

Aniszi Kálmán

GYERTYAGYÚJTÓK

A szabadság és a boldogság ideája nemcsak mint eszmény határozta meg az értelmiség tudatvilágát, hanem erkölcsi értékke is tárgyiasult az emberközi kapcsolatokban.

Hasonlóképpen: egyszerre töltött be eszmény, norma és érték szerepet az átértelmezett őszinteség, becsületesség, felebaráti szeretet, áldozatkészség, felelősség, hazafiság, szolgálat és helytállás.

Ahogy az önkéntesség mind több területről kezdte kiszorítani a külső kényszert, úgy jutott szóhoz mind erőteljesebben a lelkiismeret és mélyült el a felelősségérzet. Ami az értelmiség körében legegyértelműbben az önzetlen cselekvő szolgálatban fejeződött ki. Abban, ahogy ez a társadalmi réteg vállalta feladatait, életformává, választott sorssá nemesítve a helytállást. Életük is ezáltal lett – a költővel szólva – „summája ezeknek”.

Mert az igazi szolgálat mindig cselekvő. A látszatszolgálat csak a szavakat vállalja, a tettektől visszariad.

A cselekvő jellegesen túl az igazi szolgálat másik ismérve: az emberiség, emberiesülés (= haladás) irányába tett lépés vagy annak kísérlete. Csak az szolgálja igazán közösségét, népét vagy nemzetét, aki a kellő élet (Hegellel szólva a történelmi szükségyszerűség) irányába tesz érte erőfeszítéseket.

A korabeli erdélyi magyar értelmiség elég tisztán látta helyzetét, hivatását, és biztos érzéssel tájékozódott a történelem útvesztőjében. Ezért volt szolgálata nép- és jövőszolgálat egyszerre.

Aniszi Kálmán

GYERTYAGYÚJTÓK

(A felvilágosodás kori erdélyi magyar értelmiség ethosza)

Aniszi Kálmán

GYERTYAGYÚJTÓK

(A felvilágosodás kori erdélyi magyar
értelmisség ethosza)

KÖZDOK

**Ildikónak
és
Lillának,
akik mindig
mellettem voltak...**

A borítólapon
Botár Edit: Az első kőszínház Kolozsváron
című akvarellje látható

© *Aniszi Kálmán* 2001

“A kiadvány megjelenését a
Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma
– Magyar Könyv Alapítvány
támogatta.”

ISBN 963 552 359 9

Kiadja a Közlekedési Dokumentációs Kft.
Igazgató: Nagy Zoltán
Nyomdai előkészítés és nyomtatás:
KÖZDOK Digitális Nyomdaüzeme

ELŐSZÓ HELYETT

Aki meg akar maradni ebben a mindent érdektelen szürkévé foncsorozó globalizálódó világban, annak okosan kell sáfarkodnia örökségével.

Kisebbségeknél ez egyenesen sorsdöntő.

Tudva, hogy múlt nélkül nincs jövő, fák nem nőnek gyökerek nélkül, a beolvasztó többségi hatalmak mindig arra törekedtek, azon fondorkodnak ma is, hogy a kisebbségekől kilúgozzák az eredettudatot, eltüntessék történelmi örökségük szellemi és tárgyi bizonyítékait.

Erre Románia ultranacionalista politikája „remek” példa volt és maradt.

Éppen ezért nekünk, erdélyi magyaroknak nagyon is indokolt időnként tűnt idők eseményzuhatagából követendő példaképeket felragyogtatni.

Magam ilyen morális iránytűnek éreztem azt a szemlélet- és cselekvésmódot, ahogyan a XVIII. század második felében és a következő évszáz első tizedeiben élt erdélyi magyar értelmiség legjava csatázott édes anyanyelvünkért az erőszakos germanizálással szemben; ahogy igyekezett rádöbbsenteni főbenjáró bűneikre a nyelvcsereig is elmenő nemzeti közömbösség fertőjébe süllyedt bizonyos felső(bb) köröket, illetve identitásának igazi értékeire és emberi méltóságára ébreszteni a Habsburg-prés alatt tengődő Erdély magyarságát.

Harmadfél századdal később elmondhatjuk: az idő mintha állni látszanék errefelé: az „új gazda” és az ősi honában idegenként kezelt alárendelt viszonya mit sem változott. Sőt...

A vizsgált kor értelmiségének erkölcsi tudata és annak értéke főleg a tettekben megvalósuló magatartásokból fog összeállni. A konkrétumok világában barangolva, igyekeztem minél több valóságterületet becserkészni. Ezért esik szó a könyvben a nyelvújítás mellett műfordításról, irodalomról, színhátszásról, könyvnyomtatásról, könyvtárakról, iskolákról, nevelésügyről, önszerveződő tudományos életről, szabadkőművesekről... Széttétekintve, mozaikkockákból rakosgattam össze az intelligencia jellemző

karakterjegyeit, ethoszát.

Egyébiránt Erdélyben tételesen kifejtett erkölcsrendszerek akkortájt nem voltak. Az etikum iránti elméleti igényű érdeklődés csak a korszak vége felé kezdett körvonalazódni. A szellemi élet illetően alakulását a rendi társadalom túlzott hagyománytisztelete és Erdély függőségi helyzete mellett a legsürgetőbb teendők határozták meg. Elmélyült elmélkedéshez lelki nyugalom, társadalmi béke és anyagi biztonság kell. Ezek akkor hiánycikkek voltak ezen a történelmi tájon. Az egyidejűleg ki- és átalakuló hártványékony értelmiségi réteg különben sem „fecsérelhette” el szellemi energiáit „holmi” elvont elméletek megkomponálására, ilyesminek különben sem volt hagyománya errefelé. Versenyt futva az idővel, neki erősen életszagú és halaszthatatlan feladatokkal kellett megbirkóznia. Felzárkózni és felzárkóztatni az országot a jóval fejlettebb Nyugathoz! – ez volt az idő tájt Erdélyben a legfőbb erkölcsi parancs.

Ez a könyv nem kortörténet. Ilyesmit nem is szabad számon kérni tőle. Tudva, hogy az erkölcs tettekben vizsgázik, magam a kései utódok elmékezetére is érdemes habitusok iránt érdeklődtem, remélve, hogy ami igaz, szép és felemelő, az nemesít, hitet ad és delejez. Szeretném, ha így lenne. Nagy szükség lesz rá...

A. K.

AZ ÉRTELMISÉG

- A FELVILÁGOSODÁS ÉS NEMZETI ÉBREDÉS SZELLEMI IRÁNYÍTÓJA

A felvilágosodás ideológiájának megalkotója és a szellemi mozgalom irányítója az értelmiség volt.

Ki tekinthető értelmiséginek? Mi az értelmiség? Arról, hogy ki tekinthető értelmiséginek, igencsak megoszlanak a vélemények. A feladat megoldását bonyolítja, hogy a kérdés több irányból is megközelíthető.

A mi kísérletünk egy a lehetségesek közül:

Értelmiségi az az egyén, aki szellemi (alkotó) munkával tartja fenn magát, akinek élethivatása szellemi értékek teremtése, terjesztése, szolgálata.

Az értelmiség a társadalomnak az a kicsiny része, rétege, csoportja, amelynek tagjai foglalkozásszerűen szellemi (alkotó) munkát végeznek, élethivatásuk új értékek alkotása, terjesztése, szolgálata.

(Rossz ügyet is lehet szolgálni, akár meggyőződésből is. Az ilyen ember rendszerint vagy megtévedt, vagy megtévesztették. Nagyon bonyolult tudományos kérdés ez. Tisztázása nagyon messzire vezetne, ezért – mivel témánkat nem érinti – el is tekintünk tőle.)

Az értelmiségi mivolt fogalmi megközelítésekor hangsúlyozni kell a tevékenység alkotó jellegét, de nem szabad azt mindenhol és mindenkor kizáró oknak tekinteni. Az alkotó jelleg kiemelése az esetek jó részében azért nem mellőzhető, mert az értékteremtés olyan sajátos szellemi tevékenység, ahol az eszme, az ügy mint cél iránt érzett morális felelősség szükségképpen és meghatározó. Az eszme kitartó követése, a kitűzött cél valóra váltása pedig jellem dolga.

A tevékenység alkotó jellegének hangsúlyozásával ugyanakkor különbséget kívánunk tenni az igazi értelmiségi és a szellemi munkával foglalatalkodó, de rutinmunkát végző egyszerű hivatalnok között, akit foglalkozásának természete alapján értelmiséginek tekinthetnénk ugyan, de lényegét illetően mégsem az. Az olyan ember,

aki csak mások által kirótt feladatokat hajt végre, kényszerűségből és nem belső indítatásból, meggyőződésből cselekszik, ezért nem is azonosul vele. A tevékenység idegen tőle, felelősséget sem érez iránta. Az erkölcsi felelősség kérdését vagy fel sem veti, vagy ha mégis, akkor úgy véli, hogy az esetleges nem kívánt következmény(ek)ért nem őt fogja terhelni a felelősség, hanem azt, aki a döntést hozta. A felelősség áthárításának ez a mechanizmusa vitatható ugyan, viszont ez esetben azért nincs különösebb jelentősége, mert a fejlett erkölcsiségű egyén számára ez a kérdés merőben másképp vetődik fel. A fejlett moralitású emberben a felelősség kérdése nem csupán az esetleges következményekben, utólag jelentkezik, hanem a priori, már a szándékban jelen van a mérlegelés mozzanata. Ami azt jelenti, hogy a felelősség több, mint a pusztán a következmény(ek) vállalása. Mert következmények vagy lesznek vagy nem. De a fejlett moralitású ember mindenkor eleve felelősséget érez közössége jövője, sorsa, azon eszme, illetve ama ügy iránt, amivel tudatilag-érzelmileg és akaratilag azonosult. Ebből a belső kellésből, hitből fakad kezdeményezőkézsége, tetteje és kitartása. Éppen ezért az igazi értelmiségi lét valójában *vállalásos* lét, a vállalás pedig rendszerint kockázatokkal jár. Ez azt jelenti, hogy bár tudja mi vár(hat) rá, mégis megteszi, mert azt az ügyet, eszmét, amelyért síkraszállt, közösségitelleg fontosabbnak érzi, mint személyes nyugalomát, előmenetelét, hasznát, sőt, ha a sors úgy hozza, kész szabadságát vagy - horribile dictu - életét is kockára tenni érte.

Mellesleg, de egyáltalán nem mellékesen jegyezzük meg, hogy a jogi és/vagy erkölcsi felelősség, illetve felelősségre vonhatóság mértéke egyenes arányban van a szabadság fokával, az egyén cselekvésének hatósugarával és döntése súlyával. Ilyen értelemben a döntéseikkel százezrek, milliók boldogulását, életét, sorsát befolyásoló vagy meghatározó politikusok felelőssége összehasonlíthatatlanul nagyobb, mint a kishivatalnokoké vagy a libapásztoroké. Indokolt esetekben kivételesen súlyos büntetéseket kaphatnak tetteikért, viszont az utókor hálája is őket övezi. Szobrokat is nekik szoktak a leggyakrabban állítani, a kis hivatalnokok, eseménytelen életük el-

múltával, a feledés örök homályába vesznek.

Az igazi értelmiségi független, autonóm lény.

Az intelligenciát – mondja Paul Hollander – általában a társadalom kritikusaiknak és értékformáló elitjének tekintik, akik egyszerre teremtik és értelmezik az eszméket, az átfogóbb társadalmi-kulturális vagy politikai gondolatokat. Az értelmiség legitimálhatja vagy kiszolgálhatja a status quot, de gyakrabban bírálja, különösen ha van választási lehetősége. (Világosság, 1989/12)

Tudni kell azonban, hogy mi ellen tiltakozik valaki, mi váltotta ki belőle az erkölcsi felháborodást, a fennálló rend kritikáját. Valamilyen egyéni élmény volt-e az oka erkölcsi felháborodásának (üresnek, értelmetlennek érezte az életet), vagy pedig a szociális igazságtalanságokat és méltánytalanságokat, a jogfosztottságot volt képtelen tovább tűrni? Ezt mindig az adott kor, a szóban forgó jelenségegyüttes valóságába ágyazva kell görcső alá helyezni.

Több évszázados fejlődéstörténete során az értelmiség összetételében és társadalmi küldetésében nagyon komoly változások álltak be. Régebb, a társadalom fejlődésének korábbi szakaszaiban, amikor a munkamegosztás, a szakosodás még távolról sem volt annyira mély és a közösség egészét érintő dolog, mint a harmadik évezred elején, az értelmiségi tevékenység a mainál sokkal differenciálatlanabb volt. Ezzel magyarázható, hogy a felvilágosodás korában Erdélyben a tisztviselők nyelvészkedhettek, lapcsinálással foglalkozhattak, legtehetségesebbjei pedig a szépirodalomig, az írósáig is eljutottak.

A társadalmi munkamegosztás elmélyülésével, az államgépezet fokozódó elbürokratizálódásával az emberi viszonylatok fokozatosan elidegenedtek, és a különböző tevékenységformák erőteljesen beszűkültek.

A XVIII. századi társadalmi gyakorlat viszonylagos differenciálatlanságából eredően, és ama ténynél fogva, hogy hivatali teendőin túl olyan feladatokat is *önként* magára vállal(hatot)t, amelyek a közösség alapvető érdekeit elsőrendűen szolgálták, és a nemzet jövője iránt cselekvőkész felelős magatartást tanúsított, a felvilágosodás kori erdélyi magyar tisztviselőkar legjavát még az értelmiség

kategóriájába soroljuk.

Ugyaníde számítjuk a papság, az arisztokrácia, a nemesség, illetve a vadonatúj szakmák (mérnökök, gazdasági szakemberek...) új iránt fogékony képviselőit, mert a közösség szolgálata mindenkor döntően magatartás, emberi habitus és nem vagyoni helyzet, foglalkozás vagy foglalatosság kérdése.

Az értelmiségi réteg kialakulásának folyamata már századokkal előbb, a feudalizmus középkori szakaszában elkezdődött, de a termelőerők rendkívül lassú fejlődése, a hűbéri társadalom nehézkessége, túlzott tekintély- és hagyománytisztelete nem teremtett kedvező feltételeket a szellemi megújodáshoz.

Ilyen körülmények között Erdélyben az értelmiség eleinte szinte kizárólag egyházi jellegű volt, a papság hosszú időn át osztatlanul uralkodott a szellemi élet minden fontosabb területén. Ami a dolgok akkori rendjét tekintve természetes volt, éppen ezért ez a megállapítás nem is hordoz magában semmi elmarasztalót, még akkor sem, ha kijelentjük, hogy a szellemi kultúra egész további fejlődését illetően igen nagy jelentősége volt annak a folyamatnak, amely az „intellektualizmus és a papság hagyományos azonosságának”(1) felbomlásához vezetett.

Az egyházi és a világi értelmiség különválása történelmileg elkerülhetetlen volt, és a folyamat odavezetett, hogy a „laikus társadalom belenőtt az intellektuális munkakörökbe..., és a szellemi foglalatosságot világi célok szolgálatába állította.”(2)

Amilyen mértékben ésszerűbbé és korszerűbbé vált az élet, olyan mértékben növekedett számszerűleg is és erősödött meg a világi értelmiség, vált egyre jelentősebb és összetettebb társadalmi erővé.

A helyzetet oly hosszú időn át uraló papi értelmiség mellett azonban menet közben újabb és újabb területeken bukkant fel a világi intelligencia. A laikus entellektüelek sorába számítjuk immár „a feudális állam és nagybirtok, illetve az önkormányzatok írásos munkát végző egész ‘hivatalnokhadát’, valamint a XVI. századtól kezdve az egészségvédelem (orvos, gyógyszerész) és a bányászat, könyvnyomtatás területén feltűnedező tanult világiak ki-

csiny csoportját.” Ha nem a formai szempontok, hanem a tevékenység tartalma alapján ítélünk, a laikus és az egyházi közti határvonal bizonytalansága ellenére a világi értelmiséghez soroljuk azokat is, „akik formailag ugyan még az ecclesisaticus státushoz tartoznak, valójában azonban már laikus intellektuális munkaköröket töltenek be... a XVI. század közepe után...általában az elemi oktatás végzőit, illetve a kollégiumok tanárai közül mindazokat, akiknek szellemi tevékenysége túlterjed a teológia oktatásán és művelésén.”(3)

Az elkülönülési folyamat igen hosszadalmas volt: két évszázaddal később a korai felvilágosodás időszakának értelmisége „zömében még papi jellegű.”(4) Erősen fékezte ezt a folyamatot a hűbéri társadalom nagyfokú közömbössége a szellemi kultúrával szemben és az a maradi szemlélet, hogy az embereket öröklött rangjuk és vagyoni helyzetük alapján, nem pedig tevékenységük társadalmi értékének megfelelően ítélték meg és értékelték. Ez az általánosan uralkodó szemlélet, nemkülönben az életformák majdhogynem gépies újratermelődése, arra készítette/kényszerítette a tanult ifjak egy részét, hogy visszatérjenek oda, ahonnan elindultak, a nemesi birtokra, a gazdálkodáshoz. Voltak, akik a testőrséghez álltak be, mások elszegődtek közhivatalnoknak, a nagyon szegények pedig - jobb híján - a kollégiumokban maradtak, ahol „pap, pap-tanár, szerzetes, szerzetes-tanár”(5) lehetett belőlük.

Egészében véve Erdély intelligenciájának érdeméül irandó, hogy mind a külföldi tanulmányútjukról hazatérő fiatalok, mind pedig azok, akik anyagiak hiányában itthon tanultak, a szűkös lehetőségek közepette is értékesíteni akarták tudásukat, a felhalmozott ismeretanyagot. Noha a világi társadalom hagyományos lehetőségei nagyon szűkösnek bizonyultak a tenni akaró fiatalok érvényesüléséhez. De ha az áhitott pályák kapui nem nyíltak is meg előttük, mentsvárnak még mindig ott volt az egyház, az az intézmény, amelynél bizton befogadásra számíthattak.

A laicizálódó papi értelmiség az egyházi élet keretein belül is megtalálta az új eszmék és tudattartalmak terjesztésének lehetőségét. Az új ismeretek terjesztésének legké-

zenfekvőbb műfaja: a prédikáció volt. „Ebben kap helyet mindaz a világnézeti és tudományos információs ismeretanyag, amelyet az író (pap) el akar juttatni a közönséghez, vagyis a hívekhez. A kultúra laicizálódásának beszédes bizonyosságai ezek a prédikációk, előkelő személyek felett tartott orációk, mert bennük a világi téma – lett legyen az filozófiai, lélektani, történelmi, természettudományi – foglalta el a fő helyet.”(6)

A tudománynépszerűsítő prédikációkat tartó lelkész XVIII. századi típusának legkiemelkedőbb képviselője Hermányi Dienes József, a hazai anekdotairódalom megteremtője volt.

A laicizálódó papi értelmiség nemcsak a tudományos kérdések felé fordult érdeklődéssel, hanem a társadalmi problémák iránt is fogékonynak mutatkozott. Legfőképpen a társadalmi együttélés kifejezetten erkölcsi tartalmú jelenségei – a felebaráti szeretet, igazságosság, igazságtalanság gondolatai – álltak, már pusztán foglalkozásúkból adódóan is, közel hozzájuk.

A világi társadalom felé nyitottabb papi értelmiségiek érdeklődésének kielégítésére jó lehetőséget kínáltak Erdélyben az arisztokrácia körei, ahova az egyházi értelmiség jó része bejáratos volt. Az arisztokrácia jobbára francia műveltségű volt, így a heterogén összetételű egyházi értelmiségi csoport „a jórészt francia könyvekből összevődő főúri könyvtárak hasznélvezője”(7) lehetett. És míg az arisztokrácia a XVIII. század franciás műveltségének tartalmát társadalmi helyzetéből adódóan elutasította, addig ez a papi értelmiségi csoport mind fokozottabb mértékben épített a francia földről jövő polgári törekvések eszményeire, és – ahogy a későbbi fejlődés ezt jól mutatja – komolyan is vette ezeket az inspirációkat.(8) Hermányi Dienes József, Lázár János és mások élete és tevékenysége igazolja ezt a fejlődést.

A laicizálódó folyamatnak hasonlóképpen fontos mozanata volt a papi értelmiségen belüli súlyponteltolódás, amely a XVIII. század második felében ment végbe, amikor is „a papi jellegű értelmiség...kezd tanári súlypontúvá átváltozni”. És mivel „az oktatás felekezeti jellegéből következően a tanárok is az egyházi státushoz tartoz-

nak...növekvő személyi súlyuk...nem szül aggodalmat vezető egyházi körökben.”(9)

Az elvilágiasodó értelmiség volt az a fogékony társadalmi erő, amely sikeres kísérletet tett arra, hogy a honi művelődési életet a polgáriasult nyugat szellemi vérkeringésébe bekapcsolja, és az új művelődési tartalmakat az erdélyi viszonyoknak megfelelően olyan módon dolgozza át, hogy a világiak szélesebb rétegei számára váljanak befogadhatóvá. Az értelmiség „e tevékenysége során a sajátos nemzeti művelődés kialakítója lett.”(10)

Értelmiségünk sajátos feladatainak, mondhatni missziójának sikeres teljesítését azonban két dolog is akadályozta. Már önmagában az a körülmény, hogy az értelmiség zöme a világi és az egyházi arisztokrácia, valamint a nemesség köréből emelkedett ki, a polgári és plebejusi értelmiségiék száma pedig még elenyészően csekély volt, eleve megszabta a szellemi tájékozódás irányát.

Bár a származás és az egyéni beállítódás külön-külön és együttvéve erősen befolyásolták az érdeklődés irányait, pusztán ezek a tényezők nem határozhatták meg azokat. A mérsékelt magatartás végső okát inkább abban véljük felismerni, hogy Erdélyben a felvilágosodás korában a társadalmi viszonyok nem igényeltek és nem is tettek lehetővé radikálisabb fellépést. Ez az az alapvető ok, amely nemcsak befolyásolta, hanem meghatározta a külhoni egyetemeken tanuló ifjúság zömének érdeklődési körét, azt, hogy a rendkívül gazdag szellemi kincsből mit éreztek elfogadhatónak, és mit utasítottak el, s hogy a különböző szellemi hatások közül melyikre hogyan reagáltak, illetve melyek hagyták közömbösen őket.

Lázár János és Teleki József példája is bizonyítja, hogy végeredményben „a felvilágosodás erdélyi hívei...hosszú időn át egy forradalomra még nem érett társadalom igényeinek megfelelően válogatnak a roppant gazdag európai eszmetárból.”(11)

Az értelmiség nemcsak származásra nem volt egységes, hanem foglalkozásra nézve is heterogén. Voltak közöttük írók, tudósok, orvosok, ügyvédek, tanárok, tanítók, mezőgazdászok (gazdálkodók), papok, szerzetesek, birodalmi és helyi tisztviselők. Anyagi helyzetük, életkörü-

ményeik, lakhelyük és az iskolázottság tekintetében szintén nagy volt köztük a különbség. Az országban szétszórótan éltek, többségük vidéken, kulturális intézmények nélkül, egymástól, a világtól és az információs lehetőségektől elzárva. Az elszigeteltség nyomasztó hatásától egymás személyes felkeresésével és élénk levelezéssel próbáltak szabadulni. A XVIII. század második felében Erdélyben még mindig a levelezés volt az egyik legfőbb információs eszköz - állapítja meg Benkő Samu. Majd így folytatja: Noha az értelmiségi életforma legmegfelelőbb társadalmi közege akkor is a város volt, pozitív irányú változások ebben a tekintetben csak a XVIII. század utolsó évtizedeiben következtek be, amikor Erdély nagyobb városaiban létrejöttek a magasabb szellemi élet első intézményes keretei: Marosvásárhelyt az írókat, tudósokat, történészeket és más foglalkozású értelmiségieket egyesítő Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság, Kolozsvárt pedig az első nemzeti színtársulat, megjelentek az első magyar nyelvű hírlapok, valamelyest fellendült a könyvnyomtatás, itt-ott pedig olvasókörok alakultak.

Ez az az időszak, amikor az értelmiség zöme faluról városra teszi át székhelyét, de az értelmiségi utánpótlásban a falu továbbra is megőrzi jelentőségét.

Ha számba vesszük, ki meddig jutott el közülük, látni fogjuk, hogy alig néhányan emelkedtek fel az írósáig, tudóst is keveset találunk köztük, de – az élet parancsszavát követve – annál több volt a kiváló tanár és művelődés-szervező.

Valójában a társadalom szükségletei és a soron lévő feladatok szabták meg parancsolóan, kiből mi lesz, az ifjú az élet mely területén bontakoztathatja ki képességeit, teljesítheti ki önmagát. A felhalmozott ismeretanyag az élet sűrűjében átlényegült hasznos tudássá, nem maradt „a társadalom felett lebegő információs anyag.”(12)

A XVIII. század derekára vékony réteggé fejlődött értelmiség viszonylag felkészült volt, szerepét és hivatását is elég tisztán látta, de heterogenitásából és főleg az erdélyi termelőerők fejletlenségéből eredően nem tudott a nemzeti és polgári törekvéseknek oly módon az élére állni, hogy a küszöbön álló feladatokat maradéktalanul si-

kerre vigye.(13) A polgári átalakulásra és a nemzetiesülésre gondolunk.

De nem volt ez kizárólag magyar gond. A polgárosodó értelmiség a század utolsó évtizedéig Európa-szerte a reformok híve maradt. Meg volt győződve róla, hogy a társadalmi bajok a gondolkodó elmék felvilágosításával megszüntethetők, s hogy a polgári átalakulás felülről jövő reformokkal végbevihető.

Ha ez volt a helyzet Európában általában, mennyivel inkább indokolt volt nálunk az értelmiségnek a reformokba vetett hite, hisz a XVIII. század második felében Erdélyben – nem szólva néhány kisebb-nagyobb parasztmegmozdulásról – még zavartalanul uralkodtak a hűbéri viszonyok.

Elszórt egyéni radikális megnyilvánulásoktól eltekintve, értelmiségünk társadalmi törekvéseiben egészében mérsékelt magatartást tanúsított. Általában nem a forradalomban látta egy igazságosabb és emberibb társadalom megvalósulásának a lehetőségét, hanem az élet békés megreformálásában, ésszerűsítésében, az emberek felvilágosításában. Állásfoglalását részben magyarázza az a körülmény is, hogy az entellektüelek zöme az arisztokrácia, a papság és a nemesség soraiból került ki. A polgári és plebejusi származású értelmiségiek száma Erdélyben abban az időben elenyészően csekély volt. A nemesi származású ellenzéki értelmiség vagyoni helyzeténél fogva sem juthatott el a radikalizmusig, egyébként nem is fűzték szorosabb kapcsolatok a szélesebb tömegekhez. Báróczi Sándor (1735-1809) és a vele egy hitet vallók (a magyar jokobinusok) kicsiny csoportjának forradalmi fellépése eleve kevés sikerrel kecsegtetett. Bár fáklyaként lobogtak, követendő példaként nem hathattak. Életük – minden szépsége ellenére – csak azt bizonyította, hogy Erdélyben akkor a forradalmi magatartás távolról sem képviselte a járható utat, s hogy a forradalmi fellépés elkerülhetetlenül Kufsteinbe vagy a vérpadra vezetett.

A polgári követelések és a Nyugaton (Franciaországban) lezajlott nyílt és heves összecsapás hulláma Erdélybe érve – jelzett okok miatt – a szellemi kultúra területére korlátozódott, és annak megújítási törekvésévé szeli-

dült. De nemcsak itt. Közép-, Kelet- és Délkelet-Európának mindazokban az országaiban, ahol hasonló viszonyok uralkodtak, a felvilágosító mozgalom és a polgári törekvések hasonló jellegűek voltak. A járható utat, melyen a magyar felvilágosodás – a kárpát-medencei népek rokon mozgalmaihoz hasonlóan – kibontakozott, elsősorban a nemzeti irodalom megteremtéséért, a nyelvújítás győzelméért és a legfontosabb nemzeti intézmények életrehívásáért folytatott küzdelmek jelentették. Nálunk a felvilágosodás egybeesett a nemzeti ébredéssel.(14)

A kort tanulmányozó kutatók ismételten felvetették azt a kérdést, hogy az értelmiség kezdetben miért csatlakozott II.József reformjaihoz? Két okuk is lehetett rá. Az egyik, hogy reformelképzeléseik azokban az években még nemigen haladták meg a felvilágosult uralkodó intézkedéseit, így saját eszményeik, reményeik megvalósulását várhatták a reformoktól. A másik ok pedig az lehetett, hogy eszméik megvalósításában másra nem támaszkodhattak.

Mivel a nemesség lényegében elzárkózott a reformok elől, a polgárság pedig még nem képviselt számottevő erőt, az értelmiség számára az egyetlen számba jöhető szövetséges a felvilágosult uralkodó maradt.

Azt, hogy ezt a szövetséget az intelligencia komolyan is vette, bizonyítják Aranka György egyik versének (*Fel-séges II. Józsefnek az 1781-ben lett meghódolás alkalmatosságával*) sorai is, ahol a költő őszinte lelkesedéssel üdvözli a felvilágosult uralkodót, és háláját fejezi ki a szellemi élet szabadabbá tételéért. A versbe foglalt tanácsok a jozefinista értelmiség társadalmi törekvéseinek mintegy a foglalata: igazságosság, háborúellenesség, a mesterségek és a kereskedelem előmozdítása, a tudományok pártfogolása, emberségesség, méltóság...

Ez a szövetség azonban rövid életűnek bizonyult. A császárt, halála előtt, tanácsosai és a birodalom pillanatnyi helyzetének súlyosbodása arra készítették, hogy visszavonja reformintézkedéseit.

A nem sokkal később trónra lépő Ferenc nyílt abszolutista és ultrareakciós politikája szertefoszlatta az értelmiség reményeit, és a legjobbakban azt a reformeri meggyő-

zódést is, hogy végre lehet hajtani a békés átalakulást „az uralkodó szárnya alatt”.

A helyzet súlyosbodásával egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a békés átalakulás és haladás útja lezárult. Ez a felismerés az értelmiség egy részének eléggé gyors és határozott radikalizálódásához vezetett.

Jóllehet II. József reformintézkedései a polgárosodás irányába mutattak, a császár igazi célja nem a polgári fejlődés előmozdítása volt, hanem a hűbéri abszolutizmus végóráinak meghosszabbítása. Valamennyi intézkedése közül legsúlyosabb a németnek mint hivatalos nyelvnek kötelező bevezetése a közhivatalokba és az iskolákba, amivel – az (esély)egyenlőség megteremtésének leple alatt – a központi hatalom valójában „anyanyelvétől és hagyományos kultúrájától akarta megfosztani a Habsburg birodalom nem német ajkú népeit, magyarokat, románokat, szlávokat éppen akkor, amikor ezek a modern nemzeté szerveződés korszakába léptek.”(15)

Mindezeket csak tetőzte az udvarban tartózkodó magyar arisztokrácia gyors elnémetesedése és hallatlan közömbössége a Habsburg-ház elnemzetietlenítő politikájával szemben. Ennek a valós veszélynek idejekorán történt felismeréséből és a legsürgősebb feladatok kijelöléséből született meg az élvonalbeli értelmiség körében az anyanyelv korszerű kiművelésére, valamint az anyanyelvű tudományos, művelődési, művészeti intézmények létrehozására irányuló magyar felvilágosítói mozgalom. Az események sodrában így vált az erdélyi magyar felvilágosodás központi jelentőségű problémájává a nyelvújítás sikéréért, az irodalom, a tudomány, az oktatás és nevelés, egy szóval az anyanyelvű műveltség megteremtéséért folytatott harc, amely a hazai és a nyugat-európai felvilágosodás vízvázasztója is volt egyszerre. Mert „amíg nyugaton a nyelvművelés egyáltalán nem játszik szerepet, magyar vonatkozásban a nyelvművelés és a felvilágosodás szorosan összefonódnak.”(16.)

A felvilágosodás kori erdélyi magyar értelmiség alapvető vonása a haza, a nemzet szolgálata. A közösségi tudattól áthatva, az értelmiség legjava elszántan küzdött a legszebb, leghaladóbb eszmék megvalósításáért. Könnyű-

nek egyáltalán nem mondható küzdelmüket ellenzéki és pozitív program egyidejűsége jellemezte. Az értelmiség tudattartalmainak jellegét és értékét, ethosát többnyire „a tettekben megvalósuló egyéni és közösségi magatartásokban”(17.) fogjuk fel- és megismerni.

RÖVID KORRAJZ

Ha a XVII. század második és a XVIII. század első felének erdélyi közállapotait a nyugat-európaival összehasonlítjuk, Jókai öreg Baradlayjának értelmetlen végakarata jut eszünkbe: nyomasztó csend és dermedt mozdulatlanság ülte meg e történelmi tájat. Az élet különböző jelenségeinek gépies ismétlődése, a fejlődés hiánya és a súlyosbodó nyomor egyszerre tűnnek fel a visszapillantó tekintet előtt. Erdély mélyponton volt.

A XVII. század első felének gazdasági-társadalmi és szellemi fellendülése után Erdély a századfordulóra gyors és sokoldalú hanyatlás színterévé vált.

Ez a folyamat már a szatmári békét (1711) jóval megelőző időkben elkezdődött. Az önállóság elvesztése Erdélynek nemcsak a gazdaságára volt igen kedvezőtlen hatással, hanem a szellemi, művelődési életében is egyre mélyrehatóbb és hagyományaival nem ritkán ellentétes irányú változásokat idézett elő.

Az európai rangú fejedelem, Bethlen Gábor (1580-1629) után Erdélynek politikai erejét kifejezetten arra kellett összpontosítania, hogy a császári udvar rafinált, célratörő és gyakran erőszakos módszereihez olyan módon igazodjék, hogy az egymást követő és egyre nyilvánvalóbb támadásokat kivédje, vagy negatív hatásait valamelyest csökkentse.

A gazdasági élet leromlását a szellemi élet megtorpanása és elbizonytalanodása követte. Ami annyira súlyos következményekkel járt, hogy Erdélyben még a XVIII. első felében is inkább csak erőgyűjtésről beszélhetünk. A század első felének szellemi terméketlenségét csak a hatvanas években váltja fel egy felfelé ívelő szakasz, melyben a felvilágosodás eszméi egyre inkább behatolnak és elterjednek a társadalom felsőbb köreiben.

Tágabb összefüggésben gondolkodva, az erdélyi társadalom elmaradottsága mélyebb okokra vezethető vissza. Nyugat-Európa országaiban – nem utolsó sorban szerencsés földrajzi helyzetüknél fogva – a hűbéri rend válsága és lassú felbomlási folyamata már a XIV-XV. században

elkezdődött, a fő kereskedelmi útvonalaknak az Atlanti-óceánra való áttevődését követően pedig felgyorsult, ami az ipar és a kereskedelem fellendüléséhez, s egy öntudatra ébredő, ütőképes polgári osztály kialakulásához vezetett.

A fő kereskedelmi útvonalak nyugatra, pontosabban még nyugatabbra tolódása Közép- és Kelet-Európa országaiban épp ellenkező hatást váltott ki. Az addig is eléggé vontatott ütemű fejlődést még inkább lelassította, és a nyugati polgári típusú fejlődés helyett a „roboton alapuló árutermelő nagybirtok” (1) kialakulásához, és a hűbéri rend élettartamának meghosszabbításához vezetett.

Jóllehet a hosszú külső és belső elnyomás gátat vetett a polgárság kifejlődésének, mindazáltal Erdélyben is változott lassan az élet. Megbomlik a hűbéri erők és a termelőerők összhangja, a birtokos nemesség egy része kapitalista eszközökhöz folyamodik, és a XVII. század végétől már piacra termel. Ilyenformán Erdélyben az árutermelő középnemesség lesz a polgári irányú átalakulás legfőbb ösztönzője, képviselője és az ébredő nemzeti mozgalom vezető ereje.

Mínthogy azonban a középnemesség szervesen ahhoz a társadalmi rendszerhez tartozik, amelynek meghaladása Európának ebben a részében is immár történelmi szükségyszerűséggé vált, küzdelme felemásra sikeredett. Nem csoda, hisz a rendi társadalom bukása, a nemesség kiváltságainak is a végét jelentette.

A felvilágosodás, mely a polgári forradalom előkészítésének ideológiája volt, Közép- és Kelet-Európában, szokatlan módon, felülről lefelé terjedt. A felvilágosult abszolutizmus a felvilágosodás eszméit – érdekeihez hangolt és mérsékelt formában – a magáévá tette. Amivel az volt a célja, hogy az életbe léptetett és beígért reformokkal maga irányítsa az események alakulását, s elejét vegye egy esetleges nem kívánt fordulatnak. Ezzel viszont a hűbériség élettartamát hosszabbította meg, összeomlásának időpontját Erdélyben közel száz esztendővel kitolva.

A felvilágosult abszolutizmus sajátos rendelkezéseinek és reformjainak végrehajtásában – az érdekazonosság elvéből következően – a társadalom legfelsőbb rétegei

szegődtek hű szövetségeseivé. De szándék és eredmény korántsem fedték egymást. A felvilágosult abszolutizmus megtartotta ugyan a hűbéri államformát, ám a társadalmi élet racionalizálására és a birodalom egységessé tételére kényszerűségből foganatosított reformintézkedései objektíve mégis a polgári átalakulás irányába hatottak.

Ilyen intézkedések voltak például az ipar és a kereskedelem különböző eszközökkel történő bátorítása, az iskolák állami felügyelet alá helyezése, valamint az egyház és a rendi szervek szinte korlátlan hatalmának megtörése.

Ezt a korszakot, különösen Közép- és Kelet-Európában, rendkívül bonyolult társadalmi törekvések jellemzik, melyek gyakran ütköznek egymással, mert bennük a „rég és az új...egybefolynak” (2).

Noha a birodalom egységessé tételére irányuló reformintézkedések sok tekintetben előbbre vitték a polgári törekvéseket, az egyes országok érdekeinek, hagyományainak figyelmen kívül hagyása nem kis mértékben akadályozta a nemzeti kibontakozást.

A német nyelv kötelezővé tétele a közhivatalokban és az iskolákban a birodalom népeinek anyanyelve ellen irányult, végső célja pedig beolvasztásuk volt.

Jóllehet a felvilágosult abszolutizmus reformintézkedéseivel némileg előmozdította a polgári irányú átalakulást, de megoldatlan hagyott egy sor olyan kérdést, mint az állami-nemzeti függetlenség kérdése, a polgári átalakulás végrehajtása, melyek nélkül a fejlődés nem lehetett teljes értékű.

A függőben maradt alapvető gondok a francia forradalom kibontakozása után váltak igazán nyilvánvalóvá. Ezzel magyarázható, hogy azok egyszerre és kiélezett formában jelentkeztek.

II. József reformintézkedéseinek kétarcúságát a köznemesség idejében felismerte, s minthogy saját érdekeit is veszélyeztetve látta általuk, a császár halála után – részben a francia forradalom hatására – szembefordult a jozefinista reformokkal, és ellenzékbe tömörült.

Mivel pedig a Habsburg-ház nyílt és erőszakos germanizálásával valójában a birodalom népeinek a beolvasztására törekedett, a nemesi ellenállási mozgalom több volt

mint „egyszerű magamentés”, jogos önvédelemmé vált, hisz „amikor a rendit védte, a nemzetit is oltalmazta”. (3)

A mozgalom erejét növelte, hogy tagjai – a francia felvilágosodás filozófusainak (Montesquieu, J.-J. Rousseau, Voltaire és mások) eszméivel felvértezve – a történeti indokok mellett a természetjog és a racionalista állambölcselet érveit is felhasználták a Habsburg-ház fondorlatai elleni küzdelmükben.(4)

Ez a törekvés az 1790-1791-es országgyűlésen érte el tetőpontját, de két évvel később, 1792-ben már ki is aludt. A nemesség jó része megijedt a francia forradalom következményeitől, és az esetleges parasztmegmozdulásoktól való félelmében követeléseitől fokozatosan elállt, ingadozni kezdett, és békülékenységre hajlott. A nemesség hajlama a kompromisszumra, valamint az együtt élő népek egyenjogúságra törekvésével való merev szembehelezkedése megkönnyítette II. Lipót császár dolgát, aki ígéreteivel a mozgalmat könnyen lefegyverezte és csakhamar fel is számolta.

A nemesi ellenállók mozgalma felemássága ellenére is jelentős mozzanata volt a magyar művelődéstörténetnek. Fő érdeme abban rejlett, hogy a nyílt és erőszakos germanizálás hatását ellensúlyozandó, az értelmiséggel karöltve és annak vezetése alatt, hatékonyan küzdött az anyanyelvű műveltség intézményeinek (akadémiák, iskolák, színház, sajtó, könyvtárak, könyvgyűjtemények, olvasóegyletek stb.) létrehozásáért. Annak pedig, hogy a mozgalomban szándék és következmény, küszködés és eredmény nem mindig volt összhangban és arányban, a Habsburg-ház szüntelen gáncsoskodásain túl az a magyarázata, hogy ugyanazok a társadalmi erők gyakran különböző tartalmú törekvések hordozói voltak.

A nemesi ellenállók békülékenysége és kompromisszumra való hajlama a demokratikus érzelmű értelmiség egészen gyors balratolódását eredményezte, ami végül is az erők megoszlásához és erőteljes gyengüléséhez vezetett.

Ilyen körülmények között a Martinovics-féle mozgalmat csakhamar felfedezték, résztvevői ellen politikai monstrumpert indítottak, és vezetőivel kegyetlenül leszámoltak.

moltak. A magyar jakobinus mozgalom bukása elkerülhetetlen volt, mert a nemesség, a Habsburgok oldalán, szemben állt a forradalmi elképzelésekkel, a kisszámú polgári értelmiség felkészületlen, a nyomorgó parasztság pedig még öntudatlan volt. A forradalmi értelmiségnek a jobbágyi tömegekkel nem volt közvetlen kapcsolata, nem tudta ezt a jelentékeny erőt a közös cél érdekében mozgósítani.(5)

A jakobinus mozgalom vérbe fojtása után a polgári átalakulásért folytatott politikai harcra jó félévszázadig nem nyílt lehetőség. Egyetlen járható útnak a korszerű anyanyelvű kultúra megteremtésére és kibontakoztatására irányuló küzdelem ígérkezett.

Az új iránt fogékony erőknek a fennálló viszonyokhoz ragaszkodó konzervatív hatalommal folytatott küzdelme nem járt ugyan sikerrel, de annyi eredményt mégiscsak hozott, hogy a feudális társadalom életében a rendszer keretein túlmutató változások álltak be. Az új vagyoni megoszlás és ebből eredően a műveltség új megoszlása rést ütött a hűbéri világ idejétmúlt rendi szerkezetén.

A francia filozófia eszméivel átítatott új szellem – maga liberalizálódó természetéből fakadóan – kezdte szétfeszíteni a hűbéri társadalom meggyengült eresztékeit. A társadalmi élet ésszerűsítését és modernizálását célzó intézkedések a korszerű gazdasági szemléletnek és módszereknek biztosítottak előnyt a puszta rutinnal szemben. A hűbéri világ keretében kibontakozó polgári társadalom szellemére már egy másik ideológiai forma hatott elsősorban. Az új berendezkedés már nem csupán a vallás, hanem – növekvő mértékben, gyarapodó súllyal – a filozófiai, jogi és erkölcsi eszmék jegyében fejlődött Erdélyben is.

A felvilágosodás szelleme lassan áthatotta egész Európát.

AZ ÉSZ MINDENHATÓSÁGÁBA VETETT HIT UTÓPIÁJA

A felvilágosodás sokoldalú és sokszínű eszmeáramlat volt. Alapvető jegyeinek pusztá felsorolása már egymagában is érzékelteti ezt. Egyaránt jellemző rá: a hűbériség-ellenesség, az egyházellenes (antiteológikus) magatartás, az ész mindenhatóságába vetett hit (a népek felemelkedésének eszköze az értelem), a kritikai szellem, a haladás gondolata, egy új polgári morál kialakítása és terjesztése, új emberszemlélet, új típusú humanizmus (ember-emberség-emberiség összefonódása), a vallási türelmes-ség, az egyéni szabadságjogok hirdetése (minden polgár egyenlő a törvény előtt), a népek egyenlőségének és testvériségének a gondolata.

Valamennyi attribútuma közül legalapvetőbb abszolutizmusellenes (antifeudális) jellege volt.

A történelmi és születési előjogokra épülő hűbéri világ egyidejű nyílt és vehemens tagadása, valamint a polgári eszméket kifejező törekvések határozzák meg a mozgalom természetét mind egészében, mind részleteiben.

A felvilágosítók a filozófia, az irodalom, a művészetek, a tudományok, egyszóval a tudás széleskörű terjesztésével, valamint az új eszméknek megfelelő új intézmények létrehozásával küzdöttek az élet gyökeres megváltoztatásáért, emberibbé tételéért a józan ész jegyében.

Klasszikus formájában a felvilágosodás az öntudatra ébredő polgárság társadalmi ideáljainak a kifejeződése volt a szellemi kultúra és a társadalmi élet minden területén. Az abszolutizmus, a rendiség, a szigorú hierarchiára épülő hűbéri társadalom eresztékeinek szétfeszítésére irányuló polgári kísérletet igazoló ideológia.

A felvilágosodás az újat igenlő erők ösvénytaposása volt egy új, eszményinek képzelt társadalmi berendezkedés felé. Alapelképzelése, hogy tudniillik a múlt minden baját, bűnét, tévelygéseit és nyomorát egy csapásra megszünteti a gondolkodó elmék felvilágosodása és az Ész birodalmának életre hívása, szép volt ugyan és lelkesítő, de

naivnak és történelmietlennek bizonyult. (Mellesleg a nagy elmék ennél okosabbat, nemesebbet máig sem találtak ki, sőt azzal hogy mi már nem hisszük, hogy az Ész birodalma egyszermind a boldogok világa is, még hátrányban is vagyunk a harmadfél századdal előbb élt sors-társainkkal szemben.)

A felvilágosodás fejlődésvonalán visszafelé tartva, a szálak a reneszánszig vezetnek, hisz már az újjászületés elismerte és hirdette az ész autonómiájának gondolatát, hogy később, Descartes filozófiájában, a *raison* váljék a lét és a haladás egyetlen és magától értetődő ismérvévé.

A felmagasztalt józan ész előbb a filozófiában és a természettudományokban nyert polgárjogot, de P. Bayle, Fontenelle és Montesquieu munkái révén csakhamar kiterjedt a vallás és a társadalmi szervezet vizsgálatára is. Minden ismeret egyedüli forrása az értelem lett, és csak a józan észből fakadó és vele összhangban álló politikai forma és államrend minősült elfogadhatónak, emberinek, vagyis jónak.

A felvilágosodás előzményei közt első helyen kell említenünk a descartesi racionalizmust, továbbá Spinoza szubsztanciaelméletét (monizmus) és az angol empirizmust.

Kialakulásában és elterjedésében egyaránt része volt az angol tudományosságnak, a holland polgári forradalom részleges eredményeinek és a protestánsok bibliakritikájának.

Bár a felvilágosodás forrásvidéke Anglia és Hollandia, azok a nyugat-európai országok voltak, ahol a polgári átalakulás a legerőteljesebb volt, a mozgalom ideológiája legtisztább és legkövetkezetesebb formában Franciaországban bontakozott ki.

A felvilágosodás két kor határán fellépő ideológia, a történelmi értékek olyan átértékelődési időszaka volt, amikor az ember – bizonyos előzményekre alapozva – végérvényesen kilépett a középkor vallásos hiedelmeinek világából, és az új filozófiai és természettudományos eredményekre építve, eljutott egy olyan világképhez, melynek meghatározó jegyei: mechanikus volta és materialista jellege.

A felvilágosodás kora – a letűnő korszak reakciójaként – rendkívül nagy érdeklődést tanúsított a megismerő szellem, valamint a megismerés folyamata, mechanizmusa iránt, amelynek beható kutatása a ráció szerepének eltúlozásához, az ész határtalan képességébe vetett hit mítoszához vezette a gondolkodókat.

Felmagasztosulása eredményeképpen a ráció végső értékmérővé minősült. Ebben a forrongásban a szellem emberei a „merj gondolkozni!” (sapere aude!)(1) horatiusi biztatásának jegyében minden kinyilatkoztatott igazságot, dogmát bátran az ész ítélőszéke elé idéztek, és csak azt fogadták el ésszerűnek, tehát létezőnek és jogosnak, ami az értelem fényében igaznak bizonyult. Montesquieunek köszönhetően hasonló bírálatnak vetették alá a történelmileg kialakult idejétmúlt, fejlődést gátló intézményeket is.

De a kialakuló új természettudományos világkép távolról sem volt egységes. Ellentmondásossága legfőképpen az értelem abszolutizálásából fakadt. A felvilágosodás érzelmileg felszabadította ugyan az embert a középkor vallásos aszkézise alól, de az érzelmeket menten a ráció szigorú ellenőrzése alá helyezte.

Az új természettudományos mechanikus világkép két részre szakította az emberlétet, az értelemre és az érzelmeire. És ez a sajátos dualizmus ugyancsak „életképesnek” bizonyult, hisz végigkísérte a mozgalmat. Ezt a természetellenes kettősséget később a romantika oldotta fel.

Nyilván a ráció ellenőrzése alá hajtott érzelem nem jelentette a vallásos aszkétizmushoz való változatlan visszatérést. Másféle, olyan fegyelem volt ez, mely jobbadán a feltörekvő polgárság puritán életszemléletéből fakadt.

Ugyanakkor a születőben lévő lélektani kutatások és a megváltozott életszemlélet együttesen felhívták az alkotók figyelmét a szubjektívra, az érzelem világára, lehetővé téve az irodalom, a művészetek és a nyelv megújítását.

A személyiség felszabadulásával megnőttek az ember lehetőségei is. Voltaire a Platón-i metaforából („örök geométer”), a newtoni mechanika egyes elemeinek felhasználásával, olyan új metaforát („örök gépész”) teremtett, amely mindenekelőtt az erő gondolatát sugallta. Az

új világnézet valósággal sugározta az erőt, mely delejezett, mindent áthatott, legfőképpen az embert. Így lett a kor emberének egyik legfőbb tulajdonsága tettereje, cselekvő- és teljesítőképessége. (2)

A racionalizmus diadala jelentős változást hozott az ember fogalmának és az emberi jelenségvilágának az értelmezésében is.

Az embert a felvilágosítók eredendően jónak és – ami legalább olyan fontos – javíthatónak tartották. A bűnt, az elfajulást, az erkölcsi lealjasulást társadalmi okokra vezették vissza: a magántulajdon, az embertelen körülmények, a nyomor, a rossz törvények következményének tekintették.

Fennen hirdették, hogy a vallás parancsai nélkül, a társadalmi intézmények megjavításával, jó törvények és nevelés által is lehet erkölcsös, erényes az ember.

A szabad gondolkodás és haladás legnagyobb akadályait Voltaire például az abszolutizmusban és az egyházban látta, és úgy vélte, hogy a haladás érdekében mind a kettőt le kell rombolni. Legszabadabbnak a felvilágosult embert tartotta, mert sem az egyház, sem a hűbéri hagyományok nyűgként nem nehezdednek rá. Szabadon vizsgálódhat a lét és a társadalom kérdéseiben. „Cselekedeteinek zsinórmértékét maga szabja meg a józan ész segítségével”.(3)

A filozófus szerint a vallásos meggyőződés minden ember magánügye. A felvilágosult ember nem bigott, de nem is istentagadó. Istenhite nem egyezik a vallási dogmákkal, de bölcsen tisztel bizonyos meghatározhatatlan természeti Erőt (deizmus).

A felvilágosult ember feltétlenül tiszteli az „emberjogokat”, és derűlátását (boldogságát) csak növeli az a remény, hogy a megjavított intézmények, a jó törvények emberibb és boldogabb korszakot nyitnak az emberiségre.

Ez a kor, ellentmondásossága dacára, a világról és az emberről szóló tanítást minden előző kornál tudományosabb alpra helyezte, utat nyitva az eljövendő fejlődésnek.

Mivel a gondolkodást a dogmák, hiedelmek és babo-

nák sok évszázados fogságából kellett kiszabadítani, érthető, hogy a felvilágosítók - nem egyszer nagyon is indulatosan - a vallásos világnézet védelmezőivel vitatkoztak a legtöbbit. A descartesi módszeres kétkedés (*doute methodique*) nyomán megvilágosodó magától értetődő (*claire et distincte*) igazságokra törekvő kritikai szellem alapjaiban ingatta meg a hagyományos világfelfogást. Ami éreztette hatását a vallásos hitben és az egyház világán belül is, elindítva a protestáns bibliakritikát.

De talán ennél is fontosabb volt az a változás, ami a vallások egymáshoz való viszonyában, szemléletében és értékelésében jelentkezett. A ráció nevében vallották, hogy „minden vallásban annyi az ésszerű, tehát hasznos, amennyi az erkölcsi tartalom. Ez pedig potenciálisan mindegyikben ugyanannyi, ezért minden embernek legfőbb kötelessége a tolerancia, a mások vallási felfogása iránti türelmesség”.(4)

Ilyenformán a felvilágosult etika összefügg egyféle vallás-, illetve egyházkritikával, konkrétan a tolerancia gondolatával.

Nem véletlen, hogy az erdélyi Lázár Jánost is mindekelőtt a tolerancia-elv ragadta meg, és épp a vallási türelmességre vonatkozó részeket fordította le Voltaire művéből (*Essai sur l’histoire general...*).

A felvilágosodás teljes szélességében támadta a tekintélyelvre épülő hűbéri társadalmat és szellemiségét.

Amíg az abszolút monarchia a maga korlátlan hatalmát, az arisztokrácia pedig saját kiváltságait isteni jogból eredeztette, addig a feltörekvő polgárság saját követeléseit a természeti jogra alapozta, természeti törvényekkel magyarázta és indokolta. Ez az oka annak, hogy a felvilágosodás gondolkodóinál a leggyakoribb viszonyítási alap, mi több, modell a harmonikusan megalkotott természet. A természet mindennek az alapja, anyja, mely egyenlő szabadsággal ruházott fel mindenkit. Minden ember szabadon születik – hirdette Locke. Az emberek jogai egyenlőek. Ezért az elnyomás, a visszaélések, a zsarnokság természetellenesek, ellentétben állnak a természet törvényeivel. A jó törvény az az alapvetően fontos tényező, mely racionális alapokra helyezi a társadalmat, és orvosolja az

emberi bajokat. Az emberi kapcsolatoknak méltóságot kölcsönöz azáltal, hogy igazságossá teszi őket. Innen a törvények rendkívüli tisztelete, már-már kultusza.

Az egyenlőség gondolata a felvilágosítók legtöbbszörénél hangsúlyos formát öltött, méghozzá két vonatkozásban is. Először az emberiség eredeti állapotaként, másodsor pedig társadalmi egyenlőség formájában. Ez utóbbi az elvesztett jog formáját ölti, ezért követelményként jelentkezik.

Az ősi, eredendő egyenlőség gondolata Grotiusnál, Lockenál, Rousseunál, Voltairenél, Herdernél, Hobbesnál, Montesquieunél, Diderotnál és Cristian Wolffnál egyaránt megtalálható.

A kiindulás valamennyiüknél azonos volt. A szemléletekben később, akkor állt be változás, amikor különböző elméleteket kellett kidolgozni a társadalmi egyenlőségnek a természeti jog alapján való visszaállítására. Voltak, akik őszintén törekedtek erre, mások az egyenlőséget a társadalom fejlődésével összeegyeztethetetlennek tartották. Rousseau például a magántulajdon megjelenésében látta a társadalmi egyenlőtlenség okát, ezzel szemben Voltaire a természetjogot végérvényesen a múltba helyezte, hiszen – mint mondta – a világon mindig is lesznek uralkodók és beosztottak.

A társadalmi szerződés („*contrat social*”), melynek lényege, hogy a társas lénynek meg kell hajolnia a köz akarat előtt, ezért a fejedelem is köteles alávetni magát a többség által hozott törvénynek, és ha az uralkodó megsérti a rendet, a szuverenitás visszaszáll a népre, rendkívül komoly érv volt az uralkodók hatalmának korlátozására, illetve a nép önállósodásának/önállóságának eszmei igazolására.

A XVIII. század vége felé a hagyományos történeti jogfelfogás mellett, előbb azzal összefonódva, később amazt kiszorítva, nálunk is elterjedt a társadalmi szerződés elmélete. Legelőször a felvilágosult bécsi udvarban Martini egyetemi tanár, hivatásos jogbölcse hirdette. Több mint kuriózum, hogy II. József császár ennek a tanak hatására küszöbölte ki a birodalomban eladdig zavartalanul működő közbeeső megerendszert, azzal ér-

velve, hogy a polgárok, akik a közakarat letéteményesei, amúgy is egységet alkotnak.

A császár halála után – az ellenzéki mozgalom kialakulásával egy időben – más értelmezést kapott a társadalmi szerződés gondolata. Rousseau nyomán és a francia forradalom hatására a radikális demokrata értelmiség mozgalmának ideológiai alapját képezte.(5)

A felvilágosodás korának erkölcsi felfogása, akárcsak világképe, ellentmondásos volt, vallási és világi elemek keveredtek benne.

Az új polgári moráltól idegen volt a lemondás és az adottba való belenyugvás. Ez az erkölcs nem merült ki a tilalmak betartásában és a bűn elkerülésében. Nem a nyájszellem és a feltétlen hűség hirdetése jellemezte: az új erkölcs középpontjában már az autonóm és tevékeny egyén állt.

A kor legfőbb erkölcsi követelménye: megváltoztatni, emberivé tenni a világot. A „philosophok” elvetették az erkölcsi normák isteni eredetét és azt az egyház által szentesített felfogást, hogy a társadalmi rend örök, változatlan és változtathatatlan. A társadalmi együttélés formáit, a törvényeket és az erkölcsöt az emberek tevékenységéből vezették le. Abból a gondolatból, hogy a történelem valójában az emberi tevékenység eredménye, arra következtettek, hogy az embernek joga van megváltoztatni az együttélés mindama formáit, melyek elavultak, fékezik vagy gátolják a haladást.

A felvilágosítók az erkölcsben (is) az értelmet tették meg legfőbb eligazítónak. Felmerült viszont az a kérdés, hogy „lehetséges-e az erényt egyedül az értelemre alapozni?”(6) A feladat annyira összetett, hogy nem csoda, ha a kor gondolkodói nem tudták megnyugtatóan és elfogadhatóan megválaszolni.

Már Voltaire felismerte, hogy a racionalitás érvényesítése nem vezet feltétlenül boldogsághoz, mégis az értelmet kell választani, „ha az ember ember akar maradni”.(7)

A kortársak közül Rousseau hitt a legkevésbé abban, hogy a ráció egymagában kezeskedhet az ember boldogságáért. Szerinte a tudományos fejlődés és gondolati gaz-

dagodás erkölcsi hanyatlást és érzelmi elszegényedést idézett elő.(8) Ebből viszont egyáltalán nem szabad arra következtetni, hogy Rousseau nihilista volt, hogy a haladás gondolatának ellensége lett volna. Mindössze arról van szó, hogy a filozófus szerint az emberi társadalom nem jó irányba halad.

Rousseau jól tudta, hogy az ősi egyszerűségbe(9) nincs visszaút, az életet a civilizáción belül kell természetessé, igazzá tenni. Ehhez viszont meg kell reformálni az egyént és a társadalmat. Olyan szabad embert akart formálni, „aki megőrizzé a gondolkodás függetlenségét, jelleme szilárdságát, ítélete biztosságát, a boldogságra és a hasznos munkára való rátermettségét, egyszóval belső szabadságát”.(10) A természethez való visszatérés betetőződése – állapítja meg a *Társadalmi szerződés*ben – a társadalom teljes visszaszerzése lesz.

Kortársaihoz hasonlóan az élet értelmét Rousseau is a boldogságban látta. „Kedves Emilem, boldognak kell lenni, ez minden érző lény végcélja”.(11) A boldogság pedig az önmegvalósításban, az önkifejezés örömeiben rejlik. „Élni nem annyi, mint lehelleni, hanem cselekedni szerveinket, érzéseinket, képességeinket, énünk minden részét, melyek létezésüket velünk éreztetik, használni. Nem az az ember élt a legtöbbet, aki a legtöbb évet számlált, hanem az, aki a legjobban átérezte az életet”.(12)

Másutt arról értesülünk, hogy a boldogság előfeltétele a helyes ítélőképeség, a tiszta lelkiismeret, az erkölcsösség. „Az emberi nem célja az ember boldogsága, de ki tudja közülünk, hogyan érhetjük el a boldogságot? Alapelv nélkül, biztos célpont nélkül tévelygünk vágyaktól vágyakig, s ha valamelyiket sikerült kielégítenünk, még mindig ugyanolyan távol vagyunk tőle, mint azelőtt, hogy bármit elértünk volna. Sem a támaszt, kapaszkodót és szilárdságot nélkülöző észben, sem a szakadatlanul egymásra következő és egymást megsemmisítő szenvedélyekben nem találunk állandó szabályt. Szívünk vad következetlenségének áldozatai vagyunk, az óhajtott javak birtokbavétele csak nélkülözésekre és gyötrelmekre készít elő; minden birtokunk csak arra szolgál, hogy megmutassa, mi az, amit nélkülözünk, és mivel nem tudjuk, hogyan

kell élni, valamennyien úgy halunk meg, hogy nem is élünk. Ha van mód és lehetőség, hogy e szörnyű kétségtől megszabaduljunk, hát abban áll, hogy egy időre kilépünk természetes határaink közül, bizalmatlanná válunk minden hajlamunk iránt, elmélyedünk önmagunk tanulmányozásában, lelkünk mélyére világítunk az igazság fátylájával, megvizsgáljuk egyszer mindazt, amit gondolunk, hiszünk és érzünk, s mindazt, amit gondolnunk, hinnünk és éreznünk kell, hogy boldogok lehessünk, amennyire az ember léthelyzete engedi(...)

Boldogok vagyunk, kiáltják bánatosan, mennyi forrása a jólétnek, mekkora tömkelege a javaknak, ez mind ismeretlen volt atyáink előtt, mennyi élvezetbe kóstoltunk bele, amiről ők még csak nem is tudtak! Igaz, tietek a kényelem, de a boldogság az övék volt; ti okoskodók vagytok, ők okosak voltak; ti pallérozottak vagytok, ők emberiek voltak; élvezetetek tárgyai mind kívül esnek rajtatok, az övéké bennük magukban rejtve. S mekkora árat kell fizetni e kegyetlen örömökért, hiszen a kevesek mindezt a sokaság rovására vásárolják meg maguknak. A városok fényűzése nyomorúságot, éhínséget, reménytelenséget visz a falvakba; ha néhány ember boldogabb, az emberi nem csak még szájalomra méltóbb lett ezáltal. Megszorozták az élet javait néhány gazdag ember számára, ám a többséget csak arra kényszerítették ezzel, hogy nyomorultnak tekintse magát. Miféle barbár boldogság ez, ha csak mások rovására juthatunk hozzá? Érző lelkek, mondjátok meg nekem, mi az a boldogság, melyet pénzért árusítanak?”(13) A boldogság elérésének legfontosabb előfeltétele saját előítéleteink levetkőzése, állapítja meg a filozófus.

Az erkölcsi széthullás megállításában és az erkölcsi fejlődés megvalósításában Rousseau a legnagyobb nehézséget nem annyira az új létrehozásában, mint inkább abban látta, hogyan tudjuk eltüntetni „a múlt morális kööttségeit”. Ami igazán nehézé teszi a törvényhozó munkáját, az nem annyira az, amit meg kell alapoznia, hanem inkább az, amit le kell rombolnia.(14)

Arra a kérdésre, miképpen valósíthatók meg a kor eszményei, Helvétius adta meg a legpolgárabb választ. *A*

szellemről című művében a következőket írta: „Minden ember egyedül a maga boldogságára törekszik, s nem lehet őket eltéríteni ettől a törekvéstől, s hasztalan vállalkozás lenne ezt megkísérelni, és veszélyes volna, ha egy ilyen vállalkozás sikert aratna; következésképpen csak egy módon lehet az embereket erényessé tenni: ha egyesítjük a személyes érdeket az általános érdekekkel”.(15)

Diderot Helvétius jelzett könyvéről írott reflexiójában megjegyzi, hogy a szerző szerint a becsületesség mértéke minden vonatkozásban, mindenütt, mindig az érdek. Sőt egyenesen az érdek alkotja a becsületességet oly módon, hogy a szerző egyáltalán nem ismer el abszolút igazságot vagy igazságtalanságot.(16)

Kortárs gondolkodók sokat vitatkoztak ugyan Helvétiusnak ezzel a polgári mentalitást oly találóan jellemző megállapításával, viszont a tulajdonképpeni feladatot az jelentette számukra, hogyan valósítható meg, illetve megvalósítható-e egyáltalán ez a program? Hisz a történelem azt tanúsítja, hogy sem az egyéni érdek abszolutizálása, sem az egyéni érdek teljes alárendelése az általánosnak nem bizonyult alkalmasnak erre.

Amikor Rousseau az ember társadalmosítását, a természeti állapotból való „kiforgatását” (denaturalisation) hirdette, azzal a feltétellel tette, hogy a társadalmosításnak nem szabad az erkölcsi romlás eszközévé válnia, mint ahogy az addigi történelmi társadalmakban történt.(17) A feladat hallatlan bonyolultságára utal, hogy az eszményi megoldásmodell máig keresendő.

A felvilágosítóknak az a meggyőződése, hogy a tudományok, a művészetek, a műveltség terjesztése azáltal, hogy bensőleg átalakítja az embert, képes lesz megállítani az erkölcsi romlást, és elindítani, illetve felgyorsítani az erkölcsi fejlődést, nem bizonyult valósnak. (Az ellenkezőjétől viszont óvjon meg mindenkit a jó sorsa.)

Arra is rá kellett döbenniük, hogy az értelmi fejlődés, a kritikai szellem megerősödése egymagában még nem biztosítja az emberek boldogságát. „Az Ész állama még nem biztos, hogy a boldogság állama”. (18)

Noha az értelmi fejlődés egymagában még nem kezdek az ember boldogságáért, lemondani a szellem szár-

nyalásáról a legkevésbé sem emberi alternatíva, hisz a szellemi sötétség tőzsomszédságában mindig ott volt a boldogtalanság is.(19)

Végül is hol, miben rejlik a megoldás? Egyáltalán lehetséges-e megoldás ezekre a kérdésekre? Tartozunk az igazságnak azzal, hogy kijelentsük, a felvilágosodás gondolkodói olyan alapvető kérdéseken vívódtak, melyekre ma sem, s talán soha sem sikerül az embernek megnyugtató választ adni.

A felvilágosodás korának erkölcsi felfogását az autonómiára irányuló törekvés jellemezte. Nem passzivitásra, keresztényi belenyugvásra int, mint a hűbéri rend vallás-erkölcse, hanem cselekvésre buzdít. Legfőbb követelménye: a változtatás. Az új erkölcs emberközpontú, benne az egyén önálló univerzum.

Ugyanakkor a méltóságának és a saját értékének tudára ébresztett egyén eszményítése az önzés elburjánzásához, szélsőséges individualizmushoz vezetett. Az utilitarizmus szelleme egysíkúvá sekélyesítette-szegényítette az emberi kapcsolatokat.

Gondolkodási és cselekvési szabadsága növekedésével a feudális kötöttségektől megszabadított egyénnek egyre felelősebben kellett vagy kellett volna megnyilvánulnia. Az új társadalmi helyzetben megváltozott a felelősség köre is: egy vagy egynéhány személyről egész közösségekre terjedt ki (család, csoport, réteg, osztály, nép, nemzet, emberiség). Ugyanakkor tartalmában is megváltozott. A szolgai hűség, a megalázkodás helyébe az értelmes, azaz hasznos élet elve lépett.

A ráció szerepének hangsúlyozása, a szabad akarat kiemelése, az érzelmi szabadság hirdetése válasz volt az egyház által előírt és századokon át számon kért tilalmakra. Az új erkölcsi alapelvek lényegében a fiatal polgárság társadalmi törekvéseinek morális kifejeződései voltak. Így a társadalom életében beállott változások a kor embe-
reinek erkölcséből is kiolvashatók. És viszont.

A kor gondolkodói nem az élettől elvonatkoztatott filozófiát, hanem olyan bölceletet műveltek, amely ezer szállal kötődött az élethez, az emberhez. Az egyenlőség, szabadság, természeti jog stb. eszméi nem pusztán elvont

elméleti posztulátumok, hanem olyan elvek voltak, melyek az egyén és a társadalom tökéletesítését voltak hivatva előmozdítani.

A kor gondolkodóinak társadalmi-politikai eszméi valójában filozófiai elméleteik következményei, melyekkel elméletileg támasztották alá és igazolták a feltörekvő polgárság szabadságtörekvéseit.

A felvilágosodás mozgalma nagyjában-egészében a XVIII. századra esik, kibontakozásának időpontja és követett programja a társadalmi-gazdasági élet különböző fejlettségi szintjétől és a sajátos helyi körülményektől függően országoként eltérő.

Bizonyos szellemi alap, eszmei állag dacára a felvilágosodás vonatkozásában helytelen lenne valamiféle kultúrmodellről, olyan mintáról beszélni, melynek az egyes felvilágosult nemzeti kultúrák pusztá változói lennének.

A korszak nagy egészében mindegyik nemzeti kultúrának megvolt a maga sajátossága, melyet adott feltételek, bizonyos belső tényezők határoztak meg és alakítottak ki. A korszak alapvető „állandói”, eszméi az egyes országokban változó súllyal jelentkeztek, és igen változatosak voltak azok a művészeti vagy művészeteken kívüli formák is, melyekben az egyes gondolatok testet öltöttek.

Ott, ahol az új közösség erős volt, egységes és öntudatra ébredt, mint például Franciaországban, mind a filozófiai és politikai gondolkodás, mind az irodalmi-művészeti gyakorlat forradalmi formát öltött.

Ahol viszont a polgárság még gyenge volt vagy hiányzott, a felvilágosodás mindenhol reformista jelleget öltött, néhány mérsékeltebb társadalmi reformra korlátozódott és kulturális síkra terelődött. Így volt ez a politikailag elmaradott és gazdaságilag szétforgácsolódott Németországban és tőle keletre Európában mindenhol.

Ezért véljük elhibázottnak azokat az elméleti megállapításokat, melyek szerint a francia eszmék kelet felé haladva egyre inkább elsekélyedtek. A valóságelemek összefüggése sokkal bonyolultabb volt, semhogy valamilyen általános séma alkalmazása minden vonatkozásban kielégítő magyarázatot nyújthatna. Közép-, Kelet- és Dél-

kelet-Európában például a felvilágosodást felvilágosítás és nemzeti ébredés egyidejűsége és bonyolult összefonódása jellemezte.(20)

VALLÁS- VAGY EGYHÁZELLENESSÉG? A TOLERANCIA-ELV

A hűbéri társadalom elleni harc összefonódott az egyház ellen folytatott küzdelemmel, de a felvilágosodás nem a vallás ellen irányult. A mozgalom hívei nem akarták megszüntetni a vallást, hisz kevés kivétellel maguk is vallásosak voltak. Az erdélyi Lázár János és Teleki József pietista hívő; Voltaire, Rousseau, Aranka György, Barcsay Ábrahám deisták; alig egy-két meggyőződéses ateistát találunk közöttük, mint például Holbach vagy Martinovics.

Jancsó Elemér azt mondja, hogy a magyar felvilágosítók közül Martinovics volt az egyedüli következetes ateista. A felvilágosítók egy része a jakobinus mozgalom összeomlása után is deista marad.

Az üldözések, letartóztatások, a hosszú fogság sokakat megtört, de a legkitartóbbak meggyőződésükben maradtak. Barcsay Ábrahám (1742-1806) 1793-ban, a döntő fordulat évében - többed magával - hitet tett a francia forradalom eszméi mellett, és ekkor szervezte Kolozsvárt a „Diana Vadásztársaság”-ot, tagjai közé véve fel a legradikálisabb értelmiségieket.

A felvilágosítók eltérő nézeteket vallottak a vallásról, egyházellenességben azonban eléggé egységesek voltak. Mert nem a hitélet, hanem az egyházi visszaélések ellen léptek föl, a katolikus egyház túlkapásait akarták megszüntetni, és hatalmát az állam hatalmával korlátozni. „Akarjátok, hogy a nemzet hatalmas legyen? Vessétek alá a vallást az államnak!” – tanácsolta Voltaire.

II. József, a felvilágosult uralkodó, az államvezetés racionalizálása és uralkodói helyzetének megszilárdítása érdekében a közigazgatási reformok után egy sor egyházi reformot is bevezetett. Ez utóbbi intézkedéseivel az államnak az egyház fölötti ellenőrzés jogát akarta megszerezni és biztosítani.

Az egyházi reformok közül az erdélyi társadalom számára a vallásszabadságra vonatkozó uralkodói rendelet

volt a legfontosabb. A kalapos király elindította liberalizálódási folyamat nemcsak a protestánsok hivatalviselési jogát hozta magával, hanem pozitívan hatott a szellemi élet egészére is.

II. József már uralkodása kezdetén körvonalazta a valáspolitika terén követendő irányelveit. 1781-ben római követének megírta, hogy élete legfőbb feladatának tekinti: megtisztítani a vallást a hamis fogalmaktól, kiirtani a népből a babonát és az álszenteskedést, emancipálni az egyházat Rómától. Ehhez a programjához hű is maradt élete végéig anélkül, hogy erőszakot tett volna bárki vallási meggyőződésén, anélkül, hogy a vallás lényegét reformjaival érinteni szándékozott volna. VI. Pius pápa II. Józsefnél 1782-ben tett látogatása fiaskóval végződött, mert a császár nem állt el eredeti szándékától.

A pápa sikertelen kísérletei, melyekkel a klérus II. Józsefet föl akarta tartóztatni újításaiban, az írókra, az irodalomra is hatással voltak. Az új légkör, a kedvezőbb körülmények az írók egy részét arra készítette, hogy hangot is adjanak antiklerikalizmusuknak.

Valamennyi egyházellenes irodalmi termék közül a marosvécsi születésű Szacs vay Sándor (1752?-1814) gúnyiratai voltak a legkíméletlenebbek. Szacs vay erősen katolikusellenes érzületű volt. A Bécsbe szakadt erdélyi kálvinista nemes lapjában, a Magyar Kurírban közölt gúnyirataiban már-már tiszteletlen hangon t épázta a katolikus papság tekintélyét. A pápai bullákra, búcsúkra, misepénzekre valósággal záporozta a gúnyoros szavakat, a katolikus hitelvekről és szokásokról olyan illetlen hangon szólt, hogy nem lehetett csodálni, ha a katolikusok felháborodással ejtették ki a nevét.

Egyik travesztiájában például szemére veti az uralkodónak reformintézkedéseit, jelesen a sajtószabadságot és a türelmi rendeletet, mert, úgymond, ezeknek tulajdonítható, hogy a nép körében a hitetlenség és a szabadság napról-napra nő. „Ez előtt állhatos hittel hitték a főbb famíliák is a boszorkányokat, a csudákat és a csudatévő képeket, most pedig egy néhány tiszteletreméltó excellenciás urakat kivévn, szégyenli még a paraszt is az ilyen gyermekségeket”.(1)

Gúnyirata vége fele a következő „jó tanácsokkal” látja el az uralkodót: „Küldd számkivetésbe a megvilágosodást a te birodalomból; helyheztesd vissza a barátokat ismét klastromaikba; építtess nekik még többet is; függessz ajándékokat az oltárookra; a templomokra ajándékozz gazdagon; engedj teljes erőt venni a babonaságnak és a régi megrögzött hibás ítéleteknek; vesd alá magadat a szentséges pápának; állítsd fel a jezsuiták szerzetét, és engedd őket a nyakadba ülni: úgy osztán bezzeg legjobb és legbölcsebb uralkodónak fognak téged festeni minden leveleikben, melyeket írandók lesznek. Vedd szívedre a te tartományaidnak javát és boldogságát. Lehet-e valamely nép boldog a melynek esze van, és a melytől csak kevés adó csikartatik ki a papok számára? a mely búcsút nem járhat? az oltárok szarvaira ajándékait fel nem rakhatja? és a mely könnyes szemekkel nézi az elpusztult klastromokat és az úrnak széjjel hanyattatott oltárait? Soha sem!

Mi módon tudhatod meg azt, hogy mi tegye a te alattad való népet boldoggá? Tudakozd meg a jezsuitákat, ők meg fogják néked mondani.”(2)

Egy másik gúnyiratában főleg a szerzetesrendeket állítja pellengérré: „...Minthogy a pápista vallás terjedésekor igen sok emberek állottak papoknak, kivált szerzeteseknek, mivel az a henye, hivalkodó élet innyek szerént esett, a rendszerént való adakozásból pedig ki nem tölt, hogy oly nagy számú hivalkodók alkalmatosan s bőven élhettek volna, tehát gondoltak mindenféle utakat-módokat, melyek között a purgatórium legderekasabbnak s legjobbnak tetszett.” De a purgatórium – folytatja – most nagy veszélyben forog, mert „A földön uralkodik egy hatalmas monarcha, a ki a papok számát kisebbiti, a klastromokat elrontja, a vallással való visszaéléseket eltörli és ekképen nagy kárt okoz a purgatóriumnak. Ha majd a nagy József a vallásbéli türeelmet megengedi, nem ér ötven esztendő, hogy megvilágosodnak, a tudatlanság sötétségbe eloszol, semmi hiábavaló dolgot nem hisznek és ekképen a purgatóriumnak is vége lesz.” (Az Izé purgatóriumhoz való utazása, Bécs, 1786.)

Természetesen az egyház is minden tőle telhetőt megtett, hogy megóvjya a hívőket az „újmódi filozófusok” ár-

talmas tevékenységétől. Szeitz Leo egri szervita a felvilágosodás megfékezésére írt munkájában riasztó képet fest a felvilágosítókról. Óva inti nemzetét, hogy őrizkedjék tőlük. „A szabadság és egyenlőség, melyet az ő filozófusai hirdetnek, szükségszerűleg anarchiához vezet. Rousseau és társai a fejedelmet, a nemességet, a papi rendet meg akarják fosztani minden jogaiktól, hogy a tömeg kezében összpontosítsák a hatalmat; a vallásszabadságot akként magyarázzák, hogy a nép higgyen, ami neki tetszik; az egyházi és világi ügyekben törvényhozási joggal a népet akarják felruházni, s azok ellen, akik a nép akaratának ellenszegülni merészelnék, az irtó háborút hirdetik. Mivel az efféle tanok a keresztény egyház tanával homlokegyenest ellenkeznek, gondjuk van rá, hogy a keresztény vallás helyét a Rousseau, Voltaire és Bayle rendszere szerint szerkesztett naturalizmus foglalja el az emberek szívében. (...) Szabadság alatt korántsem azt a törvényes szabadságot értik, melyért...a mostani felséges királyunk is magát esküvel kötelezte, hanem azt a minden isteni és emberi törvény ellen való frantzia szabadságot”.(3)

II. József türelmi rendeletének igen komoly visszhangja és részben következménye volt az egész magyar nyelvterületen, főleg Erdélyben. Elég pontos képet alkotunk erről, ha egy 1782-ben Pesten ismeretlen szerző tollából megjelent írásból idézünk: „Jöjjetek ki, ti setétben ülő, gyászruhákban járó szegény árva eklézsiák, kik olyak vagytok, mint a pásztor nélkül való nyáj, melynek nincsen vezére, mint az árva, kinek nincsen édes atyja, mint az ügyefogyott, kinek nincs bírója, mint a fészektől megfosztott madár, melynek nincs nyugodalma. Jöjjetek ki, és örvendjete a királynak, mert templomot hágy néktek építeni, papokat enged vitetni, mint jó atya, megtanít imádkozni, kik most sokan azt sem tudjátok, van-e Isten, van-e Krisztus.” (In.: Ballagi Ádám: A politikai irodalom Magyarországon, Bp., 1881.)

Benkő Samu megállapítása szerint az erdélyi szellemi élet a felvilágosodás gazdag eszmevilágából legelőször a toleranciát tette magáévá. A vallási türelem eszméje a korai felvilágosodás időszakában eresztett gyökeret Erdélyben.

Teleki József (1738-1796) is híve a toleranciának. A

későbbi koronaőr, aki a protestáns egyház ügyének védelmében többször is járt Mária Teréziánál, nyugati tanulmányútjai során Rousseaut is felkereste. Látogatásakor a francia filozófus igen kedvezően nyilatkozott Telekinek egy 1760-ban a vallás védelmében Hollandiában francia nyelven megjelent munkájáról(4), és megígérte az erdélyi főúrnak, hogy amint ideje engedi, újból kiadhatja a művet.

Teleki, aki távollról sem értett egyet Rousseau deista nézeteivel, évekkel később levelet írt a filozófushoz, melyben ígérete beváltására sürgette. Erre azonban Rousseau váratlan halála miatt nem kerülhetett sor. Teleki levele kultúrtörténeti jelentőségű.(5) Idézünk belőle!

„Uram!

Mindig utazásom kellemes percei közé számítottam azokat, a melyeket az ön társaságában volt szerencsém tölteni Montmorencyban 16 évvel ezelőtt, midőn Du Voissin úr, a kit megkértem, hogy e levelet önnek adja át, engem önhöz vezetett, midőn ön minket megvendégelt egy philosophusi ebéddel, amely fűszeresebb és kedvesebb volt nekem az önök párizsi lucullusai nagy részének ebédjénél. Ön bizonyára annyi ostromnak volt kitéve eféle látogatások részéről vártornyában, hogy megbocsátom, ha az én látogatásomról megfélelkezett. De a mi engem illet, én eléggé jól emlékezem még reá s bátor vagyok önt is emlékeztetni arra az ígéretre, a melyet nekem akkor Voissin úr jelenlétében tett. Remélem, hogy midőn ezt teszem, a legrosszabb esetben is csak azt kockáztatom, hogy ön elutasít és ön mindig sokkal méltányosabb, semhogy megharagudjék reám azért, ha önt erre emlékeztetem. Néha jogunk lehet arra, hogy fölmentsük magunkat szavunk megtartása alól, de soha sincs jogunk elítélni, ha valaki ezt eszünkbe juttatja, különösen, ha – mint itt is – az illetőnek buzgalma egy vallás iránt, a melyről azt tartja, hogy végső célja az emberek örök boldogsága, oly erősen érdekelve van ennek megtételénél.

Még Baselben történt 1759-ben, hogy egy kis baráti társaság megbízott engemet a vallás védelmével. Így készült el az *Essai sur la faiblesse des Esprits-forts*; ezt a következő évben, midőn Hollandiába utaztam, kiadtam, de csak kevés számú példányt nyomattam belőle barátaim

számára; mikor Párizsba érkeztem, Voissin úr annyira ösztönzött, hogy kénytelen voltam belőle egy második kiadást rendezni. Ő küldött önnek abból egy példányt. Néhány nappal azután elmentünk önhöz látogatóba, hogy szerencsénk lehessen önnel megismerkedni. Ez volt egyetlen célunk és semmi egyébbet nem vártam kevésbé, mint midőn azt hallottam, hogy ön helyesli kis művemet, mivel úgy képzeltem, hogy az a tárgy, a melyről ott szó van, nem nagyon volt önnek ínyére és az én erőim kevésbé voltak alkalmasak arra, hogy az ön kritikáját kiálljam. De alig szálltunk meg önnél, midőn ön az első üdvözlések után maga kezdett beszélni munkámról és pedig olyan módon, a mely reám nézve nagyon megtisztelő volt. Valóban, ön azt oly dicsérettel halmozta el, a melyek annyi- val inkább zavarba ejtettek, mivel azokat nem vehettem egyszerű bókok gyanánt, miután azok egy olyan ember részéről származtak, a kinek nem szokása azt tenni és a ki jól ismerős a tárggyal. Ön többet tett, ön megígérte, hogy igyekezni fog a füzetből új kiadást készíteni és új formát adni azon argumentumoknak, a melyekben nagyon sok metaphysika van, hogy azt alkalmasabbá tegye arra, hogy a párisi piperkőczök megértsék, mint a hogy ön őket nevezte. Fölösleges volna mondanom, hogy az ön kedvező véleménye Bernoulli úr véleményével együtt, szememben végtelen sok mással fölért és hízelgett önszeretetemnek; nem mintha önnél helyesebb szempillantást tételeztem volna fel, mint azon tudósnál, a ki az ő mennyiségta- ni szabatoságát mind arra átviszi, a mihez hozzányúl. Hanem azért, mivel ő barátom nekem éppúgy, mint annak az ügynek, a melyet védelmeztem, és a kinek szíve nem érzéketlen a barátról kissé erős benyomásai iránt, tudja, mennyire elvakíthat az bennünket, és a mi az ügyet illeti, önnek az iránt nem volt meg a baráti lelkesedése és elfogultsága. Rám nézve tehát nagy dicsőség volt az ön ítélete és ígérete, nem is annyira magamért, mint a vallásért. Micsoda diadal erre nézve, mondám magamban, hogy kiengesztelődhetett egy félelmetes ellenséggel (a.), a ki annyi eszességet helyez mindabba, a mit írt, úgy, hogy az emberek hajlandók voltak azt hinni, hogy mindig igaza van, és a kinek férfias ékesszólása annál csábítóbb és ve-

szedelmesebb volt, mivel rossz ügyet akart szolgálni és azt az igazság egyszerű külszínével tudta bevonni. Mit fog mondani, mondám magamban, a hitetlenek tömege, mikor majd látni fogja, hogy egy ember, a kinek eddig teljhatalma volt az észre, megadja magát és tollának varázsát arra használja, hogy megvédelmezze a vallást, a mely – mihelyt megjelent – megvilágította az észet, megszeli-
dítette az erkölcsöket, és az emberi nem boldogságát munkálta, mikor az emberek következetesen követték elveit, és csak véletlenül okozott szerencsétlenséget, vagy pedig követőinek következetlenségéből!

De ezek a remények, a melyekkel magamat csalogattam, egy csapásra szétfoslottak, mikor a vallás védelmére irányuló könyv helyett a Hegyi levelek (Lettres de la montagne – A.K.) megjelentek, a melyeket – az igazat megvallva – nem tudtam elolvasni és csak az újságokból ismerek. De meglehet, hogy csak egy bizonyos időre foslottak szét. Minthogy Montmorencyban folytatott beszélgetésünknek minden részletére figyeltem, emlékszem, ön azt mondta akkor, hogy nem lehet azt követelni az emberektől, hogy mindig az igazat mondják, mivel a halandók sorsa felett áll, hogy azt mindig megtalálják; azt se lehet tőlük követelni, hogy mindig következetesek legyenek, mivel az még kevésbé fér össze az emberi állhatatlansággal és tökéletlenséggel; mindössze csak azt lehet és van jogunk követelni, hogy igazak legyünk, vagyis higgyük azt, a mit mondunk abban az időben. Így, kiindulva az ön saját megjegyzéséből, talán szabad remélnem, hogy ön, a mióta a Hegyi levelek megjelentek, megváltozott és hajlandóbbá lett fönt említett ígéretét beváltani. Hogy ezt világosan megtudjam, bátorságot vettem magamnak, hogy e levéllel önhöz forduljak. Ha ön képes erre, a nélkül, hogy megszűnnék igaz lenni, kérem önt, uram, az igazság és erény nevében, hozza helyre ily irányú kijelentéssel mindazt a hibát, a melyet az ön művei – melyek különben telve vannak kitűnő dolgokkal – okozhattak a vallásnak, és mutassa meg ez által az egész világegyetemnek, hogy az igazság szeretete minden igazi tudósnál és igazán nagy embernél fölötte áll azon szégyennek, hogy magának ellentmond. Vizsgálja meg a vallást

előítélet nélkül, vagyis kezdje vizsgálatát saját magán és főként emlékezzék arra, hogy a legnagyobb, legveszélyesebb és mégis a legáltalánosabb előítélet az, hogy mi az alól ki vagyunk véve, vagyis nekünk nincsenek előítéleteink, mihelyt nem úgy gondolkozunk, mint a nép, vagy mint gondolkoztak atyáink, mintha nem volnának másféle előítéletek, mint csupán a nevelés vagy a tekintély előítéletei. Sokrates, a ki oly jól gondolkozott és aki 24 óráig mozdulatlanul állott egy helyben, hogy legyen ideje gondolkozni, azt mondotta, szükséges volt, hogy istennek küldöttje megjelenjen a földön, hogy az ő akaratát nekünk kijelentse. Méltó önhöz, Uram, hogy ennek a tételnek a demonstrációját adja, mint a hogy Newton egy asztronómiai igazság bizonyítását adta, a melyet előtte már Kepler sejtett. Vizsgálja meg hát megbízó levelét, kutassa ki e tan értékét és csodáinak igazságát. Ez a rendkívüli személyiség előre bejelenti halálát és feltámadását; tanuk bizonyítják, hogy ez a jövendölés beteljesedett. Egy vallás, a mely e rendkívüli tényen alapszik, hihetetlen gyors előhaladásokat tesz az egész ó-kor legbölcsebb századában és helyén. Magával ragadja a philosophusokat, felforgatja a rómaiak uralkodó vallását, új törvényt állít a jeruzsálemi zsidók helyére, a hol halálának és feltámadásának érdekes jelenete végbement. Vizsgálja meg és ítélje meg a körülményeket; nem lett volna-e nagyon könnyű e népnek, a mely oly féltékeny törvényére, meggyőzni, ha az nem bírt volna minden bírálatot kiállni? Alkalmazza a valószínűségi számítást ezekre az eseményekre (...) (Itt Teleki példát hoz fel a valószínűségi számításokra, így Amerika létezését – az én megjegyzésem, A.K.). Különös jelenség, a mely megérdemli a philosophusok figyelmét. Magyarázni ezt, vagyis teljes okát adni a valószínűségi számítással és ennek elemzésével kivonni az erkölcsi bizonyosság általános törvényeit: oly foglalkozás, a mely méltó egy mély elméhez, a mely a számítást a metaphysikával tudja egyesíteni.

Íme, ezek az okok voltak azok, a melyek engem arra indítottak, hogy megkérjem önt ezzel a levéllel, hogy vállalkozzék egy ilyen természetű munkára és ez által váltsa be ígéretét. De ha várakozásom ellenére komoly okok önt

megakadályoznák ennek megtételében, ez esetben arra szorítokozom, hogy önt megkérjem: legyen szíves velem közölni azon ellenvetéseket, a melyeket a legerősebbeknek vél a kereszténység ellen; miután én fölvettem magamban, hogy azon esetre, ha ön megmarad a mellett, hogy fölmenti magát ígérete alól, magam rendezek füzetemből bővített új kiadást. Az ön ellenvetései abba a helyzetbe hoznának engem, hogy megvédelmezsem a keresztény vallást arról az oldalról, a honnan azt a legmegtámadhatóbbnak véli. Remélem, ön sokkal igazságosabb, sem hogy e kérdések közül az egyiket vagy másikat ne teljesítse. Kivált az utóbbi, úgy tetszik nekem, önnek oly kevésbe fog kerülni, hogy igen rossz véleménnyel kellenie lennie a keresztény vallásról, ha annak ezt a kis szolgálatot meg nem tenné. Addig is, míg ön válasza által megerősítene engem reményemben, van szerencsém önnek minden jót kívánni és a legmélyebb tisztelettel maradni, az ön alázatos és nagyon engedelmes szolgálója
Joseph le Comte de Teleki”.

A korai felvilágosodás eszméi közül, mint jeleztük, a *vallási türelem* jutott el leghamarabb Erdélybe. Ez annál különösebben hangzik, mivel a vallásszabadságot a világon először Erdélyben iktatták törvénybe ama emlékezetes tordai országgyűlésen (1568). Csakhogy azóta igen sok háborúskodás dűlt itt vallási ügyekben, váltakozó sikerrel.

Az önálló fejedelemség bukása után (1711) a Habsburg-ház semmisnek nyilvánította II. Rákóczi Ferenc ama „egyházpolitikai modelljét”, mely mindegyik bevett vallásnak egyenlő jogot biztosított. Jóllehet a Leopoldi Diploma a vallások dolgában semmilyen változtatást nem írt elő, valójában egy olyan ellenreformációs offenzíva indult meg, amely a protestánsokat nemcsak hitükben sértette, hanem – hivatalviselési jogaik korlátozásával – hatalmi helyzetükben is veszélyeztette őket.⁽⁶⁾ Ilyen körülmények között érthető, hogy a vallási türelem gondolata igen eleven visszhangra talált a protestánsok között.

A tolerancia-elv első és egyben legjelentősebb erdélyi hirdetője a segesvári születésű Lázár János (1703?-1772) volt. Aki a Nagyenyedi Kollégiumban Pápai Páriz Ferenc

tanítványaként magába szívhatott valamit a korai felvilágosodás eszméiből is, hisz a pietizmus, a puritanizmus és a coccejánizmus már jó ideje éreztették hatásukat a valóságban, sőt azon kívül is.

Ezzel az ismeretanyaggal indult az ifjú Lázár János Marburgba, ahol az egyetemi előadásokon alkalma nyílt megismerni a tudományos és filozófiai gondolkozás legújabb eredményeit. Az előadók közül Cristian Wolff volt rá a legnagyobb, egész későbbi tevékenységének irányt adó hatással.

Lázár Wolff több művét fordította latinra, melyeket aztán tankönyvként is használtak egyes erdélyi iskolákban. Latin művei alapján Lázár Jánost „dáciai Janusnak”, illetve „magyar Apollónak” nevezték. (Lázár János azért fordította latinra és nem magyarra Cristian Wolff műveit, mert akkor latinul többen olvastak Erdélyben, mint a magyarul.)

Az erdélyi románok közül az Erdélyi Iskola (Scoală Ardeleană) egyik oszlopos tagja, Samuil Micu Klein (1745-1856) foglalkozott behatóan Wolff filozófiájával, és fordított románra belőle, mely fordításokat szintén iskolai célra is felhasználtak.

Az erdélyi németek közül Clampa Peter (1718-1751) foglalkozott elsőként Cristian Wolff-fal.

Lázár Jánost a tolerancia gondolata vezette el Voltairehez is, és ismerkedett meg a filozófus racionalizmusával. De mély vallásossága megakadályozta abban, hogy egyformán értékelje a Voltaire-i filozófia egészét. Voltaképpen saját maga és kora igényeinek megfelelően válogatott a francia gondolkodó szövegeiből, és fordított belőlük latinra.

Ugyanaz a Teleki József, aki Rousseauhoz írott levelében kész volt megvédelmezni a „vallás igazát” a filozófus deizmusával szemben, Lázár János mellett a vallási türelem egyik legjelentősebb erdélyi terjesztője is volt. II. József türelmi rendeletére (1781) reflektáló versében a lelkiismereti szabadság, a józan okosság, a kölcsönös tisztelet és megbecsülés mellett szállt síkra:

„Keresztény Sziveknek fájdalmi szűnjetek!
Gyászos törődéstől illón enyhüljetek.
Lelki-esméretnek megjött Szabadsága
Fel oldatott régen sartzoló rabsága.

.....
Nyílt szabad mezeje Józan-okosságnak
Melly eddig rabja volt főbb Hatalmasságnak,
Az Isten a Lelket ollyá teremtette,
Hogy azt értelemmel felékesítette,
De mivel megromlott annak akarattya,
Törvény van, melly aztat jóra igazgattya.

.....
S Léleknek ki tiltja azon szabadságát,
Melly tészí a Lélek belső valóságát.
Lélek valósága a Szabad Értelem.

.....
Értelem s akarat mind az Istentől jó.

.....
Aztat tilalmazni tehát képtelenség.

.....
Okosság kormányoz, nem erőszak tétel,
Hatalom értelmet le már nem petsétel.
Maga lelkét ki-ki bírja Szabadságban
Egyenlő az ember ez egy Uraságban
Mert ember nem ura más ember lelkének
Haszna, kára övé az egyetlenének.
Más embernek ezen nints semmi hatalma,
Istentől s magától függ Kára s jutalma.
Ki mint hiszen, lássa, arról nem tehetünk,
Égymásnak azonban Baráti lehetünk.

.....
Jó Lelki-Esméret, jó erkölts s tudomány
Földi hivatalra elég, mást ne kívánj.
.....”(7)

A hitélet tekintetében az író és pap Hermányi Dienes József (1699-1763) lényegében azonos nézeten volt Teleki Józseffel.

Hermányi Dienes József filozófiai alapállását az értelem, saját szava szerint a „józan okosság” határozta meg.

A megelevenített mindennapos erdélyi élet elmaradott, provinciális viszonyai, a tudatlanság kiáltó példái kibékíthetetlen ellentétben álltak racionális látásmódjával. Hermányi a felvilágosodás irányába mutató nézetek propagálója lesz a babonák, ősrégi hiedelmek és mindenféle sötétség elleni harcban. Senkit sem kímélve leplez le mindenféle babonát, hiedelmet, boszorkányhitet és ezer féle butaságot.

Hermányi munkáiban, a Demokritusban (*N/agy/ Enyedi siró Heráklitus, és -Hól mosolygó 's hól kaczagó Demokritus*), de prédikációs kötetekben is a felvilágosodás erejét érezzük akkor, amikor a korabeli vallásos élet lényegi változásait a hétköznapok világában ismeri fel. Az általa ábrázolt hitéletet az elbizonytalanodás és az útkeresés jellemzi. A hagyományos magabiztos vallási szellemiséget az elernyedés töri meg, kiábrándulás lesz úrrá az embereken, sem Istenben, sem a profánban nem találnak megelégedést. Innen adódik a vallással szemben tanúsított közömbösség, s az ateizmus korai jele: „Már az atheizmus dolga annyira itt van, mintha oskolája volna és tanítva taníttatnék”. (Prédikációk). Mindezekről Hermányi „jádzi szóval” s nem papos felháborodással számol be.

A Voltaire-féle tolerancia-gondolat, amit oly nagy megelégedéssel nyugtáznak az erdélyi protestáns körök, teljes összhangban van Hermányi álláspontjával. Nem csoda, hisz a Hermányi munkáiban leggyakrabban előforduló nevek: Hugo Grotius, Pierre Bayle, Malebranche, Leibniz, Osterwald, Wolff, Locke, Thomas Hobbes, Spinoza. Ez a névsor is mutatja, hogy a provincializmusból s a vallási kötöttségekből a szellemi kivezető utak betörték a század első felében a kis erdélyi városba, Nagyenyedre is. (L. Réau: *L'Europe francaise ou siecle des Lumieres*, Paris, 1938).

Hermányi álláspontja a hit dolgában teljes összhangban van a felvilágosodás szellemével: „Nem vak világtalan hitet kell hirdetni, hanem olyat, amelyet a tudomány és az értelem megelőz. Milyen a vak hit? Olyan hit az, amellyel azt hiszi a tudatlan, amit nem tud.”(8) Jóllehet nála az értelem még eszköz egy nem racionális érték megszerzéséhez, a vallásos érzület kifejtéséhez, annál fontosabb viszont a ráció növekvő szerepének gyakori

szerepeltetése, nyomatékosítása.

Joggal feltételezhető, hogy az író Hermányi apja, Hermányi Dienes Péter székely nemesi származású református esperes révén ismerte meg korának korszerű filozófiai és egyházi irányzatait (kartezianizmus, coccejanizmus), s mint gyakorló lelkész, „belülről” vizsgálhatta, közvetlenül tapasztalhatta a vallásban beállott változásokat.

Hermányi munkái ma is élvezetesesek, hisz az író a mindennapi életből ellesett példákkal bizonyította, hogy a XVIII. század első felében jelentkező vallási áramlatok – közülük is elsősorban a francia és svájci racionális-liberális teológiai és erkölcsi szemlélet – mily nagy hatással voltak a magyar protestáns papokra és teológusokra.(9)

A XVIII. század első felében tehát Erdélybe is eljutnak azok a nyugati liberális-racionális teológiai áramlatok, melyek fokozatosan felszabadítják az embereket a különböző vallási megkötöttségek alól. Bár ezeket az új vallási-erkölcsi irányzatokat nem szabad összekeverni, még kevésbé azonosítani a felvilágosodással, de figyelmen kívül sem hagyhatók a mozgalom történetének vizsgálatakor.

Kosáry Domokos történész gondolatait idézve megállapítható, hogy a protestantizmus egésze alárendelt, védekező helyzetben élt, ezért is fordult előszeretettel a türelmesség eszméjét hirdető szerzők felé. Még az eldugott falusi parókiákon is új szelek kezdtek fújdogálni. Tordai Sámuel kendilónai református lelkész Saurin-Rosemberg munkájának átdolgozásával lépett a nyilvánosság elé a vallási indifferentizmus dolgában. (*A megtérés halogatásának veszedelmes voltáról*, 1767.). Sófalvi József (1745-1794) erdélyi református lelkész Johann Georg Sulzer két könyvét is lefordította (*A természet munkáiról vétetett erkölcsi elmélkedések*, 1776.; *A természet szépségéről való beszélgetések*, 1778) azzal az indokkal, hogy „a természet vizsgálása isteni tudomány és valóságos theológia”.

Azóta, hogy a Wolff féle filozófia és a természettudományok iránti érdeklődés a század derekán bevonult a protestáns iskolákba, a teológia az egyházi hagyományt a racionális gondolkodás szabályainak megfelelően igyekezett korszerű formába önteni.

A teológiai racionalizmus elveinek gyakorlati alkalmazása figyelhető meg Gombási István (a XVIII.- XIX. század fordulója) erdélyi református lelkész, egyházi író prédikációiban és lelkipásztortani munkáiban is.

Kosáry Domokos akadémikus történész azt mondja, hogy a protestánsok célravezetőbbnek tartották, ha a hazai katolikusokat nem saját nevükben próbálják a tolerancia elvével való megbarátkozásra rábeszélni, hanem inkább az osztrák katolikus toleranciabarát irodalom főbb termékeit fordítják magyarra. A magyarra fordított munkákban azt is hangsúlyozták, milyen előnyökkel jár a tolerancia a belső béke, a kereskedelem és a tudomány felvirágzása terén.

A tolerancia gondolatának térfoglalása az erdélyi felvilágosodás történetének nagy vízválasztója. Nyomában és részben már vele párhuzamosan a kiérlelt felvilágosodás más elemei is gyökeret vertek gyors egymásutánban.(10) A vallási türelem eszméjével természetesen együtt járt a testvériség érzése, a különböző felekezetűek közeledése, egymás kölcsönös elismerése és értékelése, az öntudatosulás és a méltóságérzés erősödése. A felvilágosítók nagy többsége, különösen Nyugat-Európában, deista volt. Elismerték Isten létezését, a világteremtő gondolatát, de a jelenségek, események alakulását többnyire a természeti törvényeknek vagy más tényezőknek tulajdonították. Osztották Voltaire-nek azt a gondolatát, hogy Isten nem szól bele a történelembe.

Aranka Györgynek (1737-1817), az írónak és művelődésszervezőnek nem volt különösebb érzéke a filozófiai kérdések iránt. De az évek múlásával az egymást követő fiaskók hatására kiábrándult a felvilágosodásból, és – Köteles Sámuel előadásait hallgatva – öreg korában bölcselkedésre adta a fejét. Azokban az években keletkezett írásaiból egyértelműen kitűnik, hogy a deizmus eluralkodott gondolkodásán. „...Ez a nálamnál hatalmasabb természet...bizonyos és feloldozhatatlan törvények alá vagyon vettette,....de a bölcs törvényeknek, melyek őtet vezérlik, és az ő roppant alkotványát fenntartják, egy hatalmasabb szerzője, fő alkotója és ura vagyon.”(11)

Az ember mint a világegész része („a Teljes, az embert

belőle kivéve, nem teljes”) szintén alá van vetve a természet törvényeinek, de az ember alapvetően abban különbözik minden más létezőtől, hogy értelmes lény. Az ember szabadsága is értelmességéből fakad. Nagysága, méltósága pedig abban a képességében rejlik, hogy meghaladhatja önmagát. „Éppen annál fogva, hogy nem tökéletes, annál nagyságosabb és méltóságosabb lehet majdan, mint tökéletesedhető”.(12) A tökéletesedés útja pedig a megismerés, mely Aranka és kora számára elsősorban a természet megismerését és kincseinek ésszerű felhasználását jelentette. „Amennyiben pedig az ember szabad, a nagy természet mintegy kicsiny urát látja benne; és mint ura, őtet áshatja, vésheti, vizsgálhattya, esmérheti, kedvét s gyönyörűségét töltheti benne; és maga illő szükségére nézve, okosan parantsolhat is véle. A természetet esmérni annyi, mint az ember belső esméretének külső pitvarát esmérni.”(13)

Aranka emberszemlélete alapvetően bizakodó, a tökéletesedés feltételei adottak általa, hogy az ember mindig képes túlhaladni tegnapi önmagát.

Az erdélyiek a tolerancia irodalmát a maguk igényeinek szűrőjén engedték át. A sokféle árnyalatú tolerancia elvnek elsősorban azok a nyugat-európai szószólói válnak nálunk népszerűekké, akik elhatárolják magukat a katolizmustól, s a vallási közömbösség vagy éppen az ateizmus eszméjével harcosan szembeszállnak. A XVIII. század végétől Erdélyben a szellemi művelődés egyre inkább felszabadult a vallási ideológia egyeduralma alól, és mindinkább a jogi, a nemzeti és az erkölcsi eszmék jegyében fejlődött.

SZELLEMI ELŐZMÉNYEK

Az az irodalom- és művelődéstörténeti megállapítás, hogy a magyar felvilágosodás 1772-ben Bessenyei György (1747-1811) fellépésével kezdődött – ekkor kezdte kiadni műveit, A.K. – csak annyiban helytálló és igaz, hogy valóban ez az az időpont, amelytől kezdve a szellem emberei összehangolt és tudatos offenzívába kezdtek a ráció nevében a hűbéri abszolutizmus ellen, a társadalmi haladás és nemzeti művelődés érdekében.

De a felvilágosodás sem a polgárosult Nyugaton, sem Erdélyben nem a semmiből született, hanem komoly előzményekre épült. „A nemzeti nyelvű irodalom és tudomány a XVIII: század végén Erdélyben már két és fél százados gazdag hagyományokra tekintett vissza. E hagyományok közül – bár a század első felében a Rákóczi-szabadságharc leverése után hanyatlik az irodalmi és tudományos élet – sok élt tovább, biztosítva azoknak a haladó eszméknek a folytonosságát, amelyeket újból időszerűvé tett az Erdélyben is lassan meginduló polgárosodás.”(1)

Bármily meglepő is, bizonyos, hogy a felvilágosodás eszméi közül nem egy már századokkal előbb jelentkezett. Dávid Ferenc (1520-1579) antitrinitarizmusa azon túlmenően, hogy egy nyugtalan lélek lényegkeresésének kifejeződése, egyben az értelem növekvő erejének sajátos megnyilvánulása is, hisz a hitújító Dávid Ferenc az unitárius hitet a ráció segítségével igyekezett megragadni és kifejezni. Találónan jegyzi meg a kiváló művelődéstörténész, Benkő Samu akadémikus, hogy „Erdélyben...mágának a racioalizmusnak is egyházi múltja volt.”(2)

Apáczainak az oktatás modernizálásáért, az anyanyelvű oktatásért, a természettudományok és hasznos ismeretek terjesztéséért, valamint egy akadémia felállításáért folytatott hősiess küzdelme, ha akkor mégoly szerény eredménnyel járt is, távlataiban nagyon is gyümölcsözőnek bizonyult. Példája, szelleme egy kisszámú művelt értelmiség körében továbbélt, nemzedékről-nemzedékre hagyományozódott.

Ha a korszak vizsgálói a nyugat-európai felvilágosodás gyökereit Descartesig, Lockeig, mi több, a reneszánszig vezetik vissza, akkor mi is nyugodtan kijelenthetjük, hogy az erdélyi felvilágosodás bölcsőjét a karteziánus Apáczai, Pápai Páriz Ferenc, Misztótfalusi Kis Miklós, Bethlen Miklós, Mikes Kelemen, Batthyányi Ignác, Bod Péter, Hermányi Dienes József és még sokan mások ringatták.

Méltánytalanok lennénk, ha az erdélyi felvilágosodás előkészítőiről szólva megfeledkeznénk az új eszmék és törekvések akkori állandó szálláshelyeiről és terjesztőiről, a kollégiumokról és tanáraikról. Őket is itt kell tehát megemlítenünk.

Legáltalánosabb jegyeiben és szellemi állagában az erdélyi felvilágosodás megegyezik a nyugat-európaival, hisz ez is legkivált a francia gondolkodók eszméiből építkezett.

Antifeudális jellegű, még akkor is, ha a hűbérelles magatartás nem mindig és nem mindenkinél egyértelmű és nyilvánvaló. Vallási türelmességet hirdet, és ami talán a legfontosabb, a racionalizmusból, abból az általános emberi magatartásból nő ki, amely a módszeres kételkedés (*doute methodique*) elvének következetes alkalmazásával kívánt megvizsgálni és bírálat alá vonni minden kegyes dogmát, kinyilatkoztatott igazságot, tekintélyvel nyugvó ismeretet, hogy az értelem jegyében megbizonyosodjék a létezőkről.

A körülmények hatalma folytán természetesen mindezek később, visszafogottabban, „szelídebb” formában jelentkeztek Erdélyben, mint Nyugaton.

Az erdélyi társadalom elmaradottsága, az elszomorító közállapotok nagymértékben befolyásolták, mondhatni meghatározták a honi felvilágosodás jellegét, alakulásának irányát, és nem utolsó sorban a törekvések mögött messze elmaradó eredményeket.

Sem Apáczai, sem a nyomdokán haladó élvonalbeli értelmiségiek nem lettek, nem lehettek következetes karteziánusok. Mert a karteziánus eszmékre nemcsak hogy nem tartott igényt a korabeli erdélyi társadalom, de eredeti formában való terjesztésük – merészségük miatt –

leküzdhetetlen akadályokba ütközött volna.

Míg Decartesnál a hagyományos teológiai és az új természettudományos világmagyarázat már úgyszólván teljesen különvált, addig Erdélyben - ahol az uralkodó világnézet a teológiai volt, és még jó ideig az is maradt - a soron lévő társadalmi-politikai és művelődési feladatok megoldására csakis olyan jellegű gondolatrendszeren belül kerülhetett sor, ahol az újat képviselő erőknek a változtatás igényét, a jobbító törekvéseket teológiai, vallási síkon sikerült kifejezni.

Vakmerőséggel határos merészsége, emberi és tudósi nagysága Apáczeit eszményképpé, követendő példává magasztosította már a kortársak közül is sokak szemében, mégis eszméinek és úttörő munkájának alig akadtak követői, folytatói. Közülük csak nagyon kevesen és nagy csendben vallották magukat karteziánusnak, mert hitet tenni mellette, akkortájt Erdélyben egyáltalán nem volt veszélytelen.

Az Apáczei halálát követő évtizedekben tovább terjedt ugyan a karteziánizmus, de nem materialista elemekkel átitatott fizikája, hanem metafizikája, ismeretelmélete és pszichológiája lett népszerűbb.(3)

A másik nagy szellemi mozgalom, amely a karteziánus eszmék mellett a legnagyobb hatást gyakorolta az erdélyi szellemi életre, és a gondolkodást a felvilágosodás irányába terelte, a puritanizmus volt.(4) A puritanizmus, mint a feltörekvő polgári elemek vallási mezbe öltöztetett társadalmi mozgalma, Angliában és Skóciában jelent meg, ott is bontakozott ki leginkább a XVI. és a XVII. század folyamán. Az angol polgári forradalom idején aztán két szárnyra, a radikálisok (independensek) és a mérsékeltek (presbiteriánusok) táborára szakadt.

A puritanizmusnak Magyarországon és Erdélyben egyaránt érződött a hatása.(5) Erdélyben főképpen a puritanizmus mérsékeltebb szárnya, a presbiterianizmus terjedt. Az erdélyi puritánusok az egyházi vezetés demokratizálását, az oktatás korszerűsítését és az anyanyelvűségért folytatandó küzdelmet tűzték ki célul maguk elé. Legkiemelkedőbb hazai képviselője Apáczei Csere János volt.

A közép- és kelet-európai viszonyokhoz mérten Apá-

czai eredeti módon és jól választott mintaképet. Apáczai elszántan vállalkozott a legkorszerűbb eszmék megszólaltatására. Ugyanaz az előre lendíteni akaró néphűség filozófáltatta édes anyanyelvén, mint amely anyaszentegyházának demokratizálására is ösztönözte – mondja Hajós József. Nem zavarta őt tudomány és hit, racionalizmus és puritanizmus ellentéte, mert mindkettőt embertársai javának szolgálatába állította.(6)

Az erdélyi felvilágosodás egyik előkészítőjének, illetve a korai felvilágosodás képviselőjének kell tekintenünk a kiváló emlékirót, Bethlen Miklóst (1642-1716) is. Az ő gondolkozásában is jól felismerhetőek a karteziánizmusnak és a prezsbiterianizmusnak az elemei. Szent Ágoston (Augustinus) eszméinek hatására és hagyományos neveltetésénél fogva Bethlen Miklós még a vallásos világkép híve, de a descartesi kritikai és elemző szellem erős vonzásának sem tudott ellenállni, és hogy ellentmondásba ne kerüljön önmagával, „különbséget kellett tennie a természettudományos és a teológiai igazság között.”(7) Noha ez a dualizmus gondolkodásában mindvégig megmaradt, Bethlen Miklós nagyon is közeledett egy természettudományos magyarázat elfogadásához.

A felvilágosodás előzményeit a reneszánsz humanista, emberközpontú és értelem tisztelő eszmekörben kell keresni. Először a reneszánsz ember lázadt fel a középkor túlzott tekintélytisztelete és hitrendszere ellen, vallotta először az értelem eligazító erejét és fensőbbségét az emberi dolgokban. Ettől kezdve a *raison* tisztelete elkísérte az embert a fejlődés útján.

Bethlen Miklós gondolkodásában egyaránt felismerhetőek a karteziánizmus, a coccejanizmus, a puritanizmus, a prezsbiterianizmus elemei. Ezek a haladó protestáns egyházi mozgalmak minden kétséget kizáróan novumot hoztak azáltal, hogy kezdték „emlegetni a vallásos érzés fensőbbségét a dogma felett.” A hitbéli új irányzatok óhatatlanul ráterelték a figyelmet az ember belső világára, s ez óhatatlanul elősegítette az irodalom fejlődését. Ugyanakkor kihatott az erdélyi emlékiratirodalom stílusára, jellegére, tartalmára, Bethlen Miklós, Misztótfalusi Kis Miklós, Hermányi Dienes József, Bod Péter, Mi-

kes Kelemen írói munkásságára is.

Az erdélyi felvilágosodás előfutárai közé tartozott Pápai Páriz Ferenc (1649-1716) mérsékelt kartenianizmusa is. Fő művében, a *Pax corporis*ban a bibliai csodás gyógyításokat természeti okokra vezette vissza. Orvosi kompendiuma, tanítása a tömegek felvilágosítását szolgálta. Közvetve ugyancsak felvilágosítói célt szolgált latin-magyar szótára is. Pápai Páriz Ferencet baráti kapcsolat fűzte a szótárkészítő román Mihai Halicihoz és igen jól ismerte Gabriel Ivul arisztoteliánus jezsuitát is.

A karteziánus eszmék terjesztésének jelentős központjai voltak a kollégiumok, ahol a racionalizmus szellemétől megérintett tanárok nem ritkán nehéz akadályokba ütközve harcoltak az oktatás modernizálásáért, az ifjaknak az életre történő felkészítéséért.

A XVII. század végén Erdélyben olyan tudós tanároktól sajátíthatták el a diákok a karteziánus tanokat, mint Kolozsvári István, Letenyey Pál, Szatmári Pap János és Pósházi János. Az utolsó karteziánus Erdélyben Tőke István volt.(8)

Fennebb futólag már említettük, hogy a szellemi erjedés nem hagyta érintetlenül az egyházat sem. A katolikus egyház fényűzésével, világi hatalomra törő politikájával szembehelyezkedő új vallási és erkölcsi mozgalom, a janzenizmus eszméi már a XVII. században átszivárogtak Erdélybe. (janzenizmus = Franciaországból kiinduló reformmozgalom a katolikus egyházban a XVII-XVIII. században, mely egészen közel állt a kálvinizmushoz.)

A janzenizmus eszméinek terjedését Erdélyben minden bizonnyal elősegítette az a körülmény, hogy a kalvinizmus ellenzéki helyzetben volt, és a janzenizmus felkarolásával valójában a maga malmára hajtotta a vizet.

A janzenizmus – hasonlóan a többi protestáns vallásújító mozgalmhoz – sajátos formában segítette elő a felvilágosodás eszméinek behatolását Erdély földjére. A janzenizmus erdélyi terjedéséről Hermányinak egy 1757-ből származó halotti orációjából(9) szerzünk tudomást. A tudós pap és író ebben a beszédében közli hallgatóival – a kinyomtatott változatban pedig olvasóival – a janzenizmusról szerzett ismereteit. Orációjából egyúttal azt is

megtudjuk, hogy nemcsak ismerteti az új tanokat hallgatóival és olvasóival, hanem – az erkölcsök szerepét és a kegyelem tanát illetően – magához közelinek, mondhatni rokonnak is érzi a janzenista elveket. Kiderül ez az óvatos fogalmazás ellenére is: „Nem én dolgom, s nem szándékom, hogy erről a dolgról ítéletet mondjak, de azt elmondom, hogy azok a Kénéllus Reflexio Moralesei megbecsülhetetlenek”.

Az író meggyőzően számol be arról, hogy a XVIII. század első felében jelentkező vallási áramlatok, melyek között a francia és a svájci racionális-liberális teológiai és erkölcsi szemlélet áll előtérben, erős hatást értek el a magyar protestáns papok és teológusok között. Tőle magától sem voltak idegenek a teológiai racionalizmus eszméi. Maga vallja egy helyütt: „Nem a vak világtalan hitet kell hirdetni, hanem olyat, amelyet a tudomány és értelem megelőz.”(10)

A Biblia filozófiai ihletésű téziseinek helyességét – hirdeti Hermányi Apáczaival egybehangzóan – kitartó természetbúvárlással és a tudományos eredmények felhasználásával – vagyis a descartesi racionalizmus szellemében – kell ellenőrizni és bizonyítani.

A teológiai racionalizmus az értelem szerepének a valláson belüli hangsúlyozásával járult hozzá Erdélyben is a felvilágosodás szellemi előkészítéséhez. Ennek annál is nagyobb volt a jelentősége, mivel Erdélyben a XVIII. század első felében a pietizmus még mondhatni osztatlanul uralta a lelkeket. (pietizmus = a merev hittételekhez való ragaszkodás helyett mély érzelmi alapokon nyugvó vallásosságot, szigorú önmegettartóztatást és felebaráti szeretet gyakorlását hirdető XVII-XVIII. századi evangélikus mozgalom.)

A több irányból érkező liberális vallási és erkölcsi mozgalmak közvetlen vagy közvetett formában a vallási türelmesség eszméjét is szolgálták.

Hermányi munkáiból arról is tudomást szerzünk, hogy a vallási élet liberalizálódási folyamatával párhuzamosan a XVIII. század harmincas éveitől kezdve mindinkább teret hódítanak a világi filozófiai törekvések. A Hermányinál leggyakrabban előforduló filozófusok nevei – Pierre

Bayle, Malebranche, Leibniz, Osterwald, Wolff, Locke, Th. Hobbes, Spinoza – arról tanúskodnak, hogy az érdeklődők a felvilágosodást előkészítő filozófusok műveivel immár itthon ismerkednek.

Az újabb keletű protestáns mozgalmak azáltal, hogy hirdetni kezdték „a vallásos érzés felsőbbségét a dogma felett”,⁽¹¹⁾ felhívták a figyelmet az ember belső világára, ami kihatott a korban uralkodó irodalmi (12) forma, az emlékirat-irodalom stílusára, jellegére és tartalmára. Nem véletlen, hogy éppen erre az időre esik emlékirat-irodalmunk első nagy fellendülése és csúcsteljesítménye. Bethlen Miklós, (Arva) Bethlen Kata, Apor Péter, Mikes Kelemen és Misztótfalusi Kis Miklós művei fémjelzik ezt a felvirágzást.

A szubjektív világának előtérbe kerülése nem kizárólag a protestáns vallási mozgalmaknak tulajdonítható, bár kétségtelen, hogy a maguk módján ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy az emberek kezdtek jobban magukra figyelni. Az irodalomban beállt komoly változás ugyanakkor annak is köszönhető volt, hogy a XVII. században hirtelen megnőtt a lelki kérdések iránti érdeklődés, megszapordtak a pszichológiai vizsgálódások, megfigyelések, kísérletek.

A szubjektív rendkívül gazdag világának a felfedezése valósággal lázba hozta az írókat, akik a hagyományos alkotói gyakorlat, azaz a tárgyi világ jelenségeinek és eseményeinek kronologikus leírása, számbavétele helyett, illetve mellett egyre inkább a belső univerzum, a lelki történések művészi ábrázolására helyezték a fő hangsúlyt. Ez a tudósi és művészi törekvés az ismeretek gyarapodása és az irodalmi, művészi alkotások befogadása révén visszahatott a vallási ideológiára is: a puritánus mozgalom már nem a „bibliai tételek skolasztikus továbbképzésére” törekedett, hanem a „hívó lelki életének empirikus normatív leírására” összpontosított.⁽¹³⁾

A változás jól kitapintható a korabeli irodalmi alkotásokban is. Mikes vallásos világában egyaránt megnövekedett szerephez jut a ráció és az érzelmi élet, és ha teokratikus világnézete útját állta is annak, hogy akár a deizmushoz, akár a szkepticizmushoz közeledjen, a társa-

dalmi egyenlőtlenségnek és következményeinek világos felismerésével és felvetésével messze megelőzte író társait az emberiség eszméjének hirdetésében.

Ugyancsak a józan okosság és az emberség igenlése vezette el modern iskolapolitikai nézőpontjának kialakításához.

Végül nem feledkezhetünk meg az erdélyi felvilágosodás kialakulásának egyik igen fontos feltételéről, a tudományos ismeretek gyarapodásáról sem. A természettudományos érdeklődést nagy mértékben elősegítették a külföldön szerzett ismeretek, tapasztalatok és a francia nyelvterületről hozott tankönyvek, amelyek, Hermányi tanúsága szerint, már Erdélyben is hozzáférhetőek voltak.

A racionalizmus hatására Erdély-szerre megindul a küzdelem a gazdasági élet, közelebbről a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem ésszerűsítéséért. A XVII. század első felétől kezdve, ha mégoly lassan is, növekszik a gazdasági élet különböző területein tevékenykedő értelmiségiek száma és súlya.

Változás, fejlődés észlelhető mondhatni minden területen, de az évszázados lemaradást nem lehetett rövid idő alatt behozni.

Erdély gazdasági, társadalmi és művelődésbeli elmaradottságával magyarázható, hogy míg a polgári Nyugat a XVIII. században már túljutott a karteziánus filozófián, nálunk a század elején a karteziánus eszmék „még elegendőknek bizonyultak, hogy a felvilágosodás kezdeti kibontakozását és az elvilágiasodás első lépéseit elősegítsék”.(14)

Nagyobb változás ezen a téren csak a század harmincas-negyvenes éveiben következik be, amikor – akárcsak Nyugat-Európában – Erdélyben is felülkerekednek a descartesi eszmerendszeren a felvilágosodást konkrétan előkészítő filozófusok és filozófiai irányzatok.(15)

Érthető okokból nálunk az értelmiségiek körében nem a wolffi deizmus terjedt el, hanem a vallási türelmesség bizonyos mértékű humánus magában hordozó princípiuma. Az a tény, hogy a tolerancia-elv feltűnően gyorsan gyökeret eresztett az entellektüelök körében, összefüggésben volt azzal a körülménnyel, hogy a Habsburg-ház

Mária Terézia korában épp az erőszakos katolizálással akarta egységessé kovácsolni birodalmát. A tolerancia gondolatának felkarolása és minden lehető eszközzel történő terjesztése az udvar által kezdeményezett és támogatott katolikus nyomásra adott válasz volt.

A wolffiánus filozófia első erdélyi népszerűsítőjének Lázár Jánosnak Cristian Wolff németből latinra fordított művei (*Politica, Metaphysica, Moralia seu Ethica*) azonban mindmáig kéziratban maradtak. Ugyancsak ő fordította le Voltaire *Essai sur l'histoire generale* című híres munkájának a vallási türelmességre vonatkozó részeit is.

Erdélyben a wolffiánus filozófia először a protestáns iskolákba hatolt be. Marosvásárhelyen - írja Hajós József - Baczoni Incze István tartott először előadást wolffiánus filozófiából. 1758-tól hasonló szellemben adott elő Kolozsvárt a Református Kollégiumban Kolozsvári Pataki Sámuel (1731-1804) orvos. Egy Bécsbe küldött püspöki jelentésből kitűnik, hogy a kolozsvári unitárius iskolában Locke műveit forgatták.

(Samuil Micu Klein volt az első román szerző, aki írásban népszerűsítette Newton eszméit anyanyelvén. Baumeister *Elementa philosophiae* című művének 1771-es kolozsvári kiadása mintául szolgált Samuil Micu Kleinnek is a román filozófiai tankönyvek összeállításában. Elsőként Klein népszerűsítette írásban Newton eszméit román nyelven.)

Enyeden Kovács József (1732-1795) tanította több mint negyed századon át a wolffi filozófiát. Apáczai Cserre János gyulafehérvári tanítványa, Csernátóni Pál (1633-1679) azonban már bírálja Wolffot, amiért a pszichológiát elhanyagolta. Ugyanakkor hivatkozik Kant elmélyült vizsgálódásaira.(16)

A deizmussal, a vallás alóli „kényelmes” felszabadulással Erdélyben a XVIII. század nyolcvanas-kilencvenes éveiben találkozunk egyre gyakrabban.(17)

Tudatos volt-e, s ha igen, mennyire volt tudatos a felvilágosító mozgalom Erdélyben? Ezt a kérdést minden szellemi mozgalom elemzésekor és értelmezésekor fel kell tenni, annál is inkább, mert a szétszórt, jobbra ösztönös törekvéseket épp a tudatosság, vagyis a célok és a

soron lévő feladatok felismerése fogja egységbe és biztosít nekik keretet.

A tények azt bizonyítják, hogy az erdélyi magyar felvilágosodás tudatos mozgalom volt. A kezdetben szét-szórt törekvések fokozatosan összehangolódtak és – nem utolsó sorban nyugati hatásra – viszonylag rövid idő alatt szerveződtek teljes értékű tudatos mozgalommá.

Az értelmiségiek, a felvilágosodás szellemi vezetői, tisztában voltak azzal, hogy két kor határán, egy új kor hajnalán élnek. Emellett szól sok egyéb közt az erdélyi közállapotok elmaradottságának és az ebből fakadó soron lévő feladatoknak a világos felismerése, megoldásuk sürgetése. „Bizonyos az – írja Bod Péter – hogy szerettem volna én kivált az embereknek nevetet a magyar nyelvnek folyása szerint előadni, de úgy, ha előbb egy néhány értelmes emberekkel egyet érthettem volna ezen dolog eránt. Mert másképpen ennek haszna nem lett volna, mint a b.e. Apáczai Cseri János fáradságának, aki majd mindenféle tudományokhoz tartozó szókat magyarul adott elő, melyben őtet vagy senki, vagy igen kevesen követték. Evégre azért igen jó volna tudós emberekből álló Magyar Társaságot a magyar nyelvnek ébresztésére, mint más nemzetekben vagyon, felállítani.”(18)

Összefogni és a képességeket egy mederbe terelni! – ezt a biztatást sok sors- és eszmetársa meg is szívlelte.

IDEGENBŐL HAZAFELÉ NÉZVE

Erdély szellemi kapcsolatai Nyugat-Európával több évszázados múltra tekintenek vissza. Ez a hagyomány tova a XV. században kezdődött, a XVI. és XVII. században Németország, Hollandia, Svájc és Franciaország híres egyetemeinek gyakori látogatásával folytatódott, a XVIII. század második felében pedig – más nyugati egyetemi központok mellett – Bécs lett az új eszmék talán legjelentősebb közvetítője Erdély felé.

Itáliából főként a humanizmus gondolatvilágával gazdagodtunk, a protestáns Nyugatról a presbiterianizmus, a janzenizmus és a cocejánizmus, a teológiai racionalizmus eszméi jutottak el hozzánk, míg a francia nyelvterületről - közvetlen úton és Bécs közvetítésével - a racionalizmus és a felvilágosodás eszmerendszere érkezett Erdély földjére.

A polgáriasult Nyugatról átszivárgott újító eszmék és Bécs hatása közt – bizonyos közös szellemi állag és annak dacára, hogy nem egy magyar kezdeményezés a császárvárosból indult ki – jelentős különbség mutatkozik. Míg a polgári fejlődésben előljáró nyugati világból érkező frissítő eszmék az itthoni fejlődés számára nélkülözhetetlenek voltak, és reális igényeket, belső szükségleteket elégítettek ki, addig Bécs a társadalmi élet minden területén ránk erőszakolta a maga nagyhatalmi elképzeléseit. Ezek a birodalmi ambíciók Erdély társadalmi rendjétől és hagyományos értékvilágától igencsak eltértek, nem egy esetben egyenesen összeegyeztethetetlenek voltak vele. Nem csoda, hogy – a különben konzervatív szemléletű - Apor Péter az úri körökben lábra kapó „nájmódi”-ban olyan veszélyt látott, amely potenciálisan magában hordozta a régi világ alkonyát. Apor idegen-fóbiájában valójában az ősi, hiteles értékek szerető féltése, az évszázadok során apáról fiúra hagyományozott életforma elvesztésén érzett döbbenet, valamint a gyökérvesztéstől, magunkból való kivetkőzéstől való erős félelem fejeződött ki. Félelme indokolt volt, hisz Bécs igyekezett „egyeneművé foncsorozni a birodalmat, ahol az egységet a német

nyelv és a katolikus hit biztosítja”.(1)

A kutatók véleménye megoszlik annak megítélésében, hogy milyen hatást gyakorolt Bécs a XVIII. századi Erdélyre. Egyesek inkább a császárvárosnak tulajdonítják az erdélyi felvilágosodás kibontakozását, mások az erdélyi felvilágosodás kiteljesedését fékező birodalmi intézkedésekre hivatkozva főként Bécset teszik felelőssé a viszonylag szerény eredményekért.

Megítélésünk szerint akkor közelítjük meg legjobban az igazságot, ha mindkét végtől távol tartjuk magunkat. Ha – a közfelfogással ellentétben – Bécs hatása mellett kellő figyelmet szentelünk, és megfelelő helyet biztosítunk a Németországból, Svájcból, Németalföldről, Angliából és Franciaországból érkezett szellemi impulzusoknak is.

Mert Erdélyben a főurak és nemesek körében lassan hagyománnyá vált az a szokás, hogy hosszabb-rövidebb utazásokat tegyenek a polgári fejlődésben élenjáró nyugati országokba, és ezek az utazgatások az esetek többségében tanulmányutakká lényegültek át.

A vagyonos világiak mellett szép számmal tanultak külföldi egyetemeken protestáns teológus diákok is. Sokan közülük egyházi vagy főúri támogatásban részesültek.

Ugyanakkor nyugati protestáns egyetemek különböző alapítványokat hoztak létre a szegényebbek megsegítésére. Az ösztöndíjasok névsoraiban erdélyieket is találunk.

Az első időszakban főleg a németországi egyetemek örvendtek népszerűségnek az erdélyi fiatalok körében. Miután azonban a harmincéves háború (1618-1648) nehézségeket gördített a németországi tanulmányok elé, a protestáns teológusok más országok, főleg Hollandia, Svájc és Anglia felé tájékozódtak, ahonnan a presbiterianizmus és a karteziánizmus eszméivel felvértezve tértek haza Erdély „forrásban lévő egyházi viszonyai közé.”(2)

A XVIII. századra mindenekelőtt a hollandiai (Utrecht, Harderwijk, Leiden) és a svájci egyetemek (Bázel, Zürich, Genf) váltak különösen népszerűvé, ahol az ifjak a Franciaországból elüldözött P. Bayle és Descartes szellemével kerültek közvetlen kapcsolatba.

A Rákóczi-szabadságharc leverése és Erdélynek az

osztrák birodalomhoz csatolása újabb akadályokat gördített a külföldi tanulmányútra készülő fiatalok elé. Mindazáltal az előző századok során kiépült jó kapcsolatokat igyekeztek továbbra is fenntartani, még hogyha ehhez újabban „külön engedélyre is van szükség”.⁽³⁾ Mert a francia forradalom utáni években a hatóságok megszigorították a németalföldi egyetemek látogatását azzal a céllal, hogy távol tartsák a magyar ifjakat a „veszedelmes” francia eszmék, a felvilágosult francia szellem hatásától.

A külföldi egyetemeken folytatott tanulmányokat az erdélyiek a hazai iskolai képzés betetőzésének tekintették, a továbbtanuláshoz szükséges alapot itthon szerezték meg. A tudás feltétlen tiszteletét a kollégiumok tudós professzorai ültették el a fiatal lelkekbe. Teleki József (1738-1796) így vall erről útinaplójában: „Még tsetsemő koromban belém rögződvén az idegen országok látására való vágyódás, ezen indulat az idővel és a tisztességes tudományokban való szaporodással nevelkedett bennem azért kivált, hogy azokat a tudományokat amelyeket Hazámban megkóstoltam, idegen országi Akadémiákon jobban tökéletességre vihetni reményltem.”

Erről a nagyszerű hagyományról emlékezik meg Kazinczy is az Erdélyi Levelekben: „Az erdélyiek, híven a szokáshoz, úgy hitték, hogy még mindég van valamely hiánya neveltetésöknek, ha gyermekeiket a külföldre ki nem küldik, amit mi igen kis számban cselekvénk. Az erdélyiek így, ha nem tanultak is, láttak, hallottak, könyveket hoztak haza, olykor rezeket, metszett köveket; fitogtatásul talán magokra nézve, de másoknak nagy hasznokra.”

Teleki József 1759-ben indul útnak. Svájcba, Bázélbe megy, majd Franciaországban keresi fel sorra az egyetemeiket, végül Párizsban időz. Párizsi tartózkodása idején feltűnően kerüli a felvilágosodás eszméit terjesztő irodalmi szalonokat. Voltairet nagyon megkedveli türelmi eszméjéért, de sohasem tudja megbocsátani „vallástalanságát”, vagyis deizmusát.

Teleki felolvasásokat tart Bázélben a Bernoullitestvérek tanítványaként, majd francia egyetemeken is. Felolvasásainak szövegét végül összegyűjti, és *Essai sur la faiblesse des esprits-forts* (Leiden, 1760.) címmel kö-

tetben adja ki. Teleki könyve külföldön három kiadást is megért (Leiden, 1760; Amszterdam, 1761; Augsburg, 1762.), sőt, mint tudjuk, még Rousseau tetszését is megnyerte. (Ágh István 1768-ban latinra, Óri Fülöp Gábor 1795-ben magyarra fordította, kézírata az MTA könyvtárában található.) Esszékötetében Teleki Voltaire-rel szemben a helvét hitvallás dogmáit igyekezett megvédelmezni.

Ugyanaz a Teleki József egy másik könyvében (4) kora előkelő világának léha életmódját és a kor nagyúri erkölceit gúnyolja ki.

Teleki József testvérébátyja, Teleki Sámuel Bernoulli és az enciklopédista D'Alambert közt folyó vitában a nagy matematikus ellen foglal állást, s a teológus Bernoulli mellett teszi le voksát. De ugyanaz a Teleki Sámuel, aki Bázelen a tudomány ellenében a hit mellett kardoskodott, Párizsban főleg a matematika és az asztronómia kérdései iránt érdeklődik. Mindennapos érintkezésben van a kor leghíresebb matematikusaival, itthon pedig hatalmas anyagi áldozatot vállalva, a tudományok és a művelődés széleskörű terjesztése érdekében Marosvásárhelyen létrehozza az erdélyi felvilágosodás legrepresentatívabb könyvtárát.

Elgondolkozhatunk Teleki furcsának tűnő magatartásán, de tudnunk kell, hogy a fejlődés nem egyenes vonalú, gyakran ugyanaz a személy ellentétes nézeteket vallhat. Erre figyelt fel Kazinczy is erdélyi utazásai során, amikor a felvilágosult Cserey Farkas lakásán Voltaire és Nagy Frigyes mellszobrait találta.

Az utazásokon kívül a francia szellem és műveltség beáramlásának másik útja Erdélybe Bécs volt. Bécs szerepe abban az ütemben növekedett, amilyen mértékben a magyar főurak, nemesek és hivatalnokok száma gyarapodott a császárvárosban, illetve amilyen mértékben és határozottsággal Bécs beleszólt Erdély belső életébe.

Először Mária Terézia uralkodása idején növekszik meg az udvarban és a császárvárosban tartózkodó magyarok száma. Persze a császárnő korántsem humanitárius megfontolásból gyűjti maga köré a monarchia különböző országaiból az előkelő családok fiait, hanem főleg abból a célból, hogy szem előtt tartsa őket, hogy – a monarchia ér-

dekeinek megfelelő nevelésben részesítve – hű alattvalókat és törvénytisztelő polgárokat faragjon belőlük.

Ez esetben azonban más volt a szándék, és más lett az eredmény. Mert a birodalmi központban forgolódo magyar fiatalok sok mindent láttak, hallottak, tapasztaltak. Itt döbrentek rá arra, hogy az otthoni gazdasági és művelődési viszonyok mily hallatlanul elmaradtak és nyomorúságosak; a fejlett Európa és a fejlődésben visszamaradt Erdély közt tátongó szakadékot itt mérték fel csak igazán. És a tények ismeretében itt eszméltek rá a teendőkre. Itt történt meg a nagy felismerés és a célok számbavétele. Itt, a császárvárosban csapta meg az udvarban és körülötte élő magyarokat a Franciaországból érkező felvilágosult szellem. Bécs Mária Terézia életének második felében már kifejezetten francia műveltségű volt.

A bécsi udvar elfranciásodásához nagy mértékben hozzájárult a francia színház is. Műkedvelő főurak időnként francia vígjátékokat adtak elő saját szórakoztatásukra. A műkedvelő színészek közt nem egy fiatal magyart is találunk.

A francia szellem, vagyis a felvilágosodás eszméi a főurak, az udvari emberek és a testőrök mellett az állami hivatalnokokat, tisztviselőket és azokat a kereskedőket, nemeseket és diákokat is megérintették, akik egyre gyakrabban fordultak meg a birodalom székhelyén.

Minden ellentmondásossága dacára vitathatatlan Bécs szerepe Erdély szellemi fellendülésében. Innen indult a magyar felvilágosodásban oly nagy jelentőségű testőrirodalom. A magyar testőrök egy, talán épp legfontosabb része, csapata – Báróczi Sándor (1735-1809), Barcsay Ábrahám (1742-1806), Naláczy József (1748-1822) és a legelső magyar újságírók egyike, Szacs vay Sándor (1752-1815) – Erdélyből, Bessenyei György (1747-1811) pedig Partiumból került fel az udvarba.

A franciás Bécs szellemi miliójében csakhamar kialakul a „félíg magyar-félíg francia” udvari emberek típusa. Ennek a sajátos típusnak jellegzetes képviselői voltak Erdélyben a Haller-testvérek, László és Gábor. A megnevezés, hogy tudniillik „félíg magyar-félíg francia” semminő elmarasztaló felhangot nem hordoz, pusztán arra utal,

hogy ezek a főurak a francia nyelvvel együtt alapos francia műveltségre is szert tettek.

Haller László francia tudását és a franciák iránt tanúsított tiszteletét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy késedelem nélkül elkészítette Fenelon *Les aventures de Télémaque* magyar fordítását (*Telemákus bujdosásának történetei*, 1699.). Haller Gábor pedig egyenesen francia nyelven írja meg Barcsay Ábrahám emlékezetét, amit aztán Kazinczy fordít magyarra, és saját szerkesztésében Döbrentei Gábor jelentet meg az Erdélyi Muzéum első számában 1814-ben. Az *Erdélyi Levelekben* Kazinczy megállapítja, hogy az erdélyi Lázár János és Haller László (1717-1751) megelőzték Bessenyeit a francia minták követésében. A francia irány Erdélyben elkezdődött még a testőrírók fellépése előtt, természetesen fordításokkal.(5)

Ugyanitt kell megemlítenünk, hogy a román Petru Maior olaszból fordított Telemakhosznak első kötete budai nyomdából került ki 1818-ban. Az erdélyi román felvilágosodás egyik vezéregyéniségének ezt a fordítását mindenekelőtt az Erdélyi Iskola (Scoala Ardeleana) történeti és morális érdeklődése magyarázza. A Telemakhos már előbb is elterjedt a román fejedelemségekben, különösen Moldvában.(6)

Több mint divat, a kor szellemi pezsgése magyarázza, hogy itthon a főurak gazdag könyvtárakat hoznak össze. A könyveket vagy Bécs útján vagy tanulmányútjaik során szerzik be Németországból, Hollandiából, Svájcban, Franciaországból vagy Angliából. Legtöbb az új szellemet árasztó francia könyv. A francia szellemnek valóságos tűzhelyei alakulnak ki rendre Erdélyben. Ilyen francia szellemi központ volt Haller Gábor ugrai kastélya, és egyben jelentős forrása is az Erdély-szerte terjedő francia műveltségnek. Erről győznek meg Kazinczy sorai is. „Egy szelíd arcú franciskánus, a ház káplánja fogada bennünket, s láttatá velünk a kertet...s végre a gróf könyveit; a franciául olvasók innen szedik, a mire szükségök van s mindenfelé Erdélyben.”(7)

A Haller-család otthona korántsem egyedüli fókusz volt Erdélyben a francia kultúrának. Több más kisebb-nagyobb központ mellett a francia szellemet és szokásokat

terjesztette Bethlen Miklós szentmiklósi kastélya is, Bod Péter pedig vidéki parókiájáról sugározta szét a kor haladó műveltségét.

Teleki Sámuel népe sorsa iránti felelősségtől áthatva, különösen nagy anyagi áldozatok árán gyűjtötte össze negyvenezer kötetet számláló könyvtárát, mely az erdélyi magyar felvilágosodás legrepresentatívabb gyűjteményévé vált.

Természetesen a felvilágosodás szellemét terjesztették a kollégiumi könyvtárak is. Sok ifjú, később az erdélyi szellemi életben jelentős szerepet játszó értelmiségi kollégiumi könyvtárszobákban került először kapcsolatba az új eszmékkel. A kezdetben szerény kollégiumi könyvtárak főúri adományokból és a külföldet járt papok és honoráciorok odaajándékozott magángyűjteményeiből gazdagodtak.

Noha a református kollégiumok iskolai könyvtárai jobban el voltak látva a felvilágosodás szellemi termékeivel, mindazáltal a nyugat-európai szellemi kapcsolatok dokumentumaival a katolikus (mindenekelőtt a piarista) líceumokban is találkozunk.(8) Az erdélyi főúri házakból indult franciás irodalmi irányzat az évek múlásával megerősödött. Ennek az irányznak, a művek olvasása mellett, egyedüli termékei a gyakran pusztá kedvtelésből vagy időtöltésből végzett fordítások voltak. Egy részük kiadásra is került. „Némely házak férfi és leány gyermekei - írja Kazinczy - fordítgatának nevelőiknek s szüléiknek felvigyázások alatt s olykor ezeknek segédökkel is, s atyáikat nem tartóztatá a fonák szégyenlés a gyermeki próbát sajtó alá rendezni.” (9)

Azt, hogy a francia szellem iránti vonzódás nem csupán múló divat volt Erdélyben, hanem mély nyomokat hagyott bizonyos körökben, E. de Langsdorff követségi titkár sorai is alátámasztják: „Le proces entre les moeurs turques et francaises qui se debattaient encore a la fin du XVII.-e siecle...est aujourd'hui gagné. Notre langue, nos usage ont, plus encore qu'au temps de Louis XIV., pénétré a cette extremité.”(10)

Az Apácaival induló, Pápai Páriz Ferencsel folytatódó és Bethlen Miklóssal kiteljesedő XVII. századi új szel-

lemű műveltség áthagyományozódott a következő századra, Hermányira, Teleki Miklósrá, a Lockeot fordító borosjenői Székely Ádámra (?-1789) és sokan másokra. Az egyszer mozgásba lendített jobbat akarás pedig, belső szükségletektől sarkallva, továbbfejlődött. A feudalizmus gazdasági, emberi és szellemi korlátjainak meghaladására irányuló első, tudatos offenzívát a felvilágosodás eszméivel felvértezett testőrírók teszik meg, akik a szellem, a toll erejével igyekeznek magyarul hozzáférhetővé tenni a haladást szolgáló gondolatokat. Az ő nyomdokukon haladnak a következő értelmiségi nemzedékek is, akiknek tagjai – a sajátos erdélyi körülmények miatt – főleg a nyelvművelés, az irodalom, a művészet, a művelődési intézmények, a tudományos élet területén fejtik ki gyümölcsöző tevékenységüket.

LEGYEN VILÁGOSSÁG! - DE MEKKORA?

Erdélyben a felvilágosodásnak kezdetben rendi jellege volt, idővel azonban az új eszmék szétáradtak, és átfogták csaknem a társadalom egészét.

Vajon hogy fogadták a felvilágosodás eszméjét a kortársak, milyennek ítélték és óhajtották ők maguk ezt a szellemi mozgalmat?

Az értelmiségiek és általában mindazok, akik kapcsolatba kerültek vele, pozitívan ítélték meg a felvilágosodást, hasznosnak és szükségesnek tartották, hisz nekik a „megvilágosodás” azonos volt a haladással.

Ennek a szellemi mozgalomnak a megítélésében akkor jelentkeztek a legnagyobb eltérések, amikor annak határaitól, nevezetesen arról kellett döntenie, hogy milyen társadalmi körökre terjesszék ki, és kiket rekesszenek ki belőle.

Míg egyesek a teljes mértékű felvilágosodást, felvilágosítást sürgették, mások – óvatosságból – az alsóbb néprétegek számára csupán részleges felvilágosítást tartottak megengedettnek.

Andrád Sámuel (1751-1807), az évekig Bécsben élő székely orvostudor és író, a francia forradalom leverésének évében napvilágot látott könyvecskéjében jobbra gyakorlati, népszerűsítő céllal, semmint elméleti igénnyel szólt a felvilágosodásról.

Az új eszméket és ismereteket Andrád az elmaradott hazai közállapotok felszámolásának szolgálatába kívánja állítani, amikor kijelenti, hogy a tudományok „közönségessé”, azaz általánossá tétele a haza fejlődésének egyedüli lehetősége. „Én...a Meg-világosodásnak neve alatt olyan elméleti megvilágosodást értek, amely a Közönséges-társaságnak...hasznára szolgáljon.”(1)

Mikor szolgálják e mozgalom eszméi legjobban a társadalom érdekeit? Nyilván akkor, ha kiterjesztik azokat az egész társadalomra.

Andrád másképp vélekedik: ő csak a felsőbb körökre, a nem termelő rétegekre tartja kívánatosnak és megen-

gedhetőnek a felvilágosítást. A termelő tömegek felvilágosítását szigorú korlátok közé kell szorítani. A köznépet csak foglalkozásában és a vallásban kell „megvilágosítani” azért, hogy termelőtevékenységét tökéletesebben végezze, és hitében megerősödjék.

Honnan ez a félelem, a majdnem elutasító gesztus a honorácior magatartásában? Ne gondoljunk semmi rosszra! Ez a furcsaság azzal magyarázható, hogy Andrád a társadalom szerkezetét - a görög antikvitásból ránk hagyományozódott organikus társadalomszemlélet jegyében - olyannak képzelte el, mint az emberi szervezetet.(2) A társadalom olyan nagyban, mint az ember kicsiben. A szervezet-egészben minden szervnek megvan a maga sajátos, rá jellemző feladata, szerepe, bármilyen változás csak zavart okozna a szervek működésében és a szervezet, a struktúra egészében. Ezért hát nem is kívánatos.

Andrád egy hasonlattal élve fejt ki nézetét a felvilágosodás mértékét illetően: „...a Meg-világosodás magában olyan ártatlan portéka, mint...a kenyér, mely ha valakinek vagy nintsen vagy igen kevés van..., annak igen sok étlenséget kell szenvedni; ha pedig valaki az ártatlan jó kenyérből igen sokat eszik, a' magának betegséget, sőt halált is okozhat; ha pedig sem igen keveset, sem felette sokat nem eszik belőlle, ekkor az az ő testének használ, mivel azt táplálja és egészséges állapottyában meg-tartja. Így ha a köznépek telljességgel semmi Meg-világosodása nintsen, akkor nem láthatja ő és nem értheti jól a maga dolgát, következésképpen magának és így a közönségnek-is nem lehet olyan hasznára, a mint lehetne és kellenne; ha pedig a maga fején és kötelességén feljül kezd bölcselkedni...úgy elfelejtkezik a maga kötelességéről és dolgairól, vagy azokat restesen folytatván, ártani-fog a maga gazdaságának és így a közjónak. Tehát a köznépre a sem jó, hogy abban semmi Meg-világosodás ne legyen, de a sem jó, hogy erőssen meg-világosodva legyen. Természet szerint következik azért, hogy a köznép Meg-világosodásának határának kell lenni, az az a köznépet meg kell világosítani a maga kötelességén aloll és az abban levő dolgokban. És kiváltképpen a vallásban meg kell világosítani, minden babona nélkül, hogy az istent igazán

tisztelje, és őtet a Sz. vallásnál fogva a virtusokban és a maga kötelességében lehessen tartani...”(3)

Ha a köznépet mértéken felül világosítanak fel – következtet Andrád – „tudákos (sciola) lenne, amelyből osztán könnyebben és hamarabb következne a sok rossz, mint az egész meg-világosodásból.”(4)

Viszont a társadalom ama tagjai számára, akik „a köznépen feljül vagynak” a felvilágosodásnak nincs határa. Mert itt nem áll fenn az a veszély, hogy a felvilágosítás elvonja őket a termelőtevékenységtől, ellenkezőleg, „midőn ezek különb-külömbféle dolgokon gondolkodnak, azzal az ő közjóra tartozó munkálkodásaikat el nem mulasztják,...hanem kigondolhatnak olyan találmányokat,...amelyek elkerülhetetlenül szükségesek a köztársaságban. Mindezekből kitűnik, hogy „a nemzetnek melyik részében kell a Meg-világosodásnak határának lenni és melyikben nem. Tudniillik a köznép között határának kell lenni, a köznépen feljül levő emberekben pedig határ nélkül valónak...”(5)

Nos, mindebből korántsem következik, hogy Andrád Sámuel ellenezte volna a felvilágosodást. A sajátos módon értelmezett felvilágosítói program véghezvitelére annál is inkább sor kerülhet, mert a felvilágosodás nem oka a zendüléseknek, csak lehetőséget nyújt azokhoz. Andrádot a párizsi forradalmi események kényszerítették magyarázkodásra, mert a nemesség és az arisztokrácia konzervatív része ugyancsak tartott a véres francia revólúció esetleges erdélyi hullámverésétől.

Andrád pontosan látja, hogy a felvilágosodás nem szükségképpen vezet forradalomhoz. „A törvénytelenségek nem valóságos következményei a meg-világosodásnak hanem csak alkalmatosságot szolgáltatott azoknak a megvilágosodás.(...)De ha egybevetjük az abból következő jót arosszal, amelyre az alkalmatosságot adhat,...a jót sokkal nagyobbnak találja az ember, mint a rosszat”. Éppen ezért „csak arra kell vigyázni az okos gyertyagyújtónak, hogy azok a palotát fel ne gyújthassák.”(6)

Merőben másképp ítélte meg a felvilágosodás szükségességének és terjeszthetőségének gondolatát ifj. Cserey

Farkas (1773-1842) pedagógus és biológus, aki kapcsolatban állt Kazinczyval, Arankával, Döbrentével, ifj. Wesselényi Miklóssal, az erdélyi felvilágosodás vezéregyéniségeivel is, és támogatta az Erdélyi Múzeum és a kolozsvári állandó magyar színház létrehozását. Cserey *A falusi nevelésnek módgyáról való vélekedés* című, Nagyváradon 1806-ban megjelent munkájában az ismeretek széleskörű terjesztése mellett tört lándzsát.

E szellemi mozgalom legjelentősebb európai képviselőivel összhangban, nyomdokukon haladva hirdette, hogy az emberek értelmi, érzelmi és akaratú kiművelése elvezet a társadalmi együttélés tökéletesedéséhez. Ezért fölötte szükséges a felvilágosodást „közönségesen kiterjeszteni.”

A mozgalom francia konzekvenciáitól megrettent kiváltású rétegeket Cserey azzal igyekszik megnyugtatni, hogy különbséget tesz igaz és „csalfa” felvilágosodás között.

Azok, akik a felvilágosodás eszméinek terjesztését csak a felsőbb társadalmi körökben tartják kívánatosnak és megengedhetőnek, azért gondolkoznak úgy, mert a felvilágosodást tévesen azonosítják azzal, amit „inkább zűrzavarnak, mint tulajdonképpen való Meg-világosodásnak” lehet nevezni.

Az igazi felvilágosodástól nincs miért tartani, mert az mindenkor összhangban áll a törvényes renddel. Célja ugyanis nem a rebellió, hanem „az egész emberi nem legfőbb boldogságra juthatását foglalja magába közönségesen.”(7)

Nem a felvilágosodás „oka annak, hogy a köz rendű ember néha ki tér, vagy ki térhet az egyenes útból, a tsalfa Meg-világosodás és a pallérozatlanságba keressük igazi rugóit.”(8)

Cserey a korban szokatlan módon a vagyonos rétegeket és az uralkodó köröket teszi felelőssé a közrendűek némelykori engedetlenkedése miatt, ugyanis azok – érvel a kiváló pedagógiai író – akiknek módjukban állna művelni a közrendűeket és kötelességükre oktatni őket, nem teszik, „mert bálványozzák az Aranynak betsit”. Így lesz a közrendűek félrevezetésének s egyben a „tsalfa meg-világosodásnak” az oka az „önnön haszonra való vágyódásnak...kárhozatos szüleménye”. Amiből természetesen

következik, hogy „ott, a hol ennek méttelyes tsillámlása feltettzik, a Nép csak azt tudja, a mi a világosító hasznaira szükséges, nem tud tehát semmit rossz és tsalfa képzelődéseknél egyebet, nem isméri semminek valóságát. És így erköltsi míve nem lévén, nyitva áll előtte a rossznak úttya. A hol ellenben a jókori nevelés által valóságos emberré formálódik a köz rendű ember társunk, ott nem lehet a gyilkosságnak, tolvajságnak, makats engedetlenségnek tsak nyomára is találni, a megvilágosodott részekben elenyésztek.”(9)

A jó nevelésben részesített, felvilágosított közrendű ember csendes és megelégedett. Körükben nincs miért „zenebonáktól” tartani, hisz egyedüli céljuk a megélhetés biztosítása, „az élelem keresésének neme” pedig számtalan.

A társadalmi bajok orvoslásának egyedüli módja – vonja le a következtetést ifj.Cserey Farkas – a felvilágosodás eszméinek „közönséges” kiterjesztése. Hisz a felvilágosodás a közrendű embert is alkalmassá teszi „a józan erköltsök befogadására és így a durvaságot eltávoztatván tőle természet szerént, mindennemű vad erköltsökből származó bűnöktől megtisztul, vagy is finumabb érzései vannak, hogy sem azoknak elkövetésekre alkalmas lenne.”(10)

Cserey felvilágosító programja a felvilágosult abszolutizmus (jozefinizmus) kései lecsapódása, melynek célja: szorgos, törvénytisztelő polgárokat nevelni a birodalomnak, illetve az országnak.

Ugyanakkor a kormányzatnak kötelessége a rendi érdekeknek megfelelően értelmezett közboldogság biztosítása. Aminek közege a virágzó gazdaság, eszköze és részben haszonélvezője a hasznos ismeretekkel bíró dolgos lojális polgár.

Minden mozgalom, lett légyen az kifejezetten szellemi vagy szociális jellegű, a célok kitűzésével, a feladatok kijelölésével, megfelelő program felállításával indul. Ez az, ami irányt, távlatot ad neki és egyben megszabja a keretét.

Bizonyos nemzedék azonos vagy hasonló szándékok, célok felé fordulása valamely korban már önmagában programszerűvé válik. A felvilágosodás eszméit valóra váltó korabeli erdélyi értelmiségi nemzedékek is egység-

be vonták és programba szervezték a különböző irányokból érkező, többnyire egyéni értelmiségi törekvéseket.

Már a XVIII. század közepe táján Hermányinál felmerült, Bod Péternél pedig határozott formát öltött egy akadémia létrehozásának gondolata. Ugyancsak az ő műveikben bontakoznak ki egy nyelvi, tudományos, irodalmi és művelődési program körvonalai. „Esnénk a magyar nyelvnek és palléroztatnánk s hagynók ki belőle a sok szükségtelen deákizálást.”(11) - írja Hermányi.

Az erdélyi felvilágosítói program – néhány kisebb társadalmi reformköveteléstől eltekintve – szellemi, kulturális jellegű volt. Rendkívül széles területekre terjedt ki, de az anyanyelv kiművelése, a tudományok, az irodalom előmozdításának óhaja minden mást megelőzött. A század kilencvenes éveiben egymásra talált írók, tudósok, pedagógusok, művelődésszervezők hangyaszorgalommal láttak munkához: az erdélyi múlt pusztulófélben lévő írásos és tárgyi dokumentumainak összegyűjtése és megmentése, művelődési intézmények alapítása, lapok, folyóiratok indítása, a könyvnyomtatás fellendítése, olvasóegyletek létrehozása éppen annyira szívügyük volt, mint az anyanyelv korszerűsítése, a természet- és szellemtudományok, valamint az oktatás ügyének felkarolása. Erdélyt a fejlettebb Nyugat szellemi vérkeringésébe kívánták bekapcsolni.

Erdélyben a magyar és a román felvilágosítók törekvései több ponton is érintkeztek vagy hasonlítottak. A Román Filozófiai Társaság, mely feltételek híján sohasem alakult meg, az Erdélyi Nyelvművelő Társasághoz hasonlóan programjába iktatta a nyelv művelését, a nemzeti nyelvű tudományok fejlesztését, a nemzeti iskolák létesítését, az ismeretek, a világosság terjesztését.(12)

A kor értelmiségének vitathatatlan érdeme volt, hogy felismerte az ország mérhetetlen kulturális elmaradottságát, és az abból fakadó halaszthatatlan teendőket, mindezekelőtt a tudományok felkarolását, az ismeretek széles körű terjesztését. Így válik a hetvenes évektől kezdve a magyar felvilágosodás központi kérdésévé a nyelvújítás sikeréért és az anyanyelvű műveltség, irodalom és tudomány megteremtéséért folytatott harc.(13)

A MŰFORDÍTÁS MINT KAPUNYITÁS

A fordításirodalom nemzetenként más és más képet mutat. Általában több tényező, így a szellemi élet fejlettségi szintje, a kölcsönös kapcsolatok intenzitása, a nyelvtanulási kedv, annak elterjedtségi foka, s számos más szociális tényező együttes hatására alakult, fejlődött ki az újító mozgalom első szakaszának egyik jelentős írói fegyvertényévé a műfordítás Erdélyben.

Minél akadályoztatottabb egy közösség az önnönmagából való szellemi kifejlődésben, annál inkább kölcsönzésekre, fordításokra szorul. Erdélyben pedig külső és belső erők egyaránt akadályozták a képességek szabad kibontakozását.

A Habsburg-ház önkényét nyögő erdélyi magyarságnak igen komoly akadályokat kellett legyőznie identitása, önállósága megőrzéséért, szellemi, kulturális kibontakozása érdekében.

A felvilágosodás korai szakaszában mind az utazgató-érdeklődő főurak, mind a külföldön tanuló ifjak, de még azok is, akik itthon művelődtek, jószerével idegen – francia, német, angol, olasz és latin – nyelven ismerkedtek a kor új eszméivel.

Minthogy azonban idegen nyelveket, a latin kivételével, Erdélyben akkor igencsak kevesen tudtak, az ismeretszerzésnek, művelődésnek ez a formája a széles tömegek számára nem volt hozzáférhető.

Az új eszmék s a műveltség széles körű elterjesztése csakis „anyai nyelven” történhetett. Előbb azonban megfelelő eszközt kellett biztosítani hozzá: a magyar nyelvet alkalmassá tenni új tartalmak befogadására és közlésére. Ehhez legkézenfekvőbb pillanatnyi megoldásnak a műfordítás kínálkozott. A magyar irodalomban a műfordítás a nyelvújítás eszközéül szolgált.

Nincs olyan nemzeti művelődés, amelyre ne hatottak volna más népek művelődési elemei. Az irodalomban, a tudományok terén és a filozófiában (de másutt is) ez a hatás jobbra fordítások útján történt. A kép változatos. Minden attól függött, mennyire volt elterjedt azon a vidé-

ken az illető nyelv, milyen volt a lakosság viszonya egyik vagy másik nyelvhez, milyenek voltak a pillanatnyi hatalmi viszonyok.

A műfordításoknak egyrészt az irodalom látta hasznát, másrészt jótékony hatással volt a nyelv fejlődésére. A különböző művek fordítása során új szavak is születtek, melyek segítségével a műfordítók pontosabban, árnyaltabban fejezték ki magukat, a fogalmak között árnyaltabb különbséget tudtak tenni, miáltal precízebb lett a gondolkodás és szabatosabb nyelvi kifejezés.

A műfordítás haszna annál nagyobb, minél többen forgatják az átültetett alkotást; teljes, egyetemes pedig akkor lesz, ha a keletkezett új szavakat az egész közösség elfogadja, elfogadván pedig beépülnek a nyelvkincsbe.

Nálunk a kereszténységre való áttérés tette először szükségessé az irodalmi termékek fordítását. Azoknak az idegen papoknak, akiket Szent István behozott, legelső dolguk az volt, hogy lefordították (lefordították?) magyarra a templomban olvastatni szokott evangéliumi szakaszokat, a szerkönyvet (rituale), némely közimát és éneket.

Mivel pedig az akkori magyar nyelvben igencsak hiányoztak azok a fogalmak, melyeket a keresztény vallás terjesztői be akartak oltani a népbe, a fordítók új szavak seregét alkották, melyek lassan meggyökereszkedtek nyelvünkben.

Radó Antal *A magyar műfordítás története* (Bp., 1883.) című munkájában arról beszél, hogy azok az evangéliumok és zsoltárok, azok a vallásos elmélkedések és szentbeszéddek, melyek abban a korban készültek, csekély kivétellel nem egyebek fordításnál. Minthogy a katolikus egyház nyelve akkor is a latin volt, kétségtelen, hogy az imákat mind latinból fordították magyarra. A Halotti Beszédet, a Könyörgést és a Königsbergi töredéket, mely 1200 körüli nyelvállapotot tükröz, ilyen latinból való fordításnak tekinthetjük.

A nemzeti irodalom második időszakából majdnem csupa fordítás maradt ránk, melyek egytől-egyik a vallási irodalom körébe tartoznak, és a szerzetesek gazdagították fokozatosan. Radó Antal Toldy Ferenc megállapításával egybehangzóan jelenti ki: „Azon tapadó hűség, mellyel a

középkor általában ragaszkodott a szentírás betűjéhez, azon hatás, melyet a deák szöveg a még fejletlen nyelven dolgozókra gyakorlott, ezt többnyire fesszé, erőltetetté, gyakran idegenszerűvé tette.”

Ám a fejlődés feltartóztathatatlan. Mátyás király és a Jagellók korában készült fordításokban már kevesebb az idegenszerűség, mint a Lajos és a Zsigmond korabeliekben. A fordítók igyekeztek szabadulni attól a nyűgtől, melyet a túlságos szöveghűség követelése rájuk rakott. Következőleg ők már sokkal magyarosabban írtak.

Nagyot lendített a műfordítás gyakorlatán a hitújítás. A katolikusok és reformátusok között megindult szellemi harc mindenekelőtt abban nyilvánult meg, hogy ezek is, azok is igyekeztek a szentírást minél jobb fordításban adni a nép kezébe. A protestánsok a katolikusoknál nagyobb súlyt fektettek a tartalmi hűségre, és mivel e mellett nyelvük is „folyékonyabb”, szabatosabb, fordításaiknak a katolikusokénál nagyobb becset kell tulajdonítani. Heltai Gáspár magyar bibliája, Dávid Ferenc könyvecskéje a kereszténységről, Székely István zsoltárfordításai zsidó eredetiből, Mélius Juhász Péter ilyen irányú munkássága...maradandó értékek.

A drámai irodalomban is gyakoriak voltak a fordítások. Az iskoladrámák java része fordítás és átdolgozás volt. Különösen a korai időszakban.

Jóllehet a XVII. századi magyar műfordítás mennyiségileg jóval kevesebbet nyom, mint a megelőző korban, annyiban mégis haladást jelent, hogy a fordítók sokkal nagyobb figyelmet fordítottak a nyelvi szabatoságra, a nyelv „csínjére”.

Szenczi Molnár Albert zsoltárai a XVII. századi protestáns irodalom gyöngyszemei. Nem érte el ugyan a zsoltárfordítások színvonalát, de azzal, hogy lefordította Kalvin *Institutió*ját, Szenczi Molnár Albert megvetette a hittudományi és bölcsészeti nyelv alapját.

Hasonlóképpen nagy elismeréssel kell szólni Káldi György (1573-1634) katolikus szentírás-fordító munkásságáról, hisz bibliafordításával jelentősen hatott a magyar irodalmi nyelv fejlődésére. Szenczi Molnár Albert, Káldi György és a világi költészet terén Haller János (1626-

1697) *Hármas istóriája* (Kolozsvár, 1695) emelkedett ki a kor fordításirodalmában.

Az irodalom terén hanyatlást mutató XVIII. század közepén és második felében a műfordítás terén Faludi Ferenc (1704-1779) és gróf Haller László (1717-1751) alkotott különösen jelentőset. Faludi Ferenc a magyar prózának „széptani tekintetben” új lökést adott. De ide kívánczok Mikes Kelemen neve is, aki francia nyelvű munkákat ültetett át magyarra.

A pangás, amely a XVIII. század közepén elsekélyesítette a magyar irodalmat, a bécsi magyar testőrség fellépésével megszűnt. A műfordítás volt az az eszköz, mellyel a testőrírók új életet öntöttek az irodalomba, és kezdetét vette az a korszak, amelyet Toldy Ferenc az „új-jászületés” korszakának nevezett.

Felvilágosodás kori íróink, gondolkodóink, általában az értelmiségiek „legelső szerepvállalásuktól kezdve követendő eszményeket kerestek.”(1)

A mi felvilágosodásunkra a francia irodalom és filozófia hatott leginkább, de befolyással voltak rá az angol, német, olasz írók és gondolkodók művei is.

A Kolozsvári Református Kollégium nyomdájában 1781-ben készült kilenc könyv közül öt francia fordítás volt.(2)

A felvilágosodás eszméinek meghonosítása és gyümölcsöztetése Erdélyben a külső elnyomás és az egyidejű belső akadémikus ellenére történt, és mindenekelőtt az értelmiség áldozathozatalának, elkötelezettségének és hazafiságának volt köszönhető.

A császárvárosban tevékenykedő Andrád Sámuel (1751-1807) így sóhajt fel egy-egy „nagy hasznú” német könyv olvastán: „Én Istenem! Bárcsak az én Hazámbéli több gyermekek is mind tudnának németül vagy bárcsak ezek a Német könyvecskék Magyarul volnának, hadd láthatnám az ő boldogságoknak fundamentomát!”

Viszont ismerve a szellemi kultúrával szembeni otthoni közömbösség kiterjedt tenyészetét, íróink hangja nyomban panaszosra fordul: „...de talám ha magyarul volnának sem szerezhetnék meg, mivel szülejek nem adnának nekijek...annyi pénzt, az almára valójokból pedig annyi ki

nem telhet.”(3)

Ahogy jeleztük, a magyar műfordításnak igen gazdag múltja van, egészen a középkorig nyúlik vissza. Mátyás uralkodásának és a reformáció szellemi küzdelmeinek kora a fordításirodalom páratlan fellendülésének időszakai, a felvilágosodást megelőző időkből.

A testőrírók fellépése véget vetett az itthoni szellemi, irodalmi pangásnak. A bécsi udvarba felkerülő érdeklődő fiatalok kétségkívül jól tájékozódtak, amikor a műfordítást választották az irodalom, általában a szellemi élet fellendítése és gyarapítása legfőbb eszközének. A nyelv tökéletesítésére, az idő tájt, jobb módot nem is találhattak volna.(4) „Nem a nyereség és haszon keresése, sem nem a név után való ásítózás...ha nem egyedül a nyelvben való magam gyakorlása és annak természetével bővebb megismerkedés volt az indító ok ezen munkátska hazai nyelvünkre való általfordítására” - írja a németből fordító Ajtay Sámuel (1777-1883) nagyváradi ügyvéd és író egyik könyve bevezetőjében.(5)

Egy minden újtól és ismeretlentől idegenkedő társadalomban – ilyen volt a tekintélyelvre épülő, túlzottan hagyománytisztelő hűbéri rend – nem kevés nehézséggel kellett megküzdeniük azoknak, akik az itt és mást újító szellemének akartak, akárcsak a maguk szakterületén, érvényt szerezni.

Báróczi Sándornak (1735-1809), aki Faludi Ferenc (1704-1779) mellett a legtöbbet tett a Pázmány Péter (1570-1637) óta lassan hanyatló magyar irodalom megújulásához vezető út egyengetéséért, azért, hogy újító szándékát a közösséggel elfogadtassa, példaként a dicső múlthoz, a régi görögökhöz kellett folyamodnia. S bizony nem volt könnyű meggyőzni a közvéleményt arról, hogy újítás nélkül nincs fejlődés. „Ha a görögök újítást nem hoztak volna, soha annyira nem vitték volna a tudományokat, s az ékesszólásban el nem híresedtek volna.”

Báróczi tudta, legalábbis határozottan érezte, hogy a minden külhoni eredmény elől elzárkózó szellemi konzervativizmus a nyelv állapotának további romlásához vezet, s hogy a jelenlegi állapoton csak úgy lehet segíteni, ha ki-ki tehetsége szerint részt vesz a szellemi értékek

nemzetközi cseréjében. „A magyar nyelv szűk voltával más nyelv segedelme nélkül közönséges beszédünket is alig tudjuk folytatni s akaratumkat egymás között magyarázni.”(6) Amiről munka közben, gyötrődések közepette maga is meggyőződhetett: „Alig Alcibiadésznek első levelét fordítottam volt, azonnal tapasztaltam valósággal, hogy nem ok nélkül eredett félelmem. Gyenge tehetségem, a magyar nyelvben a hatható szóknak szűk volta és ezen írásnak új módja egyesülvén, egészen kétségbejuttatottak volt célomnak teljesíthetése iránt. Kétszer kezdettem hozzája, s kétszer tettem le róla elmémet...”(7)

Báróczi elkezdte azt az újítást, amelyet Kazinczy hajtott végre később. Báróczi sokkal inkább tisztában volt az eredeti fogalmával, mint Bessenyei, és sohase követte Bessenyei másodkézből való fordítási módszerét. Fordítása majd mindenütt megfelelt a szigorú hűség követelményeinek, de nem ragaszkodott a betűszerinti fordításhoz.

Az ő befolyása alatt kezdte meg irodalmi működését báró Nalátsy József is. Három munkát is fordított franciából: *Eufémia vagy a vallás győzedelme*, Szomorú darab, mely franciából fordítottatott d'Arnaud után, Pozsony, 1783; *A szerentsétlen szerelmesek avagy gróf Commens*, Kvár, Nagyszeben, 1793.; *Yung éjjelei*, Nagyszeben, 1801. A három fordítás közül az első a legfigyelemreméltóbb, amit viszont nem eredetiből, hanem franciából fordított.

A francia rajongók táborába tartozott a szárazberekai Czirjék Mihály (1753-1797) is. Az *Érzékeny levelek* (Bécs, 1785), melyet valószínűleg több francia kiadvány alapján állított össze s fordította magyarra, „az érzelmesség hazai irodalmának fontos terméke” (Új Magyar Irodalmi Lexikon). Kazinczy találóan „czifrabeszédű”-nek nevezte Czirjéket. A sok szatmárvidéki tájszó, amit használt, magyaros ízűvé tette az *Érzékeny leveleket*, de – szintén Kazinczy szerint – fordításaiban veszendőbe ment majd mindenütt az a „finomság és csín”, mely az eredeti franciát jellemzi.

Ugyancsak a franciás iskola műfordítói között találjuk gróf Teleki Ádám dobokai főispánt, aki 1773-ban lefordította Corenille *Cidjét*.

A bécsi testőríró műfordítók főleg a francia és az an-

gol irodalomra fektették a hangsúlyt. Ezenközben itthon a műfordítók buzgón folytatták a nagy klasszikusok műveinek átültetését. Elsőként Baróti Szabó Dávid (1739-1819) lépett klasszikus versek fordításával a nagyközönség elé: *Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei*, Kassa, 1777. Legjelentősebb fordítása Vergilius *Aeneise*. Ezzel a munkájával Baróti, Révait kivéve, valamennyi vetélytársát felülmúlta.

Ugyanitt kell megemlítenünk Kovásznai Tóth Sándort (1730-1792) is, aki Plautust, Terentiust és Cicerót fordított: *Két komédia, Plautus és Terentius*, Kvár, 1782; *Cicerónak az embernek tisztéről és kötelességeiről*, Pozsony, 1795. Ez utóbbit, Kazinczy rendkívül gyatra munkának mondotta.

A korabeli magyar műfordítás-irodalmat gazdagította személyes hozzájárulásával Bolyai Farkas, Cserey Farkas, Aranka György és Döbrentei Gábor. Döbrentei, a Kazinczy tanítvány, egyike volt legtermékenyebb műfordítóinknak.

Sok kísérletről és nem kevesebb igyekezetről van tudomásunk - legtöbbször mérsékelt eredménnyel. Annál nagyobb volt viszont az öröm és a lelkesedés egy-egy sikerültebb fordítás láttán. Elismerő és dicsérő sorokban (alkalmi versekben) nem is volt hiány, igaz, hogy bátorításra, biztató szavakra igen nagy szükség is volt.

Talán már az eddigiekből is kiérezhető, hogy a szellemi felzárkózásban a hogyan mellett a mit elvének érvényesítése is komoly szerepet játszott a műfordításban. Az erdélyi prominens értelmiségiek szellemi-erkölcsi magatartására visszakövetkeztethetünk abból is, hogy a rendelkezésre álló művek közül mit szemeltek ki fordításra, mit tartottak szükségesnek és érdemesnek átvinni a közösségi tudatba, és mit utasítottak el a kínáلكozó lehetőségből.

A fordítások pusztá számbavételéből is kitűnik, hogy a művek zöme nevelő célzatú volt. Ami érthető is, ha arra gondolunk, hogy a felvilágosítók kivétel nélkül hittek az ember nevelhetőségében, meg voltak győződve róla, hogy az elmék „megvilágosodásával” a társadalom bajai is megszűntethetők.

Milyen szerepet töltött be a műfordítás a felvilágosító

dás eszméinek erdélyi terjesztésében? Főleg kezdetben a nyelv pallérozásának és gazdagításának legfőbb eszköze és egyben fontos ízlésnevelő volt. Nem kevésbé fontos az sem, hogy a külföldről beszerzett idegen nyelvű könyvek mellett Erdélyben sokáig a műfordítás volt az a csatorna, amelyen az új eszmék beáramlottak, és a társadalom alsóbb rétegeiben elterjedtek.

Persze a műfordítás egymagában kevés lett volna a feladatok teljesítéséhez. Kizárólag szellemi importtal beérni már csak azért sem lehetett, mert elbizonytalanodáshoz, szellemi önállótlan-sághoz vezetett volna. A fejlődés megkövetelte, hogy – megőrizve a műfordítás gyakorlatát – fokozatosan az önálló szellemi munkára helyezték a fő hangsúlyt. Ezt sürgetette határozott hangon Döbrentei Gábor az Erdélyi Muzéum lapjain: „...Nálunk a léleknek eredeti kifejtődését nagyon hátráltatja, hogy mi nem merünk magunk gondolkodni, s csak azzal maradunk, a mit idegen földről békapunk...Nincs önnön erőbe való nemes bizakodás, nincs az írói pályára elegendő elkészülés. Tanulunk, hogy hivatalt kapjunk, s hogy mindent mi is úgy folytassunk, mint régen folyt, de a tudományok körül való munkálkodásnak, írások által való terjesztésének békét hagyunk. Merni kell. Ha mindenkor csak a külföld munkájin bámulunk, egyedül ezeket fordítjuk, soha nem tehetünk magunk nagyot.”(8)

Milyen igaz!...

A MAGÁNOS KÜZDELMEK IDEJE LEJÁRT

Amilyen mértékben a századokon át uralkodó vallási ideológia helyét egyre inkább a gazdasági, politikai, erkölcsi és művészeti intézetek (a világi ideológia) foglalják el a társadalom tudatvilágában, és ahogyan ébred az emberekben a nemzeti érzés, úgy válik mindinkább nyilvánvalóvá az írók, tudósok, pedagógusok, az alkotó értelmiség körében, hogy a magános küzdelem ideje lejárt: eredményes cselekvéshez összefogásra van szükség.

Siettették ezt a felismerést a sorozatosan ismétlődő fiaszkók is, melyek nem utolsósorban onnan eredtek, hogy - paradox módon - a cenzúra volt a „legszabadabban” és a leghatékonyabban működő intézmény. A különböző szervezeteket nélkülöző, szétszórtan élő és alkotó értelmiség nem szállhatott hatékonyan szembe a hatalmat mindenben kiszolgáló túlerővel; mindenekelőtt az erőviszonyokon kellett változtatni, ehhez pedig életképes központra, szellemi programra és vezérkarra volt szükség.

A központosító törekvések eleinte szétszórtan jelentkeztek, jelentéktelenek és bizonytalanok voltak. A tudósokat inkább saját szakterületük érdekei, semmint a közösség szolgálatának átfogó gondolata ösztökélte intézményalapításra.

A közösségben ébredező és tudatosodó művelődési vágyak, eszmék és eszmények fokozatosan intézményes keretek megteremtéséhez vezettek, s ez a folyamat nagyjából egybevágott azzal a fejlődésvonallal, amely az elszigetelt szobatudóستól a társadalmilag elkötelezett, politizáló alkotó típusához vezetett. Jellemző ebben a tekintetben Bod Péter írói-tudósi magatartása. Míg elődei beérték azzal, hogy panaszkodtak a magyar nyelv nehézkességére és avittságára, Bod a helyzet felismerésétől eljut a cselekvés gondolatához. 1756-ban Ráday Gedeonnak címzett levelében egyebek közt ezeket írta: „Régen gondolkodom, hogy írjak a Mgos Úrnak az iránt, minthogy a magyar nyelv erősen kezdett romlani a mi időnkben, jó vol-

na annak ékesítésére és megerősítésére valami jót csinálni a más nemzetek példájok szerint. Jó volna valami Literatura Societast (tudós társaságot - A.K.) felállítani...”

Intézmények létrehozásának, megújításának és korszerűsítésének a gondolata irodalmon belül és kívül egyaránt fölmerül, és átfogja a szellemi, művelődési élet szinte valamennyi területét (olvasó- és önképzőkörök, iskola, színház, sajtó, múzeumok, könyvtárak). A felvilágosodás nem egyéb – mondja Aranka – mint „a szép Mesterségeknek és Tudományoknak... közönségesebbé tétele. Ha ezeknek Műhelyt akarunk állítani Hazánkban, szükséges az meg-kívántató Könyves Házoknak Bibliothekáknak, Hazabéri Termések Gyűjteményeinek Museumoknak felállítása, és a mindenik Tudományokhoz tartozó, mintegy Műhelybéli Technicus szóknak nyelvünkön való meg-esmértetések.” (Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság fel-állításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez, Kolozsvárott, 1791.)

A küzdelem nemcsak új intézmények létrehozásáért folyik, hanem az elavult és fejlődést gátló feudális intéstúciók – skolasztikus iskola- és oktatásrendszer, egyház-szervezet, cenzúra, hűbéri igazságszolgáltatás – megszüntetéséért, illetve megreformálásáért is. A felvilágosodás írói, tudósai nem egyszer nyílt és kemény bírálatnak vették alá a feudális intéstúmények, eszmék és erkölcsök visszahúzó, bénító hatását.

A különböző művelődési és tudományos intéstúmények létrehozása nyugati mintára történt ugyan, de a hasonlóság inkább csak formai, a tartalmi jegyeket a hazai szükségletek határozták meg. A tartalmi eltérés abból adódik, hogy a mi intéstúményeink – a társadalom szükségleteinek megfelelően – sajátos funkciókat töltek be. Céljuk általában az anyanyelv művelése, valamint az anyanyelvű művelődés megteremtése és fellendítése volt abban a korban, amikor az anyanyelv igen komoly védelemre szorult az erőszakos németesítő törekvésekkel szemben, és ehhez minden lehető eszközt fel kellett használni – jegyzi meg Benkó Samu.

Ide kívánczok végül az a megjegyzés is, hogy a román értelmiségiek, akik hasonló célokért küzdöttek, ro-

konszenzussal figyelték az erdélyi magyarságnak anyanyelvű műveltsége ápolására irányuló erőfeszítéseit. Ugyanakkor a magyar értelmiség is szolidáris volt a román intelligencia önmegvalósító törekvéseivel, például a Nagyszébenben megalakítandó Román Filozófiai Társaság (Societatea Filosofoasca a neamului romanesc) tervével.

Pillantsunk be most az egyes intézmények létrehozásáért folytatott küzdelembe!

EGYSÉGES NEMZETI NYELV NÉLKÜL NINCS POLGÁRI NEMZET

A polgári átalakulásért és függetlenségért folytatott küzdelem, különösen a Martinovics-féle összeesküvés után, jó ötven esztendőre majd minden vonatkozásban lehetetlenné vált. A reakció és üldözések korában a haladásért folytatott harcnak egyetlen területe maradt: a kultúra. Itt éltek, csupán itt élhettek tovább, gyakran igen burkolt formában, a felvilágosodás eszméi.

A Habsburg-ház uralmának haladásellenes légkörében az értelmiség csak az irodalom, a tudományok és a közművelődés, vagyis a nemzeti kultúra területén kifejtett, látszólag politikamentes tevékenységével szolgálhatta a hazát s a nemzetet.

A nyelvújítók lelkületének megértéséhez remélhetőleg közelebb visz J.- J. Rousseau *Emilejének* alapgondolata. A nagy francia filozófus ebben a művében abból indult ki, hogy a társadalom romlott, intézményei elavultak, de minden, ami rossz, nyomorúságos és embertelen racionális ráhatással megjavítható.

A társadalom nem egyszer s mindenkorra adott változatlan valami, hanem dinamikus, változó és változtatható valóság.

Ez az analógia vezette a nyelvújítókat (akik maguk is gondolkodó emberek voltak) ahhoz a felismeréshez, hogy a nyelv mint a társadalom része, éppen úgy élő valóság, mint amaz. A társadalmi élet minden más jelenségéhez hasonlóan, idővel maga is elavul, de ésszerű ráhatással, csiszolással, pallérozással megújítható.

Egy új világ küszöbén, a kulturális élet lehetőségeinek bővülése közepette, az embereknek rengeteg mondanivalójuk támadt. Viszont új eszméket, gondolati és érzelmi élményeket nem lehetett régi fogalmi kategóriákban kifejezni, ehhez nemcsak szókincsében gazdagabb, hanem szellemében is új nyelvre volt szükség. Tehát a nyelvet alkalmassá kellett tenni az új tartalmak, eszmék és életrészek befogadására és tolmácsolására.

Az anyanyelv kifejező erejének növelésére természe-

tesen már régebb is tettek kísérleteket, több-kevesebb sikerrel. Viszont azok az eredmények mondhatni magányos farkasok kivételes egyéni teljesítményei voltak, és inkább csak egy-egy szakterületen érvényesültek.

Apáczai Csere János (1625-1659) a Magyar Encyclopaedia írásakor „elegendő szók nélkül szűkölködő mivolta s mintegy meztelensége” miatt valósággal megijedt a magyar nyelv állapotától. De nem esett kétségbe, nem hőkölt vissza, tette, amit a körülmények rákényszerítettek: elkezdett új szavakat alkotni a különböző elvont filozófiai, matematikai és más tudományos fogalmak jelölésére.

Magyar tudományos nyelvet kellett teremteni. És ő hozzáfogott. Apáczai úttörő munkásságát méltatva, Bod Péter száz esztendővel később a következőképpen méltatta a nagy előd úttörő szerepét: „sok magyar szókat újonnan csinált s mintegy legelsőben jeget akart törni a tudományok megértésére”.

Apáczai ebbéli törekvései meglehetősen visszhangtalanok maradtak. Nem voltak követői, s ha voltak is, nagyon kevesen lehettek, mert látva az ő küszködését, megriadtak a feladat nagyságától.

A magyar nyelv főleg a tehetséges írók, költők kezében vált, az évek, évtizedek múlásával, egyre hajlékonyabbá, újabb és újabb életjelenségek árnyaltabb kifejezésére is alkalmassá.

A magyar helyesírás egységesítésére is történtek kísérletek. Misztótfalusi Kis Miklós (1650-1702) például a kálvinista maradiság ellen írott védőbeszédében (Apologia, 1697) rendszerezte és indokolta a helyesírás reformjainak elveit.

A kontinens nyugati részén tulajdonképpen egyetlen nagy feladat előtt álltak az írástudók. Meg kellett szüntetni a latin írásbeliség egyeduralmát, felváltani azt a nemzeti nyelvekkel.

A Habsburg birodalom népeinél – így a magyaroknál is – a nyelv váltáson túl egy még hatalmasabb feladat állította hadrendbe a szellem embereit: meg kellett védeni az anyanyelvet az erőszakos germanizálástól, az elsorvasztástól, a megsemmisítéstől.

A nyelvi fejlődés előtt álló kettős akadály megsokszorozott erőfeszítést igényelt.

Az angoloknál és a franciáknál már a XVII. század végén végbement a latin írásbeliség felváltása a nemzeti nyelvekkel. A németeknél a XVIII. század második harmadától kezdve észlelhető ilyen törekvés. Közép-Kelet-Európa népeinél az 1770-es évektől kezdve indul meg az anyanyelvek korszerűsítésére, felzárkóztatására irányuló mozgalom.

A nyelvújítás a polgárosodási törekvések része volt ugyan, de mint a kultúra körébe tartozó jelenség, politika-mentesnek tűnt a hatalom szemében, ezért nem is górdítottak különösebb akadályokat elé.

Ezt a lehetőséget ismerték fel a nyelvújítók, mindelelőtt Kazinczy. Az erdélyiek közül Báróczi Sándor, Aranka György, Pánczél Pál, Baróti Szabó Dávid, Szacsвай Sándor, Andrád Sámuel és még sokan mások.

A ikafalvi (háromszéki) születésű Andrád Sámuel (1751-1807) feltétlen érdemének kell tekinteni, hogy ott terjesztette a magyar nyelv szeretetét és tágította határait, „ahol a központosult magyar arisztokrácia a legfőbb törvényhatóságok által rendkívüli hatást gyakorolt Magyarország és Erdély elnémetesítésére” – Bécsben.

Andrád három irányban hagyott nyomokat alkotói munkásságával: verseivel a költészetet, humoros íásaival az elbeszélő prózát gazdagította, fordítói tevékenységével pedig az új eszméket és a polgári morált terjesztette olvasói és hívei körében.

De bármilyen fogékony legyen is valaki az új iránt és elszánt a követésére, az ismeretlen nehézségek ugyancsak próbára tehetik erejét és eltökéltségét:

„Micsoda magyarsággal írtam? Csak amilyennel tudtam. Én született székely magyar vagyok; tudom azért a székely atyafiak szájajárását (dialectus – A.K.) még talám supra modum (felettébb – A.K.), amint némelyek mondják. (...) Ha a magyarországi minden száj-járást úgy tudnám, mint az erdélyieket, elmondhatnám erről a könyvecskéről, hogy én ezt egy közönséges magyarsággal írtam. (...) Micsoda írásmódot (ortographia) követtem? Az iminnen amonnan, egytől s mástól tanult tulajdon maga-

mét. Mivel még eddig senki sem adott ki tudtomra egy olyan közönséges jó írás módot, mely szerént mindnyájan írhatnánk”. Küszködve az úttörőkre jellemző nehézségekkel, ilyen gondolatokkal bocsátja előre tehát, mintegy maga mentéséül, *Elmés és mulatságos rövid anekdoták* (1-2, Bécs, 1789-1790) című munkáját.

Írónk érzi a nyelv „szűkös voltát”, de nem gondol új szavak alkotására, inkább a régi, a mindennapi nyelvhasználatból kikopott szavak felélesztésével véli gazdagíthatni anyanyelvünket. „Sokan szűknek mondják a magyar nyelvet s ez oka, hogy a magyar fordított könyvek nagyobbak az eredetnél. Ennek oka az, hogy sok szószaporítást megtartottunk, mit a dolog értelmének fogyatkozása nélkül elhagyhattunk volna. Nyelvünk rövidségét senki olyan szépen meg nem mutatta, mint a nagy magyar... Báróczi Sándor főstrázsamester in Cassandra fordításában...; ez a nagy tudós a kilenc tomosú Cassandrát hétben fordította oly szépen, hogy az eredetnél a magyar semmiben hátrább nem áll. Én ezt most nem ígérhetem, de ha élek, későbbi fordításaimban megmutatom, hogy a hosszú kaputos könyvet rövid szép magyar mentécskébe öltöztetem, s kedves nyelvünket kimentem azon vád alól, hogy szűk és alkalmatlan lenne a fordításra.(...) Sok eredeti szót nem tudtam kitenni hasonló erejű magyar szóval, mert sok szavunk a régieknél szokásban volt, de mi elhagytuk; mások hazánk egy vagy más részében szokásban s használatban vannak, de mi nem tudjuk vagy nem használjuk, s így a fordítás megakad és nehézzé válik. Én mintsem ilyeneket hozzak elé az ország valamelyik szegletéből vagy a régi könyvekből, inkább körülírással kívántam kifejezni a dolog igazi értelmét. De ha mindig ezt követjük, és sem én, sem más soha...egy szokott szavunkat sem vesszük fel, más nemzetek példája szerént, több és más értelemnek is jelentésére, sem a régi könyvekben levőket nem használjuk, akkor mi a nyelvünk bővítésében soha előre nem megyünk. Ne faragjunk szókat - én is ezt mondom - a míg régi könyveinkben s az ország egy vagy más vidékén valaminek jó szava és elnevezése van; de azokat keressük fel, s hozzuk szokásba... Én ebből kiindulva vettem is fel fordításomba néhány régen életben

volt szót...” (Figyelő, 1881. X.)

A nyelvmozgalom, „elfordulást jelentett ugyan a közvetlen politikai cselekvéstől”(1), de az egységes nemzeti nyelv megteremtésére irányuló erőfeszítéseivel hozzájárult a politikai egység és a polgári nemzet későbbi kialakulásához.

Miután a polgári fejlődés útján ez volt az egyetlen terület, amely nem irányult közvetlenül a rendi kiváltságok ellen, nem veszélyeztette a staus quot, „a nyelvművelésnek a köznemességet is könnyen meg lehetett nyerni”.(2)

A nyelvi harc mint a hűbéri társadalom és a rendi elkülönülés elleni küzdelem korai és burkolt formája, a nemzet öntudatosodásának egyik megnyilvánulási módja és feltétele volt. Egységes nemzeti nyelv nélkül nincs polgári nemzet. Az anyanyelv és a nemzeti kultúra ügye egyszermind az ipar, a kereskedelem és a mesterségek ügye is.

A polgárosodó középnemességnek korántsem volt mindegy, mi lesz az új, lassan mozgalommá terebélyesedő nyelvűvelés követésének a végkifejlete.

Gazdasági érdekek, az udvar erőszakos beolvasztási kísérletei és az elvesztett nemzeti függetlenség visszaszerzésének esélyei együttesen megkívánták, hogy a nemesség társadalmi tekintélyével és főleg gazdasági súlyával a mozgalom mellé álljon. Meg is tette.

Bár önnön érdekeinek (nem mindenkor tudatos) érvényesítése miatt protektori tisztét nem tudta maradéktalanul betölteni, de ki tudja, nélküle milyen ösztövére eredmények születtek volna?

A nyelv avultságát már rég érezték az írók. Panaszkodtak is miatta eleget. Mikes Kelemen a francia gáláns levelek finomkodó, szenvelgő (precieux) stílusa és a magyar emlékiratok súlyos mondatai között észlelhető különbségről beszél, s noha nyelvújításra még nem gondol, írói munkásságában a nemzet fogalmához az anyanyelv kötődik a legszorosabban.

Ónala a nemzeti nyelv pallérozása, az anyanyelvű irodalom művelése, az „esméretek” terjesztése, általában a nemzeti kultúra ápolása és gazdagítása szorosan összefügg a hazaszeretettel. A szellemi gyarapodás az ország előmenetelének legfőbb feltétele.

A nyelvújítás lélektani, erkölcsi alapja, mozgatója értelemszerűen ugyanaz az újító törekvés volt, amely a politikában és a társadalomban egyaránt újat, forradalmit szeretett volna létrehozni.

A nyelvújítást igazában ugyanazok az erők, személyek valósították meg, akik az irodalomban és a társadalomban is az újat, korszerűt hirdették: Kazinczy, Kölcsey, Besenyei, és mind a nyomukban haladók.

A nyelvújítás ellenzői pedig azoknak a táborából kerültek ki, akik a társadalom megújulásának is az elleneségei voltak.

Amint jeleztük volt, az anyanyelv művelésére és korszerűsítésére irányuló írói-tudósi kezdeményekkel jóval a nyelvművelő mozgalom előtt, már a XVII. században, sőt még korábban is találkozunk.

Ezeknek a kezdeményezéseknek többnyire közvetett szerepük volt a nyelvmozgalom előkészítésében, hisz az ésszerűség és a hasznosság nevében tiltakoztak az egyoldalú teológiai műveltség, a latin nyelv indokolatlan uralma ellen, sürgetve egyszersmind a gyakorlatibb hasznú ismereteket, illetve a holt latin helyett az élő nyelvek tanítását.

Ahogy telik az idő, úgy hangolódnak össze egyre jobban, s válnak mind egyértelműbbé és konkrétabbá a szaporodó egyéni törekvések.

Bethlen Miklósnál (1642-1716) az anyanyelven való megszólalás igénye már kényszerítő erővel tört fel. Kitérő emlékirónk őszintén tárta fel azokat a nehézségeket, amelyekkel írás közben kellett megküzdenie: „...bizony nekem könnyebb és alkalmasabb lett volna deákul írnom; nem úgy értem, mintha deákul jobban tudnék, mint magyarul..., hanem azért, hogy a deák nyelv az ő bősége... miatt alkalmasabb a dolgok leírására a magyar nyelvénél.”(3) Mégis magyarul írja művét, s ha némelykor nehézségekbe ütközik, áthidaló „fél deák, fél magyar” megoldást keres.

Hermányi Dienes József (1699-1763) is szükségét érzte, hogy tisztítsuk meg a magyar nyelvet a „fölsleges deákizálástól”.

Bod Péter (1712-1769) egyenesen a magyart honosítja meg a latin mellett az irodalomtörténet-írásban (Ma-

gyar Athenas, Nagyszeben, 1766).

Szacsvay Sándor, a bécsi Magyar Kurír szerkesztője szintén az anyanyelv jogait követeli lapjában a fölöslegesnek érzett „deák” nyelvvel szemben.

Ugyancsak a latin nyelv mértéktelen használata és az anyanyelv elhanyagolása miatt panaszkodik Báróczi Sándor. A magyarok még azt a keveset is, amit saját történelmükből és tudományukból írásba foglaltak „deákul többnyire, mint magyarul adták ki,...megelégedtenek ezen vagy más idegen nyelven tanulni a tulajdon magokénak megvetésével, holott más nemzetek... többnyire minden tudós könyveket született anyanyelveken annak dicsőséges gyarapodásával igyekeznek világ elejében terjeszteni...”(4) Báróczi – bár nem emelkedett a mindent átlátó Bessenyei szintjére – tudatos nyelvújító volt, az erdélyiek közül az egyik legnagyobb.

Decsy Sámuel (1742-1816) a Szacsvay Sándor alapította bécsi Magyar Kurír szerkesztőjeként szinte váteszi hangot üt meg kiáltó szavában az anyanyelv védelmében: „Valameddig mi serényebbek nem leszünk nemzeti nyelvünknek művelésében, valameddig azt az egész hazában közönségessé nem tesszük, valameddig az iskolákba, polgári és törvényes székekbe bé nem visszük, és valameddig nem fogjuk azokat az eszközöket vetni, melyek által a mi nyelvünk virágzóbbá tétetődne, soha addig sem természeti, sem erkölcsi, sem polgári állapotunkra nézve boldogok nem leszünk.”(5)

A nyelvújítást nem pusztán a nyelv avultsága és a megszorodott új fogalmak jelölésére szűknek bizonyuló szegényes szókészlete tette elkerülhetetlenné, de kikényszerítették azt a fejlődő társadalom új szükségletei, a megváltozott élet is. Az új gondolatok és érzelmi élmények közlése nemcsak új szavakért kiáltanak, hanem egy szellemében is új nyelvet kívánnak.(6)

Mélységesen igaza van Benkő Samunak, amikor azt írja, hogy a nyelvművelő mozgalom „a polgári nemzetné válás igényének történelmi kényszeréből”(7) született és bontakozott ki.

Ez magyarázza azt is, hogy az anyanyelvi mozgalom a szellemi élet, a kultúra minden területét áthatotta.

A nyelvújítás lélektani rugója ugyanaz a forradalmi újító hangulat volt, amely politikában és társadalomban egyaránt a haladás útjait kereste.(8) A nyelvújítás nem elszigetelt nyelvi mozgalom, hanem az egészében vett megújulásnak „a nyelv területére eső lecsapódása”.(9) Abból a meggyőződésből és pedagógiai derűlátásból fakadt, hogy a nyelv élő valóság, s mint ilyen, változtatható, tökéletesíthető. A nyelvet a modern (polgári) élet kifejezésének alkalmas eszközévé kellett tenni.(10)

Baróti Szabó Dávid (1739-1819), akit kortársai a „klasszikus verselés apostolaként” tiszteltek, kíváncsiságból kezdett el írni, mert látni akarta, hogy „magyar vagy német nyelven hangzik-e jobban a klasszikus metrum”.(Új Magyar Lexikon) Stílus- és szóújításai nem múltak el nyomtalanul az irodalom és a nyelv történetében. Szokatlan mondatszerkezeteit új szavakkal színezte, a szókészletet új képzésekkel és összetételekkel bővítette, elavult szavakat újított meg azzal, hogy új jelentéssel ruházta fel azokat.

Barczafalvi Szabó Dávid (1752-1828) szócsinálmányával minden régebbi nyelvújítót maga mögött hagyott. Szokatlan nyelvfaragásaival sok olvasóját megbotránkoztatta, de sok-sok szósrönyetege mellett számos kitűnő szót is alkotott. Ő a szellemi atyja például a: cikk, cím, hímez, felület, észlel, idom, minta, mondat...szavainknak. A szorosán vett nyelvújítás történetét az ő fellépésétől számítják.

II. József császár a német nyelv egyetemes használatára kiadott rendelete őt is megdöbbenetted, megbotránkoztatta, és amikor 1785 tavaszán újból a Magyar Hírmondó élére került, valósággal ontotta a tudósításai szövegébe szőtt új szavakat, nyelvi újdonságokat.

Merész, sőt vakmerő nyelvújítóként sok ellenséget szerzett magának, de hívei is voltak számosan. „Véteni, tudom, sohase vétettem, de hibázhattam elégszer...” – írta sértődötten előfizetőinek, majd visszavonult az újságírástól.

Barczafalvi Szabó Dávid vitathatatlan érdeme, hogy félszáznál több szava gyökerezett meg és vált nélkülözhetlenné nyelvünkben. (Olyan kitűnő szavakat köszönhetünk neki, mint pl: csontváz, esernyő, minta, szerkezet, tábornok, újonc stb.).

Kazinczy a *Pályám emlékezetében* ezt írta róla: „Barczafalvi nekünk ada néhány darab aranyat, néhány gyöngyszemet és gyémántot s mely nyereség volt az!...”

A dolgozószobák és parókiák csendjében szótt tervek azonban még jó ideig álmok maradnak, a tudós társaság eszméje csak 1793-ban, Aranka György fáradhatatlanságának és rendíthetetlen ügyszeretetének köszönhetően válik valóra Marosvásárhelyen, állapítja meg egyik legkiválóbb erdélyi művelődéstörténészünk.

Az 1791. évi országgyűlés követői - a nemzeti szint öltött rousseau-i gondolat jegyében - az emberi boldogságról és a magyar nyelvet megillető jogokról beszélnek. Hosszas előkészítés és lelkes önbiztatások után Aranka György megnyeri Bánffy György kormányzót, a főrendek és az írók támogatását dédelgetett tervéhez, ahhoz, hogy az országgyűlés nyelvvelő és kéziratkiadó társaságot hozzon létre.

Hogy ez mennyire nem egyszerű dolog volt Erdélyben akkor, bizonyítja, hogy az osztrák kormány, valamiféle monarchiaellenes szervezkedéstől tartva, nem utolsósorban pedig a szászok féltékenykedése miatt sohasem hagyta jóvá a nyelvvelő társaság megalakulását. Ennek ellenére Bánffy György kormányzó próbatársaságot alapított, amely közel tíz évig eredményesen működött is.

Aranka ezzel egyrészt meg akarta menteni azt a rengeteg történeti emléket, okmányt, régi írást, feljegyzést, tudományos művet és családi levelezést, amelyek Erdélyben már akkor pusztulóban voltak; a másik feladat pedig, amely még amannál is fontosabb volt: a magyar nyelv művelése, alkalmassá tétele az irodalom, a művészet, a közélet, az ipar és a kereskedelem számára.

A társaság tagjai szeme előtt már az elején egy jól átgondolt kultúrprogram lebegett: elhatározták egy nyelvtan kiadását, a magyar nyelv szótárának megírását, a régi kéziratok és nyelvjárások áttanulmányozását, a nyelv megtisztítását és egy játékszín létrehozásának megsegítését.

Intézményeket szerettek volna létrehozni, könyvtárakat és múzeumokat létesíteni, könyvet, folyóiratot kiadni.

Mindezekből a nagy tervek közül azonban – a körülmények hatalma folytán – elég kevés, mindössze egy kötet

kiadása sikerült, meg néhány száz kézirat megmentése a pusztulástól.

A sok hiábavalónak bizonyult küzdelem, szélmalomharc miatt az évek múlásával Aranka kiábrándult, megkeseredett és idősebb korában, bár nem volt érzéke hozzá, bölcselkedésre adta a fejét. Az Erdélyben járó öregem is ifjú Kazinczy ezt észre is vette.

Arankáék nemzedékének halálával lezáródik az erdélyi műveltség egyik igen érdekes korszaka. A halott Sípos, Aranka és Báróczi helyére a Bolyaiak, a Döbrenteiek és Mikó Imrék állanak, és a régi erdélyi hagyományokat folytatva azon igyekeznek, hogy a magyar műveltséget a jelenkor eszméihez és követeléseihez szabják. (Jancsó Elemér: Erdély a felvilágosodás századában, Cluj, 1937)

De ne fussunk annyira előre az időben, maradjunk még valamennyit az Arankáék előtt álló feladatoknál.

Értelmiségünk legjobbjában egyre inkább meggyőződéssé vált az a felismerés, hogy a felvilágosodás csak akkor éri el célját, és válik a szó igazi értelmében azzá, aminek lennie kell, ha a „megvilágosodást” kiterjesztik a társadalom egészére.

Csakhogy a széles néptömegek csakis anyanyelvükön világosíthatók fel. Ezt a gondolatot Erdélyben senki sem fejezte ki olyan tisztán és egyértelműen, mint Aranka, aki az 1791-es országgyűlés „felséges rendeihez” intézett rőpiratában (11) a nyelvművelést a felvilágosodás *conditio sine qua non*-jának tekintette.

Ő úgy fogalmazott, hogy a „megvilágosodásnak az anyai nyelv a belső kapuja”, míg az idegen nyelvek csupán a külső kapui lehetnek. Ennek a gondolatnak a jegyében különbözteti meg a kívülről, más országokból hozánk érkezett új eszméktől az autochton felvilágosodást.

Aranka úgy gondolta, hogy sem a kintről behozott tudósok, sem az Erdélyben előbb már több ízben is észlelt felvilágosítói hullámok nem tekinthetők valódinak, azaz sajátunknak. Mindez csupán „importtermék” volt, nyelvében és szellemében idegen. „Valamely derék fejek eddig elé voltak s ma is vagynak Hazánkban, Nemzetünkben, közönségesebben szólván, mind azoknak világossága a Hazára nézve mint-egy idegen Plánéta volt, és ma is

az, mind a tudomány, mind a világosodás: nem hazai. Véllek támadott fel és véllek enyészett és enyészik el. Olyan volt, mint amikor a setét kamarába egy lyukacsán eresztetik bé a világ: a hová sűt a bé-botsátott sugár, ott világ van, másutt setétség. Valameddig az Igazgató, Törvénytevő, a Tudományi tanító, olvasó és író nyelv nem nemzeti, mind addig egy választó kárpit vagyon a Nemzetnek közepette fel-húzva.”(12)

Az az ismérv, amelynek annak idején Andrád Sámuel még oly nagy jelentőséget tulajdonított a felvilágosodás terjesztésében, hogy tudniillik a közrendűeknél „határának kell lennie”, Arankánál épp a visszájára fordul. Az ő elképzelése szerint a felvilágosodás csak akkor teljesezhet ki, ha eszméi áthatják a társadalom egészét. „Legyen bátor egyik részében, a mint vagyon is, a világosodásnak bizonyos mértéke: tsak magok között van abban az egyik részben, a másokra által nem hathat.”(13)

Azon kell lenni, hogy a felvilágosodás „indigenáltas-sék” (honosodjék, állampolgárságot nyerjen – A.K.). Has-sunk oda, hogy „az a köz kárpit...tulajdon mi magunk között lerontassék”.(14)

Aranka szüntelen tanulásra biztatja polgártársait, a szüntelen önképzés mindenkinek legfőbb erkölcsi és honpolgári kötelessége. Előbb tanuljuk meg mi magunk, aztán tanítsuk meg másoknak is édes anyanyelvünket, hogy a tudományokban minél jártasabbak és műveltebbek legyünk. Mert egyedül a tudás, a „világosság” a köz boldogulásának és boldogságának kulcsa.

Iparkodjunk tehát, hogy „azoktól az értelmes és bölcs emberektől, kik idegen nyelven írott tudós vagy jóízű könyvek olvasása, idegen Nemzetbéli Tudósok tanítása és Társasága által megvilágosítottak, az ő Írások és Társalkodások által, az Anyai Nyelv úttján alább is eresztessék mi hozzánk, s más hozzánk hasonló Atyánkfiainhoz s ifjainkhoz, kiknek...az a szerentsénk nem lehetett, hogy magunkon idegen nyelvek tanulása, s pallérozottabb Nemzetek látása által segíthessünk.”(15)

Aranka meg van győződve róla, hogy csak anyanyelven lehet felvilágosítani az embereket, más út-mód nem létezik. „Nem lehet egy Nemzetnek Világosodásra jutni

semmiképpen, hanem csak a Nemzeti Nyelv úttyán (...) Minden eddig megvilágosodott nemzetek magok világo-
sodásokat, ha nem egészen-is, de egyenesen Anyai Nyel-
vek művelésének köszönhetik”.(16)

Mint általában a felvilágosítók, ő sem elégedett meg az elméleti megállapításokkal, hanem azok alapján gyakorlati célokat tűzött maga elé. Így cselekedvén elhatározta, hogy nyelvművelő társaságot hoz létre a legjobbak bevonásával, széles alapon. „Egy köztünk is felállítandó Anyai Nyelv művelő Társaság felállításáról, s annak szükséges voltáról és módjáról kívánom alázatos engedelemmel csekély értelmemet, bölcsebb megítélés végett a Felséges Rendek eleibe alázatosan terjeszteni. Ami szükségét illeti, csak két okot említek:

Elsőben: Akinek módgya volt mind Erdélynek, mind Magyar Országának különböző részeiben megfordulni, és a magyar beszédre s annak kimondására figyelmezni, jól emlékezik reá, melly nagy a két Országok s ezeknek különböző Tartományai és Hellységei között a magyar beszédben való különbség. Egy honnyából ki nem járt Székellyt, Vármegyebélit, Tiszamellyékit és Dunán túl való Magyarot, könnyen meglehet csak nyelvről is esmérni. Ezt a különbséget nevelte hajdon a külömb külömb meghódolt, vagy vendégnemzetekkel...való elegyedése Nemzetünknek.(...) Legközelebb pedig közönségesen mind a két Hazában szerte a Német nyelvnek olyan szokásba való jövedele, hogy akik közüllünk németül beszélhetnek, abból olyan felsőséget tsináltak, hogy nem csak minden alkalmatosságot kerestének azon ajándékokat mutogatni s németül beszélteni, hanem mikor magyarul szólottanak is, a Magyar nyelv tiszta szüzességeit szántsándékkal megrontották, és vagy német szókat elegyíttenek a magyar közzé, vagy az igaz magyar szollás formáit elrontván, azokat német rámára vonták...

Ez az Anyai Nyelv nem tudása pedig, ha igazat kell mondani, nem csak a Fővebb és Méltóságosabb rendben vagyon meg, hanem közönségesen, a ki az újabban kijött feles Magyar könyveket olvasta, tapasztalhatta, hogy azokat nem az Hertzegek, Grófok és Bárók írják..., hanem a főbb és alsóbb rendű érdemes Nemesi és tudós Papi

Rendben levő Urak. És minémüek ezek a könyvek! (...) Az újabb Magyar Könyvek...egy néhány igen érdemes munkákat ki vévén, annyira nem kedveltetik és olvastattják magokat, hogy mintha fát váгна az ember.(...) Az Írók tellyességgel nem esméretesek a Nyelv természetével.

A második ok, melly a Nyelv mívelését és az arra való Társaságot szükségessé teszi, a Világosodás. Nem lehet egy Nemzetnek Világosodásra jutni semmiképpen, hanem tsak a Nemzeti Nyelv úttyán. (...) Minden eddig meg világosodott Nemzetek magok megvilágosodásokat, ha nem egészen is, de egyenesen Anyai Nyelvek mívelésének köszönhetik.” (Aranka György: *Az erdélyi magyar nyelv mívelő társaság fel állításáról való rajzolat az haza felséges rendeihez*, Kolozsváratt, 1791.)

Aranka az erdélyi magyar irodalmi élet vezéregyénisége szeretett volna lenni. Ha ez nem sikerült is neki, művelődésszervezőként és nyelv mívelőként múlhatatlan érdemeket szerzett. Sikerült összefogásra, együttműködésre bírni az arra leginkább érdemes személyiségeket.

Az, hogy Arankát valóban a magyar nyelv szeretete, és nem valamiféle személyes feltűnési vágy vezette, az Erdélyi Magyar Nyelv mívelő Társaság programjának kidolgozásából, abból is kitűnik, hogy barátaitól és ismerőseitől, akiknek a kiadványt véleményezésre megküldte, rengeteg levelet, észrevételt kapott. Ezt akarta maga is, amikor „szigorú, de igazságos kritikát” kért tőlük.

Ilyen kritikaszámba menő levél a mecénás, író, műfordító ifj. Cserey Farkas (1773-1842) Arankához írt levele is (kelt: 1796. 02. 16.). Idézőnk belőle: „Excellentiádnak kegyes parancsolatjából megvizsgáltam a magyar nyelv mívelő társaságnak velem közölt munkáját, és abban foglalt cikkelyeket mind a nyelv pallérozására, mind pedig a haza ismeretének és a közönséges megvilágosodásnak kiterjesztésére egyátaljában ugyan alkalmasnak lenni találtam. Úgy tetszik mindazáltal, hogy a Nemes Társaság olyan tárgyokra is bocsátkozott, amellyeknek a kidolgozása aztot voltaképpen nem illetné. Bátorokodom ez iránt Excellentiádnak csekély vélekedésemet nyilvánban kijelenteni.

Én azt tartom, hogy a Nyelv mívelő Társaságnak fő tár-

gya a nyelv pallérozása legyen, amelyly voltaképpen csak abban áll, hogy a nyelvnek tisztasága a nemzetnél fenntartassék, annak eredeti szépsége és természetes bővsége napfényre hozzattassék. Ha tehát a Magyar Nyelvmívelő Társaság is mind nevezetének, mind pedig kötelességeinek tökéletesen meg kíván felelni, elkerülhetetlenül szükséges, hogy a magyar nyelv pallérozásának említett három ágaira minden igyekezetét és tehetségét fordítsa...Az első célját csak úgy fogja a nemes társaság elérni, ha anyai nyelvünknek tulajdonságait és más idegen nyelvektől való különbségeit szorgalmatosan kifejtegeti...

Ami pedig nyelvünk eredeti szépségét illeti, azt a nemzettel meg fogja esmérteni a Nemes Társaság, ha a folyó és versbéli magyar beszédnek ékesebb példáit, amelyeknek készítésére a hazafiakot jutalom feltétel által is kellene serkengetni, közrebocsátja. Legterhesebb, de egy nyelvmívelő társaságot leginkább illető munka az, hogy anyai nyelvünk bővségét napfényre hozza. Ezt a kötelességet a Nemes Társaság különben nem teljesítheti, hanem ha tudós tagjai által egy jó magyar szótárt készített, amely, ítéletem szerént egy a magyar Literatúrát igen nagyon elősegéllő eszköz volna. Nem lehet azon senkinek is kételkedni, hogy mindeddig sokan a magyar tudósok közül szegénynek lenni vélvén anyai nyelvünket, nem bátorokdtek azon valami eredeti munkák írásához vagy fordításához fogni. Abban kellene tehát a Nemes Társaságnak főképpen fáradozni, hogy sok hazafiaknak ezt a nyelvünk szegénységéről való balíteleletét egy jó magyar szótárnak készítésével megczélozza..."(17)

A nyelvművelő társasághoz intézett levelek között találunk egy Csokonai kéziratot is (kelt: 1789. aug. 4.) A levélben a költő üdvözli a társaságot, és küldi kéziratban levő és nyomtatásban megjelent munkáinak jegyzékét.

Erdélyben elsőként gr. Batthyányi Ignác erdélyi püspök (1741-1798) próbálkozott tudós társaság létrehozásával Gyulafehérváron. És bár igyekezete hiábavalónak bizonyult, annyi eredménye mégiscsak lett, hogy a tudós társaság létrehozásának terve később újra és újra felbukkant.

Másodikként Bod Péter szorgalmazta a XVIII. század

derekán egy akadémia felállítását, Hermányi is híve volt a gondolatnak.

Sok szép akarat, sok személyes törődés árán és Bánffy György merész és bölcs döntésével végül is az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság megalakult, és dacára annak, hogy az uralkodó sohasem adta rá áldását, intézményes kerete lett a felvilágosító erdélyi magyar értelmiség legjobb törekvéseinek. A társaság elnöke Bánffy György, titoknoka pedig Aranka György lett.

Arankának az a törekvése, hogy a magyar nyelvet tegye általánossá „a magyarok között” a latin és a német helyett, természetes, jogos és üdvös volt.

Aranka Györgynek a magyarság egészére kitekintő fel fogásán túllépve, Báróczi Sándor egy 1790-ben kiadott művében a birodalom összes népeinek - az anyanyelv használatában is megmutatkozó - jogegyenlőségét hirdeti, összekapcsolva azt a polgári etikában fő helyre került hasznosság-elvvel: Ha „minden hazánkban lévő nyelvek közönségessé válnának az országban..., mind a Nemzetek külön-külön, mind pedig az egész Haza nyerne belőle”.(18)

A XVIII. század végétől kezdve, a kibontakozó nemzeti mozgalom kulturális fázisában az erdélyi románok is különös fontosságot tulajdonítottak anyanyelvük fejlesztésének, a történelmi múlt feltárásának, a sajtónak és a világi irodalom megteremtésének, vagyis a nemzeti ideológia kialakításának.

A magyar nyelvért folytatott küzdelem ebben az időben főként a német nyelv erőszakos terjesztése ellen irányul, „melyben a felvilágosítók a nemzeti elnyomás fő eszközét látják”.(19)

Amíg Mária Terézia a központosítás eszközeként az erőszakos katolizálást, addig II. József a német nyelvet tette mindenek alapjául. A császárnő uralkodása alatt a germanizálás még csendesesen, majdhogynem észrevétlenül folyt, ezzel szemben a kalapos király alig leplezetten ráerőltette a német nyelvet a birodalom népeire. Tette ezt úgy, hogy mindenütt, a népiskolákban is megkövetelte a német nyelv tanítását, a gimnáziumokban pedig uralkodóvá kívánta tenni a német nyelvű oktatást.

Hivatalt csak az viselhetett, aki ismerte a német nyelv-

vet. A német nyelv ismerete lett a legfőbb kritérium, a nem német ajkúak előmenetelének, boldogulásának leg-
alapvetőbb feltétele és eszköze.

Bár a nyelvújító mozgalom alapjában szociális indítatású, kiváltó oka tehát politikai jellegű volt. Arról van szó, hogy II. József 1784-es rendelete „az állami egység és a közjó érdekében” a latin helyett a német nyelvet nyilvánította „az egész birodalomnak egyetemes hatósági és iskolai nyelvévé” (*lingua generalis monarchiae*).⁽²⁰⁾

A rendelkezés első pillanatban ésszerűnek és elfogadhatónak tűnik, hisz azt egy racionalisztikus államfilozófiai alapelv nevében, „a mindenben érvényesülő egység” érdekében hozza a császár.

Régebbi századokban „az európai műveltség egységét” a latin nyelv biztosította. A polgári nemzeti államok és nemzeti irodalmak kialakulásának korában ezt az egységet a latin nyelv már nem tudta szavatolni, mert a latin már rég halott nyelv volt. Egységre viszont szükség volt. Különösen egy nemzetiségi és nyelvi tekintetben oly tarka képet mutató birodalomban, mint amilyen a Habsburg monarchia volt.

Mi szervezheti „népegységgé” a birodalom népeit ilyen körülmények között? – Így az uralkodói kérdés. Ez az egység a nyelv segítségével valósítható meg. Csakis a német nyelv használatának kötelezővé tétele a birodalom egészében (*lingua generalis monarchiae*) biztosíthatja a birodalom hivatali és szellemi életének az egységét – hangzott a császári érvelés.⁽²¹⁾

II. József szigorúan a ráció oldaláról közelítette és ítélte meg a nyelvet. Semmi mást nem látott vagy nem akart látni benne, mint a gondolkodás és a gondolatközlés eszközt. Vagy képtelen volt felfogni, vagy egyszerűen nem érdekelték a nyelvben rejlő, történelmileg kialakult mély érzelmi mozzanatok. Őt csupán az foglalkoztatta, hogy melyik nyelv tudása és használata hasznosabb. A hasznosságelv pedig, mint tudjuk, a polgári társadalomban, a polgárok mentalitásában, magatartásában központi jelentőségű. „Mindenki átláthatja – így a császár – mekkora hasznot hajtana az államnak, és a testvéri együttélést mennyire előmozdítaná, ha határai között csupán egy nyelv vol-

na használatos, amint ezt a franciák, angolok, oroszok példája is igazolja”(...) Hasznos lesz a német nyelv elsajátítása „a magyarság számára is, mert ha fiai a németet elsajátítják, megnyílnak előttük az örökös tartományok hivatalai is.” (22)

A nyelvhasználatnak kizárólag a ráció oldaláról történő megközelítése végzetes tévedésnek bizonyult. A német nyelv kötelezővé tétele a közigazgatásban, törvénykezésben és oktatásban az emberi és történeti jogok legdurvább megsértése volt, aminek az lett a következménye, hogy a birodalom népeiben felébredt az érdeklődés saját „halálraítélt” anyanyelvük iránt.

A nemzeti nyelvre kimondott halálos ítélet felrázta a magyarságot közömbösségéből, ráébresztette az embereket anyanyelvük és kultúrájuk megbecsülésére, művelésének sürgető szükségességére. (23)

Ez az érdeklődés - irodalmon belül és kívül egyaránt - addig fokozódott, mígnem nyelvi mozgalommá fejlődött. Az anyanyelv kiművelése és használata iránti eme hatalmas igény nem holmi elszigetelődési vágyból fakadt, ellenkezőleg, a tömegek, a nemzetek, népek számára épp az anyanyelv jelentette az európai szellemi vérkeringésbe való bekapcsolódás lehetőségét. Az anyanyelv széles körű használata a felzárkózás legfőbb biztosítója volt.

A nemzeti nyelvek felemelkedése Európában - állapítja meg Kosáry Domokos akadémikus történész - hosszantartó küzdelmes folyamat volt. A latinnak a nemzeti nyelvekkel való felváltása is lassan, fokozatosan történt. A nemzeti irodalmi nyelv felemelkedése és standardizálása mindenütt a társadalmi fejlődés üteméhez és jellegéhez igazodott. Ahol a kapitalizmus kialakulásának feltételei korábban létrejöttek, ott jelentkezett először ez az igény. Ez a magyarázata, hogy előbb az angol és a francia nyelv egységesülése ment vége. Franciaországban az anyanyelvű irodalom kezdetei a középkorig nyúlnak vissza, Angliában a XVI. században alakul ki az irodalmi nyelv (Shakespeare).

Az elmaradottabb, fejlődésükben valamilyen külső hatalom által akadályoztatott népeknél a nyelvújítás nemcsak arra szorítkozott, hogy a nyelvet alkalmassá tegye az

irodalom művelésére, ennél sokkal átfogóbb programja volt: korszerűsíteni, az irodalmon kívül alkalmassá kellett tenni a korabeli társadalmi élet mondhatni minden jelenségének a kifejezésére is.

A nyelvújítás a magyar nyelvterületeken – természetesen Erdélyben is – egy átfogó korszerűsödési folyamat egyik láncszeme, összetevője, a maga valóságosságában nem, csak módszertanilag elkülöníthető, kiszigetelhető terület a kutakodó elme, a tudományos vizsgálódás számára.

A korabeli társadalom viszonylagos elmaradottságával magyarázható, hogy a nyelvújítás Erdélyben nem a polgárság, hanem az országszerte azonos eszméket valló és eszményeket hirdető reform-nemesség és a hozzá kapcsolódó s jobbára tőle függő értelmiség műve volt.

A gazdasági erejében és biztonságérzetében gyarapodó vidéki nemesség a XVIII. század első felében kezdte túlzásnak tartani, hogy fiaik az iskolákban csak latinul tanuljanak, kezdték mind jobban becsülni anyanyelvüket, anyagi, politikai és biztonságérzetükkel együtt nőtt az a természetes igényük is, hogy a magyar nyelv az addiginál sokkal szélesebb körben érvényesüljön, terjedjen.

Az önazonosság megőrzése és a felemelkedés lehetőségének a felismerése vezetett ahhoz az érdekszövetséghez, amely a XVIII. század kilencvenes éveiben a közép-nemesség és radikálisabb értelmiség közt létrejött, s amely a nyelvművelésben, az anyanyelvű színház megteremtéséért folytatott küzdelemben éppúgy eredménnyel járt, mint a sajtó és a könyvkiadás ügyének felkarolásában, vagy a nemzeti művelődés fejlesztését szolgáló anyanyelvű intézmények szorgalmazásában.

Az anyanyelvbe vetett bizalom csíráit újra el kellett hinteni az emberekben. Báróczi Sándor, akit Kazinczy is igen nagyra értékelt, szinte kétségbeesve igyekszik bizonyítani olvasóinak, hogy a magyar nyelv épp oly alkalmas mindazoknak a funkcióknak a betöltésére, amelyeket addig a latin látott el. Csak kezdjük el már egyszer a művelését, hisz a latin sem készen találtatott, azt is jócskán megsegítette a görög. És miközben így ébresztgeti, győzködi olvasóit, hitet tesz az anyanyelv mellett. „Fogadjátok

el azért...egy Polgár-társatoknak, ki egyedül csak hazánk boldogulását lehelli, heves kérését. Vetkezzétek le Tartomány, Nemzet, Nyelv és Vallás ellen viseltető indulatoságtokat. Ne hidgyétek, hogy más Tartomány légyen, hanem tsak az, mely hasznos és jó hazafiakat szül; más Nemzet, mint az, mely érdemes tagokból lévén öszve alkotva, magához hasonlókat nevel; más nyelv, mint az, mely a jó erkölcsöket és hazája szeretetét önti az ifjúságnak szívébe;...Válasszátok egyedül tsak a józan okosságot vezéreteknék; edgyeztessétek öszsze minden tehetségteket a haza közönséges boldogságát siettetni..."(24)

Az anyanyelvnek ugyanaz a féltő szeretete árad Baróti Szabó Dávid soraiból is a Habsburg-ház nemzetiségellenes magatartását tapasztalván:

„Ébredj fel magyar ifjúság, végy vérszemet: élezd
Tolladat: ez nyelvben kezd gyakorolni magad.
Ezt szoptad, szóllottak ezen nagy atyáid...”
(Ráday Gedeonhoz, 1788.)

A „kultúrnemzetbe” önként beolvadó főúri családokról viszont csupán a megvetés hangján tud szólni.

„Kiben forr
Hajdani vér? Idegenből vett hölgyeknek ereken
Jaj, megkorcsosodott, jaj, megvesztette sovány víz!
Látjuk főbb onokáinkat, de heába keressük
Címeres elsőjük szép lelkit bennek...
A nyomorult vesztének okát, im, Ráday, látod
Mibennünk, onokáinkban és régi nemünknek
Megverésében. Az utolsó fejsze pediglen
Az vala, mely nyelvére csapott...”
(Ráday Gedeonhoz, 1788.)

Hasonlóképpen gondolkozik és érez Aranka is, aki a nyelvművelést az identitás megőrzésén túl a műszaki haladás, a gazdaság és a kereskedelem fellendítésével, a polgárosodás óhajával is kapcsolatba hozza, annak mintegy előfeltételévé téve az anyanyelvet:

„Német, anglus és franczia
Tudományok, Mesterségek
Lelkét, és a nemzet nyelvét
Nagy böltsen így párosítván,

S mint egy közjó két részzeit,
Összekötvén egy egységbe,
Életet adván a nyelvnek,
Rugót adnak az elmének,
S így hágtatják nemzeteknek,
Fel egekig híreket.”

(Egy jó ifjú Ferencz napjára című versből; Aranka György: Elme-játékai, Nagy-Váradon, 1806.)

A nyelvművelő mozgalomban különbséget kell tennünk a nyelvi harc, a nyelvújító küzdelem és a nyelv csinosításáért folytatott írói-tudósi tevékenység között.

A nyelvi harc képviselői főképp az anyanyelvnek az iskolákba, közigazgatásba, az állami és nem állami intézmények életébe való bevezetésére törekedtek, és alapjában a német és a latin nyelv indokolatlan uralkodó helyzete ellen küzdöttek.

De a nyelvújítással szorosan összefonódott a nyelv csinosítása is. Bár ez is, az is az irodalmi nyelv fejlesztését és szépítését tűzte alapvető célul, a nyelvi harc, ölelésében és lehetséges konzekvenciáiban, sokkal jelentősebbnek bizonyult az utódok szemében.

A nyelvművelő mozgalom vezetői közül kétségkívül Kazinczy látott a legmesszebbre, ő ítélte meg leghelyesebben a nyelvújítás mikéntjét és mértékét. A puristákkal folytatott vitájában egy helyütt ezt írta: „...a nyelv dolgában nem a szokás a fő törvény, hanem a nyelv ideája, hogy a nyelv az legyen, aminek lennie illik: hív és kész és tetsző magyarázója mindannak, a mit a lélek gondol és érez...egyedül a kiholt nyelv változatlan.”(25) Igaza volt.

Igaz ez ma is. Hiszen ha jó harmadfél száz esztendővel ezelőtt a nyelv avittsága egyoldalúsága és a Habsburg-ház elnemzetietlenítő politikája ellen kellett felvenni a harcot az anyanyelv és a magyarság megmaradásáért, ma a globalizmus internacionalizmusa és kozmopolitizmusa, a nemzeti nyelvek elsorvasztására irányuló nyelvi sovinizmus, az angol egyeduralma ellen kell elszántan édes anyanyelvünk védelmére kelni.

Figyelembe véve a jelenségek rokontermészetét és a követett célok hasonlóságát, tanácsos jó példáért eleink-

hez fordulni, hogy erőt gyűjtsünk, hitet vegyünk tőlük jövőbeni küzdelmeinkhez. Mert ha a nyelv, a gondolkodás és a magatartás összefüggnek, mint ahogy tényleg összetartoznak, úgy a műveltebb nyelv magasabb erkölcsöt hordoz.

Felvilágosító értelmiségünk a nyelv és a gondolkodás művelését az erkölcsi habitus mélyítésére irányuló törekvések feltételének, okának és következményének tekintette.

Ma sincs ez másképp.

A SZÍNHÁZ – VILÁGI SZÓSZÉK

A színpad a felvilágosodás korában világi szószékké és szónoki emelvénnyé lett, és gyakorlatilag lemondott a művészet kanti „érdeknélküliségéről”. A felvilágosodás a drámai alkotások hőseit leszállította arról az eleven élet fölé emelt hamis piedesztálról, amelyre az abszolút monarchia udvari művészete helyezte őket.(1)

Diderot lángelméjének köszönhetően ez a kor a művészettől a valós, nem pedig a megszépített élet ábrázolását várta el. A kor írói felfedezték, hogy a művészi igazság eszméje és a szociális igazságosság eszménye között megfelelés van, s hogy a művészi igazság értékes fegyver lehet az ideálokért vívott küzdelemben.(2)

A mi színházi kultúránk rendkívül elmaradt a Nyugat mögött, aminek több oka is volt, legfontosabb mégis az a körülmény, hogy Erdélyben abban az időben még hiányzott a városi polgárság, a nemesség életformája pedig nem kedvezett a színháznak.

Súlyosbította a helyzetet, hogy a közműveltséget meghatározó egyház minden világi színjátzó törekvést elfojtott, mivel esküdt ellensége volt a „komédiázásnak”.

Ezért a magyar színészet megteremtésére irányuló gondolat népszerűsítőinek keményen meg kellett küzdeniük a szigorúan vallásos állásponttal és a társadalmi közfelfogás ellenérzéseivel.

Míg a régi erkölcsök védelmezői azt híresztelték, hogy a színészet a ledér élet melegágya s a magyar ember nem született komédiásnak, a haladás barátai azzal érveltek, hogy a magyar színpad hasznára lesz a magyar nyelvnek és a nemzeti érzés erősödésének, egészében a nemzeti művelődés terjedésének.

A magyar nemzeti színpad felállítására irányuló irodalmi mozgalom Mária Terézia uralkodásának vége felé indult meg.

A XVII. századi Erdélyben a dráma iskoladráma formájában élt a nagyenyedi, kolozsvári, marosvásárhelyi kollégiumokban, Csíksomlyón és másutt.

A kolozsvári Unitárius Kollégiumban például 1626-

tól, a gyulafehérvári Református Kollégiumban 1637-től tudunk sűrű egymásutánban következő előadásokról, de gazdag adatok maradtak fenn a nagyváradi, az enyedi, a vásárhelyi és más iskolákból is.(3)

Erdélyben valósággal divatozott a protestáns tanulók iskolai és vándorszínjátzsása a XVIII. század második felében, különösen annak vége felé. A bécsi Magyar Kurír egyik száma ekként tudósította olvasóit: „Maros-Vásárhelyen ismét játszodni kezdett az ifjúság, és úgy értettem, hogy az idei Kollegyomi esztendő végén a nagy emlékezetű Professzor Kovásznai Úr halála után megszólallott s egynéhány esztendei hallgatását félbe szakította. Tordán, Déván nem ujságok a magyar víg és szomorú játékok, melyeknek szerzői N.Enyedi Ifjak. El játszódói pedig azokban a városokban született s nyaralni hazament Tanulók. N. Enyeden, nem hazudok, ha azt mondom, hogy 15 esztendőktől fogva minden Kollegyomi esztendőök egy Theatrális Játékkal rekesztetnek bé.”

A levélíró azzal zárja tudósítását, hogy nem is tudja leírni „milyen sokat használt ez az eszköz az enyedi bárdolatlan népnek pallérozására: ez az érzés nélkül való sokaság már kezd érezni”.(4)

Alszeghy Zsolt kutatásaiból (Csíksomlyói iskoladrámák, Bp., 1913.) tudjuk, hogy a ferencrendi szerzetesek a XIII. században telepedtek le Csíksomlyón, és lelkészkezdés mellett tanítással is foglalkoztak. Elemi iskolájukat a XVII. század közepe táján fejlesztették középiskolává.

A jezsuiták azonban nem nézték jó szemmel a ferencesek tanítói működését, és 1726-ban a főkormányshéknél be is vádolták őket azzal, hogy „készültségük s tanítási módjuk” nem megfelelő.

A zaklatások ellenére a ferencrendiek tanításban derekasan megállták a helyüket. Tanítási rendszerük lényegében olyan volt, mint a többi tanító rendeké. Nevelési rendszerükben náluk is fontos szerepet játszottak a színi előadások. A szerzetes tanárok voltak a színdarabok szerzői is. Néhány cím a sok közül : Misecordia et justitia dei, Heraklius, S. Exaltatio S. Crucis, Zápolya János és Babek Imre, Rusticus imperans. Ezeket a darabokat 1773-1780 között adták elő.

Apor Péter *Metamorphosis Transylvaniae* című művében írta, hogy a csíksomlyói diákok által bemutatott darabok között a bibliai-vallásos jellegűek mellett voltak olyan világi témájú darabok is, amelyek jellembeli fogyatékosságokat, illetve a vagyoni egyenlőtlenségből eredő szociális igazságtalanság kérdéseit feszegették. Ilyen témák voltak Apor szerint: Jézus Krisztus és apostolai, a királlyá tett részeg kovács, a részeges asszony, a dölyfös főúr, a gazdagok asztalánál éhen haló koldus, a keresztyét hordozó Jézus, a fia halálát sirató Mária.

Ami a témát illeti, meg kell említeni még, hogy elretentő célzattal megengedték az erkölcstelen, bűnös cselekedetek ábrázolását is: „nem azért, hogy szeresd, hanem hogy megutáld a bűnt”.(5)

Csíksomlyón nemcsak vallási ünnepeken, hanem más alkalmakkor is rendeztek előadásokat. A rendezvények nyelve előbb a latin volt, de a XVIII. század folyamán fokozatosan túlsúlyba kerültek a magyar nyelvű előadások. Erre vall az is, hogy a hallgatóság zöme a köznép köréből került ki.

A diákok nemcsak az intézet székhelyén tartottak előadásokat, hanem a közelebb fekvő községekben is, de csak a II. József trónra lépésétől számított tíz esztenedig, mert a császár a szerzetesrendek feloszlatására hozott intézkedésével a színielőadások tartásának is véget vetett.

Tehát a Nagyenyedi Református Kollégium, általában a protestáns deákok mellé felsorakoztak a csíksomlyóiak is. Nem elképzelhetetlen, hogy a tanulókon kívül - példájukon felbuzdulva - néhol a falusi ifjúság is tartott előadásokat.

A XVII. század harmincas éveiiig a színre vitt darabok nyelve csaknem mindig latin volt, a hősöket mindig a keresztyén/keresztyén erkölcsiség erényei tüntetik ki. Lassanként a morál, a moralitás szempontja minden más szempont fölé kerekedik. A tárgy kiválasztása – a vallás univerzumából a profán világ felé tartva – is ugyanerre a mozzanatra vezethető vissza.

Az az igény, hogy közvetlenebbül és minél erőteljesebben hassanak az iskolán kívül álló, de az iskolai színielőadásokat érdeklődéssel látogató közönségre, elő-

térbe hozta a nemzeti nyelv kérdését. És akárcsak külföldön, az arány nálunk is fokozatosan az anyanyelv javára dőlt el.

Az erények között, amiket a tragédiák hőseiben ki-domborítottak, hosszú ideig a vallásosság (a mártírium, az ima csodatévő ereje, a hit elárulásának büntetése, a gonosztevők bűnhődése...) volt az uralkodó; idővel ezek mellett az erények mellett egyre nagyobb szerepet kaptak más erények is, mint például a barátság és a hazaszeretet.

Az iskolai színjátszás nemcsak a tanuló ifjúságra volt nevelőhatással, hanem a nagyközönségre is kiterjedt. „Abban a korban, amikor népünk szellemi táplálék szempontjából a kalendáriumok és érzelmes románok gyarló termésére volt utalva, az iskolai előadások kétségtelenül magasabb színvonalon álló, nyelvben és szellemben egyaránt értékesebb termékeket nyújtottak közönségünknek; sőt azáltal, hogy a közönség minden körének hozzáférhetőek voltak, kulturális hatásuk a nyomtatott betűnél szélesebb körre is kiterjedt.” Ezeknek a daraboknak kifejezett erkölcsnemesítő hatásuk volt. Másrészt a nemzeti ébresztés érdekében kifejtett hatásuk, no meg a divat túlkapásainak feddése és az idegenmajmolás kipellengérezése okán a magyar nemzet kulturális történetében is megvan a maguk jelentősége. „De hatottak a magyar nyelv fejlődésére is...művelőik közül nem egy ott szerepel a nyelvújítás harcosainak sorában is.” (In.: Alszeghi Zsolt: Magyar drámai emlékek, Bp., 1914.)

A nyugati drámairodalom más utat járt be, mint a magyar. Ott a középkori liturgikus, illetve misztériumdrámákon át vezetett a fejlődés útja az újkori világi dráma felé. A mi újkori színjátszásunk viszont az iskolai színjátszás gazdag hagyományaiból nőtt ki.

Ezen az úton haladva jutunk el a magyar, közelebbről az erdélyi (kolozsvári) színjátszás hőskoráig, melyre az a feladat hárult, hogy sajátos eszközeivel szolgálja az anyanyelvű műveltséget és a polgári átalakulást.

Az első kolozsvári színtársulat, az Erdélyi Nemes Magyar Jászok Társaság mások mellett Aranka György ügybuzgalmának, idősebb Wesselényi Miklós és Bánffy György pártfogolásának köszönhetően kezdhette meg elő-

adásait 1792. december 17.-én a Rhédey-házban az ismeretlen szerzőjű *Titkos ellenkezés vagy Köleséri* darabbal.

Aranka már az 1791-es országgyűlésen felvetette egy állandó színház létesítésének gondolatát azzal az indoklással, hogy a színjátszás hatékonyan hozzájárul az anyanyelv műveléséhez: „Egy magyar jádzó színnek fel-állítását talám leg-előbb kell vala tennem azok között az eszközök között, mellyek Anyai Nyelvünk gyarapítására és a közönségesíttésére szolgálnak. Bizonyos, hogy a leg-főbb eszköz. És azért a Társaságnak egy különös Tárgya, a hetedik tárgy. Mellynek végbe-vitele úgy-mint egy jádzó Színnek közönséges ki-nyitása jóllehet most elsőbe egyenesen e Társaság foglalatosságának tárgya nem lehet-is, kötelessége léssen mindazáltal ezt szem elől el nem vetni, hanem az arra hajlandó személyeket fel-ébreszteni és az igyekezőknek minden módokkal, munkálkodással is segítséggel lenni.”(6)

Aranka és a társaság tagjai a kolozsvári színészet lelkes támogatói voltak. Darabokat fordítottak a színháznak (Aranka az első Shakespeare-fordítónk), minden lehetséges eszközzel harcoltak a hűbéri rendnek a színészettel szembeni közönye, a megrögzöttség és az egyház elfogultsága ellen.

Mert a maradi szemlélet a színházban a feslettség iskoláját látta. Az ellentábor viszont - helyesen - az anyanyelv művelésének és terjesztésének eszközét és biztosítékát épp a színházban látta.(7) Különösen Aranka volt mélységesen meggyőződve erről.

Kolozsváron a szervezés munkáját Fejér János vette kezébe két testvérével, Fejér Istvánnal és Fejér Rozáliával. A székely eredetű család Torda megyéből származott át Kolozsvárra, maga Fejér János a Kolozsvári Református Kollégiumban végezte tanulmányait, s mikor az erdélyi hazafias közvélemény színészet után áhítozott, elment a Nagyenyedi Református Kollégiumba színjátszásra alkalmas diákokért. Így verődtek össze az úttörő erdélyi színészek, vezetőjük Fejér János volt, legjobb két színészüik Kócsi Patkó János és Jancsó Pál. Kócsi Patkó János igazgatója is lett a társulatnak később (1794-1808). (Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete, 4. Köt., Bp., 1931.)

Sok okos érvelés hatására az 1795.-ki erdélyi országgyűlés megemeli az anyagi támogatást a színháznak azzal az indoklással, hogy „a színjáték a nyelvet műveli és paléozza, a nyelv pedig a nemzet tökéletes fennállásának bizonyítéka.”

Közadakozásból az első magyar állandó színház alapkövét 1804-ben teszik le, de az építkezést a napoleoni háborúk félbeszakítják, s a Farkas-utcai kőszínház csak 1821-ben kerül tető alá. (8)

Aranka és a védnök id. Wesselényi mellett Döbrentei Gábornak (1785-1851) is szívügye volt a színház. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy a színjátszásnak milyen nagy jelentősége van a magyar szellemi művelődés előmozdításában.

Annál keserűbb volt később látnia az „alapkő letétele után tíz évvel végre fedél alá került színház bedeszkázott ablakait”.

Az történt ugyanis, hogy a társulat 1806-ban Wesselényi támogatásával Nagyváradra, Debrecenbe készült körútra, de a turné végzetes volt a társulat számára, útközben feloszlott és tagjai szétszéledtek. A hősi korszak ezzel le is zárult, a kibontakozást, a fejlődést a XIX. hozta meg.

Keserűségében Döbrentei ki-ki fakadt néha társaságban és barátaihoz irogatott leveleiben „az előkelők ellen, kiknek áldozatkészsége a nem magyart pártolja”. Neki is, több barátjának is fiókban feküdt egy-egy fordított darabja, s úgy tűnt, hiába porosodnak.

Az 1791-es fellendülés, mely a színház megteremtésének csíráját is elvetette, a színműírásban is fellendülést hozott. Ez időből valók: Wesselényi Mária fordítása, Soós Márton, Szalkay Antal, Seelman Károly s a színész Andrád Elek buzgólkodása fordításokkal s eredeti darabok kísérleteivel.

Ezekben az években Döbrentei lelkesített, szervezett a leginkább. Rávette főúri barátait, hogy pénzjutalom kitűzésével segítsék színműirodalmunk fejlődését. 1814. június 3.-i levelében így számol be erről Kazinczynak: „Az egész plánom így leve. Én a múlt télen (1813) az itt lévő Német theátrumban lévén gróf Kendeffy logéjában, báró Bánffy Lacival beszélgeték a magyar theátrális fordítá-

sokról. Segíteni kell a Magyarokat, mondám a két ifjúnak. Én jó szívvel fizetek, szólla Kendeffy, a fordítónak. De nem úgy, felelék, álljanak társaságba, tegyenek fel egy jó eredeti darabra jutalmat! Mind a kettő egyszerre kész vala elfogadni mondásomat. Másnap Wesselényi Miklós hozám jövén, elbeszéllem neki s ő lángolva fogadta, s magára vállalta a jutalom egybegyűjtését. Aznap este nálam Kendeffy 20 forintokat ajánla.”

Döbrentei Gábor, aki nagyon is jól látta a színházra háruló feladatokat, az Erdélyi Muzéum első számában *Eredetiség és jutalomtétel* címmel pályázatot hirdetett eredeti színművek írására. A pályázatot meghirdető cikkben a következőket írja: „Maradjanak meg ezután is közöttünk a fordításbeli igyekezetek, s fordítottassanak le a régi s új világnak minden nevezetesebb munkáji, fogjanak ezekhez a legjobb fők is, mert éppen tőlük lehet jót várni, ők értik egészen a munkát, de eljött az idő, melyben az eredeti dolgozashoz is jobban hozzá kell kezdeni s többen. Egyedül az eredeti jó munka a Nemzetnek tulajdon birtoka, az ad a nyelvnek tekintetet... Csak a jó eredeti munkák tarthatják fenn a nyelvünket a maga kívánt virágában, azok terjeszthetik, mert a kik eredeti nyelven a munkát már olvasták vagy olvashatják, nem igen fogják forgatni a fordítást...”

Döbrentein kívül mások nemigen bíztak a vállalkozás sikerében. Kölcsey, akit Döbrentei szintén felkért a versenyben való részvételre, elképedve kiáltott föl az 1814. március 22.-én Döbrenteihez írt levelében.

„A szomorújáték!?...

Hogyan jöhetsz azon gondolatra, velem valami olyant próbáltatni. Én nagyon lyricus vagyok s Múzsám nem eléggé találós; s egy tragédiát vihetnék ki? Sumite materiam viribus aequam, úgymond Horátság, s ezen okos embernek sehol sem volt inkább igaza, mint mikor ezt mondá. S aztán - ki fogná megítélni? Gábor, Gábor! Bámulom a tüzet, mely a literatúráért benned ég. De nem hiszem, hogy Erdélyben nagyobb divatban volna az aesthetikának stúdiuma, mint itten, minálunk. Curiositásból várom a levelet, melyet afelől írsz; de ha ellened mondtam, látni fogod, hogy igazam van.(...) Miért dolgo-

zunk? A magyar színjátszói társaságokért? Képzeltetni-e nyomorultabbat, szánásra méltóbbat, mint azok? Kontárok a játsszók, s azok az írók is, s így maradnak, ha nagyon nem csalódom, míg egy szerencsés, nem remélt epocha fel nem tűnik. Óhajtom, hogy ne legyen magyar théátrum, ha más formán nem lehet: Pesten a német mellett nem egyéb nevetségnél; itt, ezen kisebb városokon pedig, azon pusztítást teszi a publicumban, melyet az ostobául vezetett érzegősség tenni képes.”

Döbrentei a versenyre beküldendő darabok elé két alapvető követelményt állított: először, hogy tárgyukat a történelemből merítsék, másodsor, hogy nyelvezetük „választékos, szépzenéjű” legyen. Az első követelmény a múlt, a történelem iránti megnőtt érdeklődésről, a második, vagyis a stiláris jellegű elvárás az igényesség megnövekedéséről tanúskodik.

A pályázatra Bolyai Farkas is beküldött három darabot, de egyik sem nyerte meg a bírák tetszését. Brassai Sámuel a Bolyai Farkas felett tartott emlékbeszédében említést is tett arról, hogy a megboldogultnak *Mohamed vagy a virtus győzelme* című darabját méltánytalanul mellőzték.

A bírák - máig érthetetlen módon – elsiklottak Katona József *Bánk Bánja* felett is. (In: Bodor A.: Döbrentei Gábor erdélyi szereplése, Bp., 1906.)

Hogy mit jelentett a kolozsváriaknak évszázadokon át a színház és a színjátszás, kitűnően érzékelteti Szabó Dezső, felidézve azt az ifjúi élményét, ami a Farkas utcai Református Kollégiumba való beíratáskor érte: „Kézen fogva, hallgatagon mentünk az új harcok színtere felé. Anyám mély titkú arcán árnyék és mosolygás, büszkeség és sajátos eltűnődés volt. (...) Mikor leértünk a Fő tere, anyám az ő szokott széles kézlendítésével nyitott kaput a lelkén: – Ez a világ legszebb tere, fiacskám. Kolozsvár a világ legszebb városa. Majd, ha felnősz, rajkóm, akármerre jársz, ne felejtss, hogy kolozsvári vagy. Itt szebben beszélik a magyar nyelvet, mint máshol. Ne hozz szégyent Kolozsvárra, gyermekem.

Átmentünk a Tanácsház átjáró udvarán, beértünk a mindkét oldalán gesztenyefákkal szegélyezett kis utcába,

mely a régi Nemzeti Színház és az egyetem régi épülete közt volt. Anyám mély, sötét szemei új fénnel sugároztak, fájdalmas, szép széles ajakára kilendült a szárnyait bontó lélek pátosza:

– Ez a magyar nyelv legrégebbi temploma, Dezső, a Nemzeti Színház, Magyarország legelső állandó színháza. Mi már akkor állandó templomot tudunk állítani a magyar nyelvnek, mikor a fővárosban és máshol még mindig a borzasztó német nyelvvel gyötörték a szegény magyarok füleit. Látod, fiacskám, hősiességű férfiak és nők szüntelen serege, vállalva a nyomorúságot, az éhséget, még szüleik átkát is, jött ide, hogy holtig hű szolgálói legyenek a magyar nyelvnek, a magyar művészetnek. És mi, kolozsváriak, méltók tudunk mindig lenni ezekhez a hősközhöz és szentekhez. Mi befogadtuk őket magunk közé, szerettük és tiszteltük őket. Nincs olyan egyszerű ember Kolozsvárt, aki ne hozna szívesen áldozatot ennek a Színháznak. Ugye, rajkó, mindig fogod szeretni Kolozsvárt, és szeretni fogod ezt a színházat?” (Szabó Dezső: Életem, I. köt., 113. l., Kriterion, Buk. 1982.)

Említsük meg még, hogy Köteles Sámuel *Erkölcsei antropológiájában* (Marosvásárhely, 1817) filozófiai mélységgel ragadta meg és összegezte a színház és a színjátszás katartikus, erkölcsnemesítő funkcióját: „A bölcsen rendelt és intézett Játszó Színek sokat tehetnek az erkölcsöknek nemesítésére és pallérozására, az ízlésnek tisztázására, az érzéseknek szelidülésére, az igazságnak és a józan princípiumoknak terjesztésére, a babonáságnak és a visszaéléseknek formáltatására és kimíveltetésére.

A Játék Színek tehát az igazság oskolái. Soholt se lehet az igazságot nyomósabban eléadni, mint a Játék Színen. Itt mindenféle ember igazat hall.

A virtusnak és vétkeknek tükörei. A virtust a maga szépségében, a vétket a maga utálatosságában itt szemmel lehet látni.

A virtusnak oskolái. A virtusnak és nemes cselekedeteknek példái észrevehetetlenül beszívárognak a szívbe és azt formálják. A virtussal az emberek megismerkednek és azt megszerettetik: a vétket pedig és annak következeit látván, attól eliszonyodnak.

Az emberi esztelenségnek, a balvélekedéseknek, babonaságnak, vak buzgólkodásnak, a visszaéléseknek, egyszóval: a véteknek ostorai.

De az egy virtuson kívül minden dolognak jó és rossz oldala vagon a világon; következésképpen a Játék Színek is. A gondolatlanul és nem elég okossággal, vigyázással, illendőséggel és szemérmességgel írt drámák, vagy teátrumi darabok eltemetik néha a jó erkölcsöket. Sok ártatlan szív, mely a vétekkel addig nem volt esemeretes, megismerkedik azzal.

Hogy tehát a Játék Színek a célnak megfeleljenek, szükséges: hogy a theátrumi darabok a jó erkölcsöket és a szemérmességet s illendőséget ne sértsék; hamis princípiumokat, babonaságot és balvélekedéseket ne terjesszenek; a kifejezések és szólásnak formái azokban nemes célt áruljanak el, nem pedig léhaságot és fattyú ízlést.

A játzó személyek légyenek fedhetetlen erkölcsűek és tiszta életűek. Botránkoztatás és ellenkezés, midőn a virtust egy olyan személy prédikálja, mely a közönséges tudás szerint feslett életű személy. Így sok emberek azt gondolják, hogy a virtusnak prédikálása szemfényvesztés.

Nem a vétek, hanem a virtus győzedelmeskedjék. Különben a gyengébb értelműek azt gondolhatnák, hogy ha a vétek szerencsét hajt, az éppen azért követésre is méltó...

Ami a másikat illeti: annak nagy befolyása vagon az érzések nemesítésébe és az indulatoknak formálásába. Azok a szelíd és nemes érzések, melyek a szívből által vannak téve az áriába, vissza folynak ismét a szívbe, és abban hasonló érzéseket ébresztenek fel. A musika emeli a gondolatokat is, még pedig abban a mértékben, mely mértékben a szerzőnek gondolattya magos volt és nemes az érzése...”

Summázat: a színház a felvilágosodás korában a nemesi ellenállás hazafias küzdelmeinek volt egyik eszköze és ugyanakkor függvénye is. Rendkívül szűkös lehetőségek mellett igyekezett a magyar nyelv ügyét szolgálni, és a polgári irányú átalakulást előmozdítani.

Az anyanyelv szolgálata akkor Erdélyben hangsúlyozottan politikai és erkölcsi tartalmú tett volt az erőszakos

németesítéssel szemben. A történelmi témák és jeles férfiak ábrázolásával Thália nagyérdemű szolgálói zsarnok-ellenes magatartásra buzdítottak, és a hazafias érzelmeket élesztgették és tartották ébren.

De jó lenne, ha erről a mai színház-csinálók sem feledkeznének meg!...

A KÖNYV A SZELLEMI MŰVELTSÉG LEGFŐBB HORDOZÓJA

A könyv a szellemi műveltség legfőbb „anyagi” hordozója, tárgyasult formája. A könyvek száma, műfaji aránya és tematikai összetétele, illetve az ezekben beálló változások fontos támpontok lehetnek valamely kor szellemi életének és művelődési eszményeinek a megismerésében. Marxnak az az agyonidézett megállapítása, hogy az eszme anyagi erővé válik, ha áthatja a tömegeket, a könyvek világára vonatkoztatva maradéktalanul igaz. A könyvnek valóban nagyon komoly társadalmi haszna lehet ott, ahol már meghonosodott és többé-kevésbé elterjedt „az íráson és az olvasáson alapuló közlési mód”. (1)

Ahhoz, hogy a könyv hatékony szerepet töltsön be valamely közösség szellemi-művelődési életében és fejlődésében, annak puszta tárgyi valósága még kevés, az írott szónak el is kell jutnia az emberekhez.

Ebben a tekintetben Erdélyben rendkívül jelentős volt az a szemléletváltozás, amit a reformáció idézett elő. Jóllehet a reformációnak más és sokkal mélyebbre nyúló gyökerei voltak, de közvetlen kiváltó oka egyházpolitikai természetű volt. A katolikus egyház nagyon hosszú időn át saját monopóliumának tekintette az írás és olvasás tudományát, amivel a társadalom nagy többségét megfosztotta a szellemi fejlődés és önálló gondolkodás lehetőségétől.

A katolikus egyház azt a határozott álláspontot képviselte, hogy „az írás és olvasás, illetve az ezen alapuló összes egyházi és vallásos tevékenység kizárólag a papokra és a szerzetesekre tartozó dolog”.(2) Ezzel a szellemi arisztokratizmus jegyeit magán viselő felfogással szállt szembe a protestantizmus, amely, mivel a polgári törekvések jegyében fogant, sokkal liberálisabb szellemet képviselt.

Míg amott az egyén teljesen feloldódott az általánosban, emitt a hívektől már komoly „szellemi aktivitást kívántak”, mert a protestantizmus az egyén cselekvő rész-

vételétől várta a világi hívők „hitéletének és erkölcsi nemesezésének” megvalósulását.(3)

Nagyrészt a protestáns egyházak tevékenységének tulajdoníthatóan, a társadalom művelődési szemléletében menet közben beállott változások odavezettek, hogy erőteljesen megnőtt a könyv társadalmi szerepe, ami értelemszerűen a könyvnyomtatás, a könyvterjesztés és a könyvgyűjtés fellendüléséhez vezetett.(4)

A régi katolikus és az új protestáns felfogás között észlelhető különbség – egyik oldalon az a felfogás, hogy az írás és olvasás, a bibliamagyarázat kizárólag a papokra tartozik, ez a papok és a szerzetesek privilégiuma, túlságosan pedig a reformátusok ama álláspontja, mely a laikus hívőktől szellemi aktivitást várt el, hogy az egyén a biblia és egyéb kegyes olvasmányok segítségével elmélyíthesse hitéletét és Istennek tetsző erkölcsös életet éljen – egyebek közt azzal az igen komoly következménnyel járt, hogy a XVI. század második felében Erdély magyar lakossága körében ugrásszerűen megnőtt az írni, olvasni tudók száma.

A városok és mezővárosok iparos lakossága mellett az írás ismerete immár a nemesség körében is társadalmi követelménnyé vált, és faluhelyen is megszorodtak a „paraszt-deákok”, akik szintén tudtak írni, de csak anyanyelvükön.

Ha figyelembe vesszük, hogy a fennálló rend átalakulásáért és az állam függetlenségéért folytatott politikai küzdelem az eszmei harccal szerves egységbe fonódva zajlott, természetesnek érezzük, hogy – felismerve a könyv szemléletalakító szerepét – mind a hatalom képviselői, mind az újat szolgáló erők igyekeztek rábírnival az olvasókat a saját ideológiájukat terjesztő művek olvasására.

A felvilágosodásnak a könyv volt a legfőbb fegyvere saját eszméi terjesztésében és a vele szembenálló ideológiák elleni harcban.

Különösen a Martinovics-féle mozgalom vérbe fojtása után, a politikai harcot nélkülözni kénytelen nemzedékek idején töltött be rendkívül fontos szerepet. Ebben a „csendes” időszakban a könyv volt a haladás egyik legfőbb hordozója.

Erdélyben – mint mindenütt – a könyvek sorsa és a könyvkultúra az erőviszonyok alakulásának függvényében változott, alakult.(5)

A könyvtáraknak mint társadalmi képződményeknek a tartalmát is a művelődési igények és a pillanatnyi társadalmi feltételek határozták meg.

Amint említettük, a középkorban, a kor sajátos viszonyaiból adódóan, a könyvvel a papság foglalkozott. Ezért érthető, hogy azokban a századokban a magyar társadalomban a könyvek nyelve a latin volt, tartalmuk pedig egyházi jellegű.

Az első másolóműhelyeket és könyvtárkezdeményeket Nagyváradon, Gyulafehérváron és Kolozsmonostoron találjuk a XI. században.

Az eretnek mozgalmak elleni küzdelemben a XIV. századtól előretörték a domonkosok és a ferences szerzetesek. A kolduló szerzetesek – az eretnekségekkel folytatott küzdelmük érdekében – rendházaikat a Bihar megyei Szalárdtól a moldvai Bákóig felszerelték könyvekkel.

A kéziratosság korának legjelentősebb magyar gyűjteményei mégsem a kolostorokban, hanem a püspöki székhelyeken alakultak ki. A gyűjteményeket külföldi egyetemeken tanult művelt kanonokok és a humanizmus és a reneszánsz pompa híveivé szegődött (becsvágyó) püspökök gyarapították. Ezek hagyatékából keletkezett a nagyváradi és gyulafehérvári székesegyházi bibliotéka. A váradi könyvtár fénykora 1441-től kezdődött, amit csak Mátyás király Corvinája múlt felül.

A XV-XVI. század fordulóján az írástudás és íráshasználat kikerült a papság kizárólagosságából, ezzel megtört a latin nyelv addigi egyeduralma. Döntő változás volt ez a magyar társadalom művelődési életében, amit legközvetlenebbül a magyar nyelvű kódexek elterjedése jelez.

Fokozatosan kialakul egy – igaz, még hártavékony – magyar írástudó réteg, és elindul diadalútjára az emberi művelődés szempontjából addigi legjelentősebb műszaki újítás, a könyvnyomtatás. (Jakó Zsigmond)

Az értelmiség mindenkor derekasan kivette részét az erdélyi társadalom szellemi műveltségének gyarapításából. A külföldet is megjárta Bod Péter 1756-ban felvetette

egy magyar tudós társaság (Akadémia) felállításának gondolatát, de a mindig cselekvőkész Aranka György volt az, aki a század vége fele hozzá is fogott az erdélyi tudományos élet megszervezéséhez, mindenekelőtt egy nyelv-művelő és kéziratkiadó társaság létrehozásához. Ahol a tudományok iránt érdeklődő férfiak vannak – érvelt Aranka –, ott tudományos gyűjteménynek, könyvtárnak is lennie kell. Arankának és elvbarátainak ez a szándéka azonban – a körülmények hatalma folytán – csak részben valósulhatott meg.

Alább ismertetjük Kristóf György közlését a XVIII. század végéig keletkezett és az ezerkilencszáznegyvenes évek elejéig fennálló iskolai könyvtárakról és gyűjteményekről:

- Kolozsvári Unitárius Kollégium (XIV. század közepe)
- Brassói Ág. Ev. Főgimnázium (1544)
- Besztercei Ág. Ev. Főgimnázium (1550)
- Kolozsvári Jezsuita Főiskola (1579)
- Nagyszebeni Ág. Ev. Főgimnázium (1592)
- Szászvárosi Ref. K. Kollégium (XVI. sz. második fele)
- Csíksomlyói ferencrendiek (1605)
- Nagyenyedi Bethlen Kollégium (1622)
- Kolozsvári Ref. Kollégium (XVII. sz. közepe)
- Zilahi Wesselényi - Kollégium (XVII. sz. közepe)
- Székelyudvarhelyi Ref. Kollégium ((1670)
- Segesvári Ág. Ev. Főgimnázium (1692)
- Nagyszebeni Ág. Főgimnázium (1692)
- Kézdivásárhelyi Római Katolikus Főgimnázium könyv-, régiségtára és természetrajzi gyűjteménye (1696)
- Medgyesi Ág. Ev. Főgimnázium ((XVII. sz.)
- Marosvásárhelyi Római Katolikus Főgimnázium (1708)
- Marosvásárhelyi Ref. Kollégium könyv- és régiségtára (1718)
- Szamosújvári Örmény Katolikus egyház (1725)
- Fogarasi Ferenc-rendi Ház (1730)
- Szilágysomlyói Minorita Rendház (1735)
- Gyulafehérvári Római Katolikus Papnevelde (1753)
- Balázsfalvi Görög Katolikus Érsekségi Főgimnázium (1763)
- Kolozsvári Egyetemi Könyvtár (1774)

Nagyenyedi Bethlen Kollégium természetrajzi gyűjteménye (XVIII. sz. közepe)

Kolozsvári Római Katolikus Főgimnázium (XVIII. sz. második fele)

Székelykeresztúri Unitárius Főgimnázium (1793) könyvtára.

Az iskolai gyűjteményeket az iskolák professzorai és a rend tagjai használták leginkább. Ezek nem közgyűjtemények voltak, de ezek lettek a későbbi közgyűjtemények és nyilvános könyvtárak elődei.

Csak a XVIII. század folyamán érlelődött meg az a felfogás, hogy az ilyen gyűjteményeket, tudományos jellegükénél fogva, a nemzeti közművelődés rendelkezésére kell bocsátani.

A XVIII. század vége fele egyszerre két nagy közgyűjtemény keletkezett: a Teleki-téka Marosvásárhelyt és a gyulafehérvári Batthyáneum. Mindkettő magánkezdeményezésből és áldozatkészségből jött létre. A gyulafehérvári Batthyáneum a barokk kori könyvtárkultúra és tudományosság legnagyobb szabású képviselője volt Erdélyben. Batthyány Ignác püspök csillagvizsgáló intézetével és könyvtárával lehetőséget, munkakeretet akart biztosítani az általa szorgalmazott Tudós Társaságba (Societas Assiduorum Litteraria) szerveződő kutatóknak.

Teleki Sámuel erdélyi udvari kancellár marosvásárhelyi „tékája” legkiemelkedőbb példája a hivatalnokarisztokrácia körében keletkezett magánkönyvtáraknak. (Jakó Zsigmond)

A könyv a felvilágosodás idején már nem elsősorban nagyúri gyűjtőszendevély tárgya, mint az előző korokban, hanem olvasmány, mely egyre szélesebb körökben terjeszti az új ismereteket, ismeretgyarapító, szemléletalakító és szórakoztató eszköz egyszerre.

A könyvállomány gyarapítására lényegében két mód kínálkozott: külföldről beszerezni, vagy itthon előállítani.

A külföldi könyv a feudalizmus korában, de még a későbbiekben is olyan drága importcikk volt, hogy gyűjtését csak a leggazdagabbak és azok a tehetősebb értelmiségiek engedhették meg maguknak, akik – az ország, a magyarság szellemi gyarapodása óhajától indítatva – min-

denkor készek voltak erre a cseppet sem jelentéktelen áldozathozatalra.

Jakó Zsigmond akadémikus, a kiváló kolozsvári történész szerint a törökök előrenyomulása a térségben elriasztotta Erdélyből a kereskedőket, s ezzel tovább rontotta a külföldi könyvek amúgy is szerény hazai forgalmát. Két évszázadon át idegen könyveket csak a külföldi egyetemeken tanuló diákok útján lehetett beszerezni.(6)

Az utazgató-szemlélődő főurak és a kint tanuló diákok, kijátszva az ellenőrök éberségét, kisebb-nagyobb mennyiségű könyvet csempésztek be az országba. Aranka egy helyütt arról számol be, hogy kint összegyűjtött francia nyelvű könyvkészletét sikerült „említésre méltó veszteség nélkül Erdélybe béhozni”.(7)

Később Bécs saját ellenőrzése alá kívánta vonni és minimálisra csökkenteni az új könyvek és az új szellem beáramlását Erdélybe, ezért a tiltott könyvek becsempészésének ürügyén megszigorította a külföldi egyetemek látogatását, miközben ő maga egyre nagyobb számban fogadta a tanulni vágyó ifjakat. Ezek az intézkedések elsősorban a szegényebb sorsúakat és a protestánsokat sújtották.

A külföldi könyvek beszerzésében Bécs szerepe valóban megnőtt, a császárváros mégsem vált kizárólagos beszerzési forrássá, nem lett egyedüli csatornája az új eszmék beáramlásának Erdélybe. Bécs mellett továbbra is megőrizte jelentőségét Németalföld és Franciaország, hisz a protestáns főuraknak és diákoknak, szellemiek dolgában, nem sok keresnivalójuk akadt ezután sem a katolikus császárvárosban. Tény viszont, hogy a cenzúra szigorának fokozódása miatt a lehetőségek megcsappantak, a helyzet egyre romlott. Sem az egyéni informálódást nem lehetett tovább csak külső forrásokra alapozni, sem a könyvtárakat ezekből a forrásokból korszerű szinten tartani. Ilyen körülmények között igen nagy feladat hárult a belföldi könyvkiadásra.(8)

A XVII. században Erdélyben a nyomdászat elég alacsony szinten állt. Előbb Kolozsvárt, Brassóban és Gyulafehérvárt neves könyvnyomtatók szolgálták a polgárosodást, közülük Heltai és Honterus neve a kései utókor számára is joggal ismerősen cseng, valóban kimagasló eredményeket értek el.

A XVII. század vége felé azonban Erdélynek tulajdonképpen nem volt magyar nyomdája. Szenczi Kertész Ábrahám 1660-ig Nagyváradon nyomta a könyveket, ahonnan a török bevonulásakor Erdély belsejébe húzódott, de nyomdája elsorvadt. A nyomdászat akkoriban egyházak vagy főurak felügyelete alatt állt, és saját vagy szűk körük szükségleteit szolgálta.

Bár nem a felvilágosodás korában, hanem valamivel előbb élt, az erdélyi könyvnyomtatásról nem beszélhetünk anélkül, hogy Misztótfalusi Kis Miklós nevét meg ne említenénk, hisz a XVII. század második felében minden kétséget kizáróan ő volt a kontinens legkiválóbb betűmetsző és könyvkészítő művésze, hírneve méltán eljutott Európa legtávolabbi országaiba is.

A könyvnyomtatást is nélkülöző hazai körülmények között Teleki Mihály kancellár kezdeményezte, hogy hívják haza a Hollandiában tevékenykedő, kivételes hírnévre szert tett Misztótfalusi Kis Miklóst. Kétszáz aranyat gyűjtöttek és küldtek neki, amit ő 2.200 forintra egészített ki, és alapítványt tett belőle Hollandiában diákoskodó erdélyieknek.

Kilenc évi hollandiai tartózkodás után tér vissza Erdélybe. Több mint 12.000 könyvet és jelentős nyomdai felszerelést hoz magával, aminek azonban csak egy része jut el hazáig.

Bizakodással készül haza, az itthoni helyzeten óhajt segíteni, kivételes tehetségét s a könyvkiadást hazája és egész nemzete szolgálatába akarja állítani. „Nékem Hollandiában olyan állapotom volt – írja *Mentségében* –, hogy ha pénzgyűjtésben gyönyörködtem volna, és célul föl sem töttem volna azt, hogy hazámat, valamint lehet, segítsem eszerint: Publica privatis anteferenda bonis, azaz a közönséges jót eleibe kell tenni a magánosnak – annyi idő alatt könnyen negyvenezer vagy talán ötvenezer forintot is gyűjthettem volna, és ha eddig ott maradtam volna, kevés erdélyi úr volna, akivel cserélnék pénz dolgából.”

Amikor 1690-ben visszatér, Erdélyben már Habsburg uralmat talál. A nyomor és a szegénység országos méreteket ölt, a Habsburg-ellenesség általános, a nemzeti műveltség alakításának gondolata is Habsburg-ellenes tartal-

makat kap. Ezt a helyzetet Misztótfalusi Kis Miklós éles szemmel felismeri. Bibliáját fegyvernek szánja a Habsburg hódítók ellen, és mint a legszélesebb néprétegek számára készült könyvet hozza ki.

Az itthoni állapotokat jelzi, hogy négy évnek kellett eltelnie, mire az első könyv elhagyhatta a nyomdát Kolozsvárt 1694-ben. Ettől kezdve egyik könyv a másik után került ki nyomdájából. Addig a vallási tárgyú könyvek uralták a könyvkiadást, ezután a világi tárgyú könyvek kerülnek előtérbe. Ezen a téren Misztótfalusi Heltai Gáspár és Bethlen Elek törekvéseit folytatja. 1695-ben kiadott könyveinek egyharmada még vallásos irodalom. 1696-ban egyetlen vallásos tárgyú könyvet sem ad ki. Ehelyett a széles néprétegek számára nyomtatja a könyveket. Népszerű históriás munkákat (Hármas história), tudománynépszerűsítő (Pápai Páris Ferenc: Pax corporis) meg számtan könyveket, Comenius háromnyelvű (latin-német-magyar) szótárát, a szemléltető nyelvoktatás első erdélyi népszerűsítő dokumentumát.

Misztótfalusi Kis Miklós szándéka azonban erős ellenállást váltott ki a papság részéről, amit csak súlyosbított, hogy egyenlő rangúnak és értékűnek érezte magát a papi státusbeliakkal, akik viszont a szolgájukat akarták látni benne. A köztük feszülő ellentét szédítő szakadékká mélyült, és az 1698-ban Nagyenyeden tartott zsinaton a „lázadó” Misztótfalusi felett diadalmaskodott az egyházi túlerő. Visszavonattjék vele a *Maga mentségé*-t, a művet elégetik, alig néhány darab marad meg belőle az utókor számára. Bár egymaga nem tudott megbirkózni a maradiság mammuterejével, joggal jegyezte meg Bod Péter, hogy a zsinati döntés nem a könyv szerzőjére, hanem ellenfeleire hozott ségyent.

Ez után már csak vallásos könyveket nyomtat(hat)ott. Nem sokáig. A történetek után egy évre ágyba dönti a szélütés, s bár érzi a népharag közeledtét, már nem éri meg a Rákóczi-féle szabadságharc kitörését, fellángolása előtt egy évvel, 1702-ben meghal. (In.: Tótfalusi Kis Miklós, Buk. 1954.)

A XVIII. században Kolozsvár lett a magyar nyelvű könyvnyomtatás erdélyi központja. Ebben a században

Erdélyben 14 nyomda működött. A tizennégy nyomdahely „össztermeléséből Kolozsvár nyomdái 45 %-kal részesültek”.(9)

A század hetvenes éveiben Kolozsvár mellett jelentősebb nyomdatevékenység folyt még néhány vidéki városban is, Brassóban kettő, Balázsfalván, Csíksomlyón, Medgyesen és Nagyszébenben egy-egy műhely volt.

A felvilágosodás előtti évtizedekben – a biztos piac és a jobb bevétel reményében – Erdélyben főleg iskolakönyveket, vallásos műveket, naptárakat és ponyvatermékeket, csupa olyan munkákat nyomtak és forgalmaztak, amelyek eleve nagyszámú olvasóközönségre számíthattak.

A felvilágosodás, fokozatosan, ezen a téren is pozitív változásokat hozott: a vallásos könyvek háttérbe szorulásával növekedett a felvilágosodás eszméit terjesztő új szellemű művek népszerűsége, lettek légyen azok irodalmiak vagy természettudományiak.

A könyvkiadás növekedése örvendetes módon fellendítette a könyvkereskedelmet is. Az olvasók számának gyarapodása, valamint az értelmiségi réteg kialakulása révén újabb és újabb csoportokra terjedt ki a könyvgyűjtés.

Változások észlelhetők a könyvgyűjtemények és a könyvtárak jellegében is: a könyvkultúra terén a világi elem és az anyanyelvűség egyre nagyobb mértékben jutott érvényre.

Az évek, évtizedek alatt beállt változások rendre oda vezettek, hogy a könyvgyűjtés a polgári eszmeiség, valamint az anyanyelvi műveltség terjesztőjévé, a széles nyilvánosságot szolgáló közhasznú tevékenységgé vált. (10)

De pozitív irányú változások nemcsak az egyes könyvtárak állagában észlelhetők, hanem a könyvvilág egészében is beálltak bizonyos mutációk. A főpapi könyvtárak veszítettek jelentőségükből, a főúri könyvtárak pedig kisebb-nagyobb mértékben átalakultak, egyre több lett bennük az államtudományi, a szabadkőműves, a felvilágosult szellemű mű, a természettudományi és a földrajzi munka.

A könyvforgalom fellendüléséhez és a könyvállomány gazdagodásához hozzájárult a szerzetesrendeknek II. József idejében történt feloszlatása is, ugyanis a szerzetesi

könyvtárak könyveinek egy része a könyvárusi forgalomba került.(11)

Így történt, hogy azok a gyűjtemények, amelyek nem egészültek ki, és nem frissültek fel az újkor szellemét idéző munkákkal, fokozatosan hanyatlottak, elavultak, elvesztették jelentőségüket, és könyvmúzeummá váltak. „A legjelentősebbek azonban eleven kulturális tényezők maradtak, segítették az anyanyelvű műveltség kiteljesedéséért folytatott küzdelmet.”(12)

Mint fentebb jeleztük, az első könyvtárakat Erdélyben is az egyház alakította ki. Legrégibbi könyvtáraink keletkezése a XIV. századra tehető. Ezek közül némelyek utóbb megszűntek vagy szétszóródtak, mint például a kolozsmonostori apátságé. A fennmaradt könyvtárak közül a legrégebbi a kolozsvári Unitárius Kollégiumé, amelynek alapjait a XIV. században vetették meg.(13)

A reformáció a könyvtárak életében, sőt sorsában is változásokat hozott. Mostantól „a püspöki udvarok helyett a felsőbb iskolák lettek a művelődési élet és az intézményesült könyvgyűjtemények központjai.”(14) Innen került ki az egyházi és világi értelmiség utánpótlása, az ismeretek immár szélesebb tömegekhez áramolhattak ki, mint korábban.

Az iskolák – főleg a református kollégiumok – könyvtárainak ellátottsága a korabeli viszonyokhoz képest jónak mondható, hisz folyamatosan gazdagodtak és frissültek fel, részint vásárlásokból, részint pedig azáltal, hogy a könyvszerető és -gyűjtő lelkészek és világi értelmiségiek gyakran azokra a kollégiumokra hagyták a gyűjteményeket, ahol egykor tanultak.

A művelt főrangúaknak a XVIII. század folyamán keletkezett könyvtárai vették át aztán azt a „műveltségközvetítő és -formáló szerepet”(15), amit korábban a fejedelmi könyvtárak tölthettek be. Ilyen centrumok voltak mindenképp: Teleki Sámuel marosvásárhelyi, Bruckenthal szebeni és Batthyányi Ignác gyulafehérvári könyvtára. Ezekben a méreteikkel is imponáló könyvtárakban több-kevesebb rendszerességgel „össze volt gyűjtve nemcsak az európai felvilágosodás gazdag könyvanyaga, hanem az Erdély történetére vonatkozó kéziratos és nyomtatott anyag is”.(16)

Az említett három nagy könyvtár művelődés- és esztörténeti értékét csak növeli, hogy itt őrizték a cenzúra által nem engedélyezett könyvek kéziratát és az e korban oly népszerű röpiratokat, amelyeket a hatóságok veszélyesnek nyilvánítottak, mivel a felvilágosodás eszméit terjesztették.

A nagyméretű reprezentatív könyvtárak mellett természetesen megvolt a jelentősége a kisebb gyűjteményeknek, könyvtáraknak is. (Kornisok, Hallerek, Jósikák, Bethlenek stb.), igen gazdag anyag halmozódott fel ugyanis bennük, főként Erdély történetére vonatkozóan.

A magángyűjtemények sorában meg kell említeni még a néhány száz kötetes szerényebb papi, tanári könyvtárakat is, melyeket a mai szakkönyvtárak elődeinek tekinthetünk, hisz a könyvállományok műfaji és tematikai összetétele inkább tulajdonosaik érdeklődési körét tükrözik, semmint a kor szellemiségét a maga egészében. Ilyen gyűjtemények gazdái voltak például az újkori magyar helyesírás szóelemző alapelvét megfogalmazó Geleji Katona István (1589-1649); a tudós Benkő József (1740-1814); a kolozsvári Pataki és a szatmári Pap család vagy Köleséri Sámuel (1629-1683).

A reprezentatív nagy könyvtárak mellett nyilván a szerényebb gyűjteményeknek is megvolt a maguk fontossága, mivel ezek alkották „azt a hajszálrendszert, amely révén a könyvműveltség itthon terjedt, vagy külföldről behozott javai valósággal eljutottak az erdélyi magyar társadalom író, olvasó részeibe”.(17)

Amilyen mértékben a polgári átalakulás társadalmi igénnyé válik, úgy érlelődik egyre szélesebb körökben meggyőződéssé a felismerés, hogy a különböző magán- és intézményi könyvgyűjtemények „a tudomány eszközei, a nemzeti közművelődés forrásai, s mint ilyenek a közösségéi, a közösség rendelkezésére kell hogy álljanak. A muzeális cél, a közgyűjtemény ekkor már mint társadalmi igény jelentkezik”.(18)

Ezt a társadalmi igényt fejezte ki Aranka György, aki a nyelvművelő társaság és a színház mellett egy sor más intézmény létrehozását is szorgalmazta, egy nagy erdélyi könyvtár és egy múzeum felállítását, például. Mindkét in-

tézmény a magyar tudományos tevékenységet lett volna hivatva előmozdítani Erdélyben. Aranka meggyőződéssel sürgette valamennyi feltalálható történelmi emlék és munka összegyűjtését és feldolgozását. Az ismeretek széles körű terjesztése érdekében pedig „Olvasó Társaságok” felállítását vette tervbe a fontosabb településeken, amelyekbe a nőket is szándékozott bevonni. Tág ölelésű szép terve azonban a nemesi körök közömbössége, és némelyek fondorlatai miatt megbukott.

Jóval a felvilágosodás kora után a közkönyvtárak világában az erdélyi magyarság utolsó nagy létesítménye az Erdélyi Múzeum – Egyesület könyvtára volt (1859).

AZ ERDÉLYI MAGYAR SAJTÓ BÖLCSŐJÉNÉL

Franciaországban a XVII. században az irodalmi szalonok helyettesítették a sajtót. Erdélyben az idő tájt nem voltak irodalmi szalonok. A nemesi kúriák egyikét-másikat belengte ugyan valamiféle irodalmi szellőcske, de ez a szellemi mozgás távolról sem volt elegendő ahhoz, hogy legalább részben ellássa azokat a feladatokat, amelyek a lassan polgáriasodó világban az időszaki sajtóra hárultak.

Pedig a tradicionális társadalom agóniája s a mozgásba lendülő közösségi élet kialakuló új rendje nálunk is egyre inkább szükségessé tették olyan tájékoztató és ismeretközlő eszközök létrehozását, amelyek megfelelnek az új élettempónak és tartalomnak, kielégítik a fejlődés újabb és újabb szükségleteit. Nem véletlen, hogy a hírlapok, az időszaki sajtó a XVIII. század termékei.

Erdélyben magyar nyelvű időszaki sajtó csak a XVIII. század utolsó évtizedében jelent meg, aminek legfőbb oka abban rejlik, hogy még nem alakult ki az új polgári osztály.

Emellett azonban számos más tényező is késleltette a honi sajtó megjelenését, köztük nem egy merőben technikai jellegű: a hírszerzés és a közlekedés lassúsága, a kiépített utak hiánya, az utak elhanyagoltsága.

Későre alakult ki a lapolvasó közönség is, képzett újságírók nem voltak, mert nem folyt újságíróképzés.

Az újításoktól és a polgárok jól tájékozottságának esetleges következményeitől tartó kormány szigorú cenzoriális intézkedéseket hozott az időszaki sajtó ellen, s a lapalapítást felsőbb engedélyhez kötötte, amit – különösen a Martinovics-féle összeesküvés vérbefojtása után – csak kivételes esetekben adott meg.(1)

Így aztán a világ eseményei iránt érdeklődő kevesek csak külföldi lapok és folyóiratok megszerzésével elégíthették ki információs igényeiket.

A Nyelv-mívelő Társaság köre felvetette ugyan egy tudományos folyóirat és egy hetilap létrehozásának a gon-

dolatát, de a cenzúra hálóján ez a mégoly ártatlan szándék is fennakadt.

Minthogy a társaság lapalapításra nem kapott engedélyt, fontosabb híreit és tudósításait „jelentős levelek” formájában a bécsi Magyar Kurírban, a szebeni Siebenbürger Quartalschriftben és néhány németországi tudományos lapban közölte.

A Magyar Kurírban a mérái születésű Pánczél Dániel (1759-1827), a németországi folyóiratokban Gyarmathi Sámuel (1751-1830) és Beregszászi Pál, a szebeni német lapban pedig Hochmeister Márton (1740-1789) helyezte el a társaság közleményeit.

Az apróbb tudnivalókat a lassan anakronisztikussá váló levelezés útján közölték, amit a társaság nevében Aranka bonyolított le, lelkiismeretesen és nagy hozzáértéssel.(2)

A lapok hiányát természetesen a hatóságok is megérezték: újságok híján hivatalos közleményeiket csak nagy nehézségek árán tudták az érdekeltek tudomására hozni.(3)

A felvilágosodás szelleme a tiltó vagy fékező intézkedések ellenére is utat tört magának. Az 1777-ben kibocsátott Ratio Educationis elrendelte az újságolvasást a középiskolákban abból a megfontolásból, hogy az általános műveltség szempontjából egyáltalán nem közömbös, hogy az ifjúság tudomást szerezz-e a világ folyásáról, a fontosabb eseményekről vagy nem.

A kolozsvári Unitárius Kollégium akkori történelemtanára is hasonló indoklással sürgette az újságolvasás bevezetését az iskolákba, mondván, hogy a jelenkor történelmét dokumentáltság híján nem lehet oktatni és elsajátítani.

Rövid időre bár, de kedvező légkört teremtett a hírlapirodalom fellendüléséhez II. Józsefnek 1781-ben kibocsátott szabadelvű sajtórendelete, amellyel feloszlatta a tartományokban működő könyvvizsgáló-bizottságokat (zensur-Kommissionen), és tartományonként csupán egy-egy könyvvizsgáló hivatalt (Bücher-Revisionsamt) tartott meg, ezek tevékenységét pedig a Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság (Bücher Zensur-Hauptkommission) hatáskörébe utalta.

Ez a rendelet nem törölte el ugyan a cenzúrát, de annyira enyhítette, hogy az akkori viszonyokhoz képest mondhatni megszűnt teher lenni az írók számára.

„Ő felsége legmagasabb feladatának találta a könyvvizsgálat eddigi módján változtatni, hogy azt jövőre könnyebbé és egyszerűbbé tegye. E célból rendeli, hogy ezentúl valamennyi örökös tartomány részére csak egy, Bécsben működő könyvvizsgáló főbizottság (Bücher-Zensur-Hauptkommission) álljon fenn; az ez által hozott végzések a megengedett és eltiltott könyvekre vonatkozólag úgy Bécsben, mint a tartományokban egyaránt zsinór-mértékül szolgáljanak; az eddigi könyvvizsgáló bizottságok (Zensur-Kommissionen) az egyes tartományokban feloszlattatnak, csupán egy-egy könyvvizsgáló hivatal (Bücher-Revisionsamt) tartatik fenn minden tartományban s a könyvvizsgálati ügyek tekintetében szükséges rendszabályok életbe léptetésével az egyes tartományokban az országos hatóságok bizatnak meg...” (In. Wiesner: Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur)

II. József sajtórendeletét a felvilágosodás szelleme hatotta át. A harmadik paragrafusban ezeket olvassuk:

„Bírálatok, hacsak nem gúnyiratok, bárkit érjenek is az ország fejedelmétől az utolsóig...nem tilthatók el, mert minden igazságszerető embernek örülnie kell, ha az igazság ezen az úton a tudomására jut.”

A felvilágosodás szelleme érezhető abban is, hogy az uralkodó tudósokat és szakértőket is bevont a könyvellenző tevékenységbe.(4)

Ezzel a rendelettel a császár implicite az egyházi cenzúrát is eltörölte, és bár VI. Pius pápa 1782-ben Bécsben megpróbálta személyesen rávenni az uralkodót rendeletei visszavonására, II. József elég határozott volt ahhoz, hogy döntését ne változtassa meg.

Ez után a pápa két írásbeli nyilatkozatban fejtette ki álláspontját, de mindkettőre olyan választ kapott a császártól, amely nem elégítette ki őszentségét. Az uralkodó második felelete igen határozott volt:

„A könyvek cenzúrájára nézve a püspökök folyamodhatnak, amint eddig is folyamodhattak a kormányhoz, mely a körülményekhez képest kérésöket teljesítheti; de

sohasem engedhető meg, hogy eltiltsanak a püspökök oly könyveket, vagy véleményöket nyilvánosan kifejezzék oly művek felett, melyeknek a birodalomban való terjesztéséhez a cenzúra beleegyezését adta.”

Hiányosságai ellenére II. József sajtórendelete élénkítő hatással volt az irodalomra és a sajtóéletre is.

A felülről jövő intézkedések mellett azonban mind a magyar, mind a német és a román nyelvű sajtót az az alapvető szükséglet hozta létre Erdélyben, hogy megfelelően tájékoztassák a széles néprétegeket, s hogy az új igazságokat új hangon közöljék az érdeklődőkkel.

Erdélyben a hírlapirodalom 1784-ben indul meg, akkor alapítja Hochmeister Márton könyvnyomtató a *Siebenbürger Zeitungot*.

A nyolcvanas-kilencvenes években aztán mind a három nép nyelvén jelennek meg hírlapok. Román nyelven 1789-ben jelenik meg a *Vestiri filozoficesti si moralicesti*.⁽⁵⁾ Az *Erdélyi Magyar Hírvivő* első számát 1790. április 3-án adják ki Hochmeister Márton műhelyében, Fábián Dániel (1749?-1830) és Cserey Elek (1767-1795) guberniumi tisztviselők szerkesztésében. Szerény kezdeményezés volt ugyan az Erdélyi Magyar Hírvivő, de művelődéstörténeti fontossága annál nagyobb. Aminek kézzelfogható bizonyítéka, hogy a következő erdélyi magyar hírlap megindulásáig közel harminc évnek kellett eltelnie. 1827-ben indította meg Pethe Ferenc a *Hazai Híradó*, utóbb *Erdélyi Híradó* (1827-1848) című lapot, mely előbb hetenként egyszer, majd kétszer, aztán pedig napilapként jelent meg a szabadságharcig.

Szerb Antal találóan jegyezte meg ezzel kapcsolatban, hogyha előbb „a magyar irodalom megjelenési formája a könyv volt, II. József uralkodásától kezdve az időszaki sajtó veszi át a vezérszerepet”.⁽⁶⁾

Tudniillik a magyar írók észrevették, hogy az egységes magyar nyelvű kultúra csak akkor töltheti be nemzeti és társadalmi hivatását, ha olyan közönségre számíthat, amelynek irodalmi és tudományos igényei vannak. A közönség nevelésében pedig a sajtónak ugyancsak nagy jelentősége volt, különösen a folyóiratoknak. A folyóirat-irodalom fokozatosan előtérbe lépett a hírlapokkal szem-

ben azért is, mert az elnyomó szervek a politikai hírek megjelenése elé gátat vetettek.

Az igény egy magas színvonalú irodalmi és tudományos folyóiratra azonban csak a XIX. század elejére alakult ki. Akkor indította meg Döbrentei Gábor Kolozsvárra az *Erdélyi Muzéumot* (1814). De az előfizetők számának erőteljes csökkenése miatt a lap hanyatlani kezdett, és négy év múlva meg is szűnt.

Erdélyben, szélesebb körökben, valahogy késik ennek az igénynek a jelentkezése. Ezt igazolja az az általános érdektelenség, amely az első magyar nyelvű hírlappal, a Pozsonyban megjelenő *Magyar Hirmondóval* (1780-1788) szemben is megmutatkozott. Az első évfolyamból Erdélybe a következő példányszámokat rendelték: Kolozsvárra 8-at, Szebenbe 8-at, Nagyváradra 7-et, Máramarosszigetre 3-at, Aradra 2-öt, Brassóba 2-öt, Szatmárra 2-öt, összesen 35-öt.

A közömbösség áldozata lett az Erdélyi Magyar Hírívő is. Amikor 1790-ben a Főkörmányszéket Szebenből Kolozsvárra költöztették, ide tette át megjelenési helyét az Erdélyi Magyar Hírívő is, de az általános érdektelenség miatt rövidesen megbukott. „Egész Erdély területén nem akadt annyi olvasni szerető mágnás és nemes, hogy néhány száz példányt megrendelt volna az előzékeny lapkiadó magyar újságjából”.(7)

Amíg élt (1790. ápr. 3.-1791.), a lap hetente kétszer jelent meg vegyes tartalommal: híreket, elmélkedéseket, verseket hozott. Fennmaradt számaiból kitűnik, hogy a reá háruló feladatoknak - a mégoly mostoha körülmények között is - eleget tett; igyekezett a magyar nyelv fejlesztését szolgálni, több számon át folytatott értekezést a nyelvről, felvetette egy Tudós Társaság megalapításának gondolatát. Foglalkozott jogi, gazdasági kérdésekkel, sürgette egy bányászati és pénzügyi szakiskola létesítését.(8)

A magyar időszakai sajtó megteremtéséből az erdélyi értelmiségiek derekasán kivették a részüket.

Az első magyar nyelvű hírlap, a pozsonyi Magyar Hirmondó (1780. jan. 1.) alapító tagjai között volt Barczafalvi Szabó Dávid s a székely származású Szacsvey Sándor.

Az első magyar nyelvű folyóirat, a *Magyar Museum*

(1788-1793) megindításánál Kazinczy és Batsányi mellett ott találjuk Baróti Szabó Dávidot, Báróczi Sándort, Barcsay Ábrahámot, Szentjóni Szabó Dávidot, Teleki Józsefet, és többeket.(9)

Külön is szólnunk kell a neves publicistáról és szerkesztőről, Szacs vay Sándorról (Vécs, 1772 – Kolozsvár, 1815), aki kolozsvári és debreceni kollégiumi évei után Németországban és Franciaországban tanul, majd Pozsonyban állapodik meg, és az ottani Magyar Hírmondó munkatársa lesz. De csakhamar otthagyja a lapot, Bécsbe megy, és 1786. decemberében útnak indítja a bécsi *Magyar Kurírt*, amelynek legfőbb jellemzője, hogy az első olyan határozott politikai állásfoglalással jelentkező magyar nyelvű lap, amely II. József korában a „radikális reformizmus szócsöve” lett.(10)

A szerkesztő kiadásában a lap hetente kétszer jelent meg, szépirodalmi melléklapja a *Magyar Musa* (1786-1789) pedig havi rendszerességgel látott napvilágot.

A Magyar Kurír Szacs vay eltávolításáig – a királypárti hűség szigorú megtartásával – a francia forradalmi eszmék fő terjesztője volt. Alig lépett azonban a szerkesztőség élére Decsy Sámuel, mindjárt irányt változtatott, üldözni kezdte a szabadgondolkodó felfogást, földrajzi és történeti tárgyú cikkekkal töltötte meg a lapot. E nélkül persze meg se maradhatott volna I. Ferenc elnyomó rendszerében.

Amíg a lap élén állt, Szacs vay rendszeresen fordígtatta a *Moniteur* híreit, tudósított a francia forradalom eseményeiről. „Tudjuk, hogy a mai újságokon kapó olvasóink mindenekfelett azt kívánják tudni: mit tsinál Páris? Mit tsinál a Francziák Királya? Mit tsinál a párisi polgármester, Pieton? A Marsiliai Foederátusok? La Fayette? Lukner? S a többiek?”(11)

1791. április 8.-i számában pedig a következőt olvasuk: „Frantzia Országgra fidel most egész Európa, mint hogy e már szinte három esztendőktől fogva az egészsz Világjáték-néző helyére állván, a Frantzia Nemzet Tragédiáját megszűnés nélkül játszodja.”

Szerb Antal szerint a lap történelmi fontossága éppen abban rejlik, hogy pontosan és kis késedelemmel tájékoz-

tatta a magyar közösséget a francia forradalom fejleményeiről.(12)

A felvilágosodás és a vallás, illetve az egyház viszonyát taglalva már említettük a székely hírlapíró katolikusellenes magatartását. Éppen ezért itt csak emlékeztetünk rá, hogy lapjában Szacsvey kíméletlenül leleplezte a katolikus papok erkölcsi botlásait, emberi hibáit, minduntalan megtépázta féltve őrzött tekintélyüket. „A pápai bullákra, búcsúkra, misepénzekre, kolostorokra, szerzetesekre és apácákra annyi gyanúsítást halmozott”(13), hogy a katolikusok borzadva ejtették ki a nevét.

Radikális hangvételű újságcikkei mellett Szacsvey egyházellenességének legfőbb bizonyítékai katolikusellenes röpiratai: (*Az Izé purgatóriumban való utazása. Hely és név nélkül, 1786., német szöveg nyomán; 2. Zakariásnak, a pápa titkos íródeákjának az ausztriai tartományokban lett vallásbeli megvilágításról Rómából költ levelei az ő lelki barátjaihoz.* Kiadattak egy eretnek által. Hely és név nélkül, 1786, olasz szöveg nyomán). A röpiratokból igen gúnyos szellem árad, a hitvédelmükben komikussá váló alakok nevetségessé teszik a katolikus egyházat.(14)

Szacsvey eleven szellemű, merész hangú újságíró volt, aki hazafias szellemben, türelmetlen radikális hangon írta és vezette a lapot. Mint író ember és lapszerkesztő a felvilágosodás eszméit kívánta diadalra juttatni azáltal, hogy a rendelkezésére álló eszközökkel a közvéleményt alakította. Író társaival együtt a nyelv megújítását célzó szétosztott kísérleteket, törekvéseket akarta összefogni, az egyéni szellemi energiákat egységes mederbe terelni.

Miután I. Ferenc reakciós kormánya eltiltotta az újságírástól, Szacsvey Sándor Kolozsváron telepedett le, ahol 1815-ben, hatvanhárom éves korában, kortársaitól eléggé elfelejtve halt meg. Személyében a jeles hírlapalapítót, a romlatlan erkölcsű, merész hangú és jó tollú újságíró tiszteljük, aki hazafias szellemben írta cikkeit, és irányította a lapot. A felelősségérzettől áthatott és elkötelezett újságíró korai képviselőjét kell látnunk benne.

II. József halála után a reakció egyre erőteljesebben érezteti hatását a szellemi és művelődési élet minden területén. Sándor Lipót főherceg a királyhoz intézett emlék-

iratában arról panaszkodik, hogy a falusi jegyzők a nép előtt rendszeresen felolvasnak az újságokból, ami különösen veszélyes dolog, „mert az újságok minden franciaországi eseményről beszámolnak, és az ott tartott gyakran csábító beszédeket közlik, a parasztok pedig nem látják be, milyen veszedelmes következményei vannak az ilyen leveknek, ellenkezőleg tetszenek nekik, és lassanként el-sajátítják azokat...”(15)

A feszültség növekedéséről árulkodik Batsányinak 1793. febr. 10-én Aranka Györgyhöz írt levele is: „Én mindazokból, amiket történni látok és hallok, nem hozhatok ki egyebet, hanem hogy elmúlhatatlan a mi hazánkban is a revolúció, mégpedig, mivel az észnek józan világossága előre nem ment, revolution à la Hora et Closca fog lenni. De mit gondolnak ezzel, ha szinte átallátnak is az ilyen emberek? Nekem azt merte ezelőtt két esztendővel egy valaki mondani: Mintsem a mi relígióinkban legkevesebb változás legyen (tudjuk mit értenek ők relígió alatt), inkább vesszen el az egész magyar haza!...”(16)

II. Lipót sajtórendelete valószínűleg már ezeken az állapotokon akar változtatni: „A lapok csak mindenkinek tudtára adható híreket közöljenek; oly fontos hírt, a mi időelőtti félelmet, gyanút vagy bizalmatlanságot keltene fel az országban, közölni engedni nem szabad, valamint szerkesztői észrevételeket sem, mert azok, kivált az alsóbb osztálynál, különböző hatást gyakorolnak s rossz következményeket idéznek elő. Mellőzni kell azon belső híreket, amik a kormány vagy intézmények tekintélyét a nép előtt vagy a fejedelem iránt köteles tiszteletet, hűséget és engedelmisséget sértik, vagy arra károsan hatnak. A földesurak ellen engedetlenséget vagy zavargást támasztható körülményeket nem lehet közölni, sőt az itt-ott tán létező paraszt nyugtalanságokat is csak nagy óvatossággal lehet megemlíteni...Más országok forradalmairól csak a bécsi újságban megjelenteket szabad közölni.”(17)

Azzal, hogy a császár megtiltotta olyan írások közlését, amelyek csorbíthatják a kormányok vagy intézmények tekintélyét a nép előtt, vagy amelyek a fejedelem iránti köteles tiszteletet, hűséget, engedelmisséget sértik; azzal, hogy nem közölhettek földesurak iránti engedetlen-

séget vagy zavargást támasztó eseményeket, és a parasztnyugtalanságokról is csak nagy óvatossággal adhattak hírt; és a külső országokban lezajlott vagy kirobbant forradalmakról is csak a bécsi újságban megjelent anyagokat volt szabad átvenni és közölni, a császári hatalom igen komolyan megnyirbálta a lapok és az újságírók szabadságát; azáltal pedig, hogy a politikai hírek megjelentetését megtiltotta, majdhogynem megbénította tevékenységüket.

Ilyen körülmények között feltétlen szükség volt egy olyan irodalmi-tudományos folyóiratra, amely a politikumot mintegy „kikerülve” próbáljon közönséget nevelni magának, és egyben olyan társadalmi-emberi közeget teremteni, amelyben a kialakuló nemzeti kultúra végül is betöltheti nemes hivatását.

Teleki László (1764-1821) „buzgó esdeklései” (*A magyar nyelv előmozdításáról buzgó esdeklései*, 1806), valamint a mecénás és drámaíró id. Wesselényi Miklós (1750-1809) – két eredeti művét: *Attila, a hunnuszok királya* és *Hypparchus és Hyppiás* zsidói kastélyában adták elő 1789-ben – és a két Cserey – a jogtudományi és történeti író, szépíró, könyv- és kéziratgyűjtő id. Cserey Farkas és fia, a mecénás, író és fordító ifj. Cserey Farkas – tevékenysége kifejezetten ebbe az irányba hatott.

Bár ezek az egyéni kezdeményezések több irányból érkező növekvő igény kifejezői voltak, igazán eredményessé szétszórtságuk miatt sem válhattak, amint az Aranka két évtizeddel előbbi lapalapítási kísérletét követő lelkesedés is épp oly gyorsan lelohadt, amilyen hirtelen támadt.

Döbrentei Gábor érezte is maga körül a légüres teret, ezért ifjabb Cserey Farkas támogatásával „kedvcsinálás” végett *Felszólítást* szerkesztett, és szétosztotta az 1810. évi diéta részvevői között. Egyebek közt a következőket írta benne: „Csak a Német földön hány város nincs, melyből tudományos újság indul. Nálunk egy sintsen! Kezdődtek egy néhányak, elmúltak. A nemzeti nyelv művelése a miatt sem halad, pedig a nélkül később, korán elenyészünk.”(18)

Ezt követően előterjesztette egy lap tervezetét, de

megjelenésére még kerek négy évet kellett várni.

Ifj. Cserey Farkas, aki mindvégig Döbrentei oldalán küzdött, egyik levelében (1815. márc. 11.) arról panaszkozik Kazinczynak, hogy gr. Bánffy György (1747-1821) gubernátor „a Magyar nyelvnek esküdt ellensége, és mint nagy machiavellista ezer utakat talál ki Döbrenteit megakadályoztatni...”(19)

Az egykor oly bizakodó Döbrenteinek Kölcseyhez írott (1814.jan. 13.) leveléből is (négy évi várakozás után) jobbára csak keserűség árad, hogy a csüggedésen végül mégis felülkerekedjék az elkötelezettségből fakadó elszántság: „A geniek, édes Kölcseym, nem ily környülállások között fejlődnek ki. Csak egy-egy ethusiasmussal bíró ifjú vágja magát keresztül a ragyogó ideától vonattatva; s majd ez is lankadni kezd, midőn látja zsibbadásban levő publicumunkat. Néhányszor mondám magamnak ezeket elnézve: Miért adta nekem a természet Nemzetem állapotját oly mélyen éreznem, hogy oly sok fájdalmaim legyenek? Mindazáltal vívjuk a harcot, a míg lehet.”(20)

Mivel azonban a *Felszólítást* nem követi a remélt eredmény, Döbrentei ismét tollat ragad, és együttműködésre serkent: „Erdélynek jelesebb tanultjai! Újra hívunk titeket együtt-dolgozásra. Sok tudományos fővel ismerkedtem meg e kis hazában, mely érti, mint kell a literatúrát elé segíteni. Sokan ígérték a segítséget. Miért van mégis ezen elhallgatás? Azt, amit tenni tudunk, amit a közönség hasznáért megtanultunk, tegyük le a haza oltáránál. Legyünk fáradhatatlanok a tudományok terjesztésében, álljunk ellene hatalmason a nemzetet lealacsonyító korcsosodásnak.”(21)

Ezek az évek a legszebb álmokban sem idézik fel már a II. József kori sajtóállapotokat. A cenzúra ugyancsak akadályozza Döbrenteiek tervének valóra válását. A *Felszólítás* hónapokig hever a cenzúrán. Míg végül a székely Mártonfi püspök bátran kijelenti, hogy „A cenzúra legrosszindulatúbb elnyomására elég volt az, hogy ez az ügy a magyar nemzetiséget akarta szolgálni.”

Az ismételt tiltakozásra végül a cenzúra átvizsgálta és jóváhagyta a lap első számának szerkesztett anyagát: „Stephanus Koszta, Consiliarius Gubernális die 6-ta

Octobris 1813-án ráírta az ‘imprimatur’-t.”

A lap megjelenése elé újabb nehézség gördült. Rendkívül lassan gyűltek az előfizetők. Döbrentei Kölcseyhez írott levelében (1814. jan.13.) így önti ki keserűségét: „A geniek, édes Kölcseym, nem ily környülállások között fejlődnek ki. Csak egy-egy enthusiasmussal bíró ifjú vágja magát keresztül, a ragyogó Ideáltól vonattatva; s majd ez is lankadni kezd, midőn látja zsidbadásban levő publicumunkat...”

Az *Erdélyi Muzéum* első füzete 1814. májusában jelent meg Kolozsvárt. A folyóirat olyan eszmei célokat tűzött maga elé, és olyan eredményeket mutatott fel, amelyek méltán emelik a korszak irodalmi-tudományos folyóiratainak élvonalába – állapítja meg a nagynevű művelődéstörténész, Benkő Samu. Felkészültsége, rangja, tekintélye révén Döbrentei maga köré tudta csoportosítani a legjobb magyar írókat, tudósokat, költőket, akik számos önálló alkotással valóban úttörő munkát végeztek.

Különben Döbrentei helyes érzéssel ismerte fel, hogy a XIX. század elején Erdélyben a magyar művelődési élet legégetőbb szükséglete: eredeti művek alkotása és az önálló gondolkodásra való nevelés.

Négy évfolyamának anyagát áttekintve megállapítható, hogy a lapnak korszerű és komplex programja volt. Igen nagy fontosságot tulajdonított a történettudomány művelésének, a történelmi hagyományok ápolásának, a korszerű nevelés kérdéseinek, továbbá az irodalomkritikának és a földrajztudománynak, de munkatársai előszeretettel foglalkoztak szellemtudományi, ismeretelméleti és erkölcsi kérdésekkel is.

Az előfizetők névsorából kitűnik, hogy a „folyóirat fő támasza a születő polgári értelmiség” volt.(22)

A folyóirat jelentőségét csak növeli az a körülmény, hogy újító eszméit olyan időkben terjesztette, amikor azok terjesztésére másutt nem nyílt lehetőség.(23)

Befejezésül fussunk végig a folyóirat programján:

„Muzéumunknak tárgyai ezek lesznek:

1.) Hazai s külföldi híres és érdemes személyek életírása... Ami egykor a németekre, az reánk illik még mostan is. Ezt mondta ti. Herder azoknak: ‘Jegyezzétek fel az

emlékezetre méltókat ti hallgató, szorgalmatos, félénk germanusok! Ti ebben nagyon elmaradtatok más nemzetektől. Azok hőseiket, felfedezőjüket, jeles férjfijaikat s asszonyaikat hattyú vagy sas szárnyakon emelték a felhőkig, ti fáradtan és elfelejtve hagyjátok a magatokéit hamvaikban.’

Készüljenek jó életíróink, terjessenek fényt dicsőült nemeseinkre, gyűjtsák fel a nemzetet fiainak jó megismértetések által önnön maga becsülésére;

2.) Nemzetek karakterét s azoknak földjeiket ismértető utazásoknak rövid kihúzásai;

3.) Hazánk történeteit vagy nyelvünk régibb állapotját világosítható megjegyzések;

4.) A poézis némely nemeinek teóriája s versek;

5.) Az olaszok, frantziák, anglusok, németek literatúrájoknak bővebb ismértetése;

6.) Erkölcsi elbeszélések;

7.) Magyar és nem magyar íróknak magas szépségeit, de fogyatkozásait is kijelelni nagyon segíti a tiszta ízlésnek, érzésnek terjedését, s akármely nemzetnek is az írásban való haladását. De ezen méltóságában csak akkor marad meg, ha rajta félszegeget nem veszünk észre s önnön-maga magát kritika alá nem adja. Tiszta ellátású lélek diktálja őtet, mívelt érzés igazgatja, nem veszen a bosszútól epét, sokkal nemesb, mintsem hogy az irigységtől magát alacsonyságra hagyná ragadtatni. Nem a személyt nézi, hanem a dolgot...;

8.) Nevelést tárgyazó gondolatok s észre-vételek. Ez a mező még szinte egészen pallagon áll nálunk. Méltó volna valójában az ehhez értőknek és tapasztaltaknak ennek közöttünk lévő fogyatkozásit felfedni;

9.) Minden füzetnek végén Tudósító Levelek, melyekben hazánkfiainak literatúrai s egyéb hasznos igyekezeteik felől hírek lesznek, vagy hasznos felfedezéseket megismértetnek.”

A felsorolt programpontokból kitűnik, hogy a folyóirat a felvilágosodás, a nemzeti ébredés szellemében és jegyében kitüntetett szerepet tulajdonított az erkölcsi nevelésnek, az iskolai oktatásnak-nevelésnek és a kritikának, melyek tudvalevően az önálló gondolkodású, polgári habitu-

sú állampolgárok karakterjegyei.

Kazinczy lelkesedéssel írja gr. Gyulai Ferencnének 1814. május 20.-án: „Döbrentei nekünk oly Journalt ad, a melyet reményleni nem mertünk volna.”

Az erdélyrészi magyar sajtó születésénél bábáskodó lapcsináló értelmiségi csoport a kései utódok emlékezetére (is) érdemes tettet hajtott végre.

No és a folytatás? Az sem igen volt könnyeb az indulásnál.

„EGYEDÜL AZ EREDETI JÓ MUNKA A NEMZETNEK TULAJDON BIRTOKA”

Az irodalom a szellemi műveltség legfontosabb és leghatékonyabb része, mely tartalmilag és formailag együtt változott a társadalmakkal. Egyrészt követte (tükrözte), másrészt megelőzte, azaz szubjektíve – eszmeileg és érzelmileg – előkészítette a változásokat.

Kialakulásától a felvilágosodásig a magyar irodalom a következő szakaszokon ment át: kolostori, főpapi, főúri és nemesi.

Ezek a fejlődésszakaszok arra is fényt vetnek, hogy adott történelmi időpontban kiknek a kezében volt a hatalom, és milyen ideológia jegyében alakult, fejlődött a korszak szellemi-művelődési élete. A szakaszok egymásutánja egyben a társadalom és az irodalom szekularizálódási folyamatát is jelzi.

Erdélyben a szélesebb néprétegek először a reformáció korában kerültek közelebbi kapcsolatba az irodalommal, amely akkor még vallásos jellegű volt, de már érzékelhetőek voltak benne világi elemek is.

A barátoktól később a főpapok, ezektől pedig a főurak vették át az irodalmi stafétabotot, hogy a XVIII. század második felében a gazdasági és politikai életben egyaránt vezető szerephez jutó főnemesség kezébe kerüljön az irodalmi élet vezetése.

Ez a változás sokkal inkább tartalmi, semmint formai szempontból jelentős. Ugyanis a köznemesség azzal, hogy kivette az arisztokrácia kezéből a művelődési intézmények irányítását, azok tevékenységét is megváltoztatta, amennyiben saját törekvéseihez igazította.

A hazafias érzelmű, saját nemzeti műveltségéhez ragaszkodó, ugyanakkor a jövő felé is inkább tájékozódó nemesi író műveibe belevitte saját rendje művelődési értékeit: a lelki fegyelmezettséget, szemérmességet, patriotizmust, egyszóval mindazokat az ideálokat, amelyek összhangban voltak életformájával.(1)

Az irodalom elvilágiasodása hosszan tartó és ellentmondásos folyamat volt. Aktív írók továbbra is kerültek ki az egyháziak soraiból, de a vallásos munkák mind szűkebb körben hatottak, s az időszak vége fele – egyházi célokat szolgálva – jószerével már csak belső használatra íródtak. Az irodalom egyre kevésbé a vallási ideológia és mindinkább az erkölcsi, jogi és politikai eszmék jegyében fejlődött.

Rákóczi, Mikes és Ráday Pál voltak az utolsó világiak, akiknél az irodalmi mondanivaló középpontjában még a vallásos élmény állt. Az újkori író legfőbb élménye a nyelv.(2)

A magyar irodalom útja, társadalomtörténeti szempontból nagyjában-egészében megegyezett a nyugat-európai irodalom fejlődésvonalával, de a társadalmi fejlődés hazai lemaradása miatt megkésve jelentkeztek benne azok az újító eszmék, amelyek a polgári átalakulást ösztönözték, segítették.

A felvilágosodás korának irodalma átmenet volt a klasszicizmus és a romantika között. Ennek a ténymegállapításnak számunkra azért van különös jelentősége, mert amíg a klasszicizmus a vallásideológiával összhangban, a társadalmat helyes, változatlan és változtathatatlan képződménynek fogta fel, addig a romantika bírálólag lépett fel a társadalommal szemben. Vagy úgy, hogy menekült a törvényesség elől, vagy úgy, hogy nekirontott.

Az erdélyi irodalomban Bethlen Miklóssal, Mikes Kelemennel és Apor Péterrel indul el az a társadalombíráló folyamat, amely a biblikus demokrácia képzetétől és az ősi rend erőszakos felbomlásának eszméjétől eljutott Barcsay Ábrahám jakobinus radikalizmusáig.

Az írók nagy többsége tisztában volt vele, hogy a kor szűkös lehetőségei közepette az irodalom ígérkezik a meggyőzés, a szemléletalakítás legfőbb eszközének. Ezért az irodalmat következetesen a széles néprétegek felvilágosításának a szolgálatába állították.

Közép- és Délekelet-Európa népeinél, így nálunk is, a felvilágosodás eszmei mozgalma szoros összefüggésben fejlődött a nyelvi mozgalommal.

A nyelvélvéményből kiindulva, de más-más eszméktől

fűtve, a magyar írók két csoportra oszlottak. Az egyik csapat esztétikai célokat tűzött maga elé, a másik messzebb tekintett, és egy erkölcsi ismérvet állított törekvéseinek középpontjába.

Az első csoport számára a legfőbb célt a nyelv művelése jelentette, az, hogy gondolatainkat és érzelmeinket szépen fejezzük ki magyarul. Ennek a kisebb csapatnak Kazinczy volt a szellemi vezére.

A másik tábor tagjai a nyelvelményből a haza és a közboldogság szolgálatának vállalásához jutottak el. Azt vallották, hogy az írónak – aki egy személyben felvilágosító, nevelő és agitátor – a tudást és a műveltséget, az értelem világosságát a nemzeti függetlenség és egyéni szabadság eszméjét kell terjeszteni. Úgy vélték, hogy az író erkölcsi kötelessége összefogásra biztatni, és ha kell, harcra hívni a honfitársakat.(3) A szemléleti különbségek ellenére a két csoport tevékenysége kölcsönösen hatott egymásra.

Noha a korabeli magyar irodalmat elég erős szálak fűzték a régi magyar irodalomhoz, az írók többsége idejekorán felismerte, hogy a hagyományos úton immár nem lehet tovább haladni, a továbbfejlődéshez új eszmékre van szükség. És az új eszmé(ny)t mindenekelőtt a polgárisult nyugati irodalmakban látták, amelyekkel írónk utazásaik, tanulmányútjaik, személyes kapcsolataik, valamint közvetítések révén ismerkedtek meg.

Az élénk érdeklődésnek, intenzív tájékozódásnak az lett az eredménye, hogy a kor írójának szellemi horizontja számottevően kitágult az előző századok írójéhez képest. A kitekintés révén az írók, alkotók óhatatlanul ráeszméltek lemaradásunkra a Nyugattal szemben. A helyzet felismerése pedig együttérzést szült, összefogásra ösztönzött, és cselekvésre serkentett. Így lett az új írást fogékony értelmiség legfőbb célja a haza felemelése.

Az írók meggyőződéssel vallották, hogy az irodalmat a széles rétegek kiművelésére, a haza szolgálatába kell állítani.

Az irodalom a XVIII. században a felvilágosodás és a nemzeti ébredés alkotó tényezője lett Erdélyben is.

Ennek a „nacionalizmusnak” azonban semmi de semmi köze nem volt a későbbi kizárólagosságokhoz, a más

népek, nemzetek, nemzeti kisebbségek ellen irányuló nacionalizmusokhoz. Ez a nacionalizmus, patriotizmus abból a társadalmi küzdelemből nőtt ki, amely például a francia forradalom idején az önkényuralkodóval szembeállította a nemzetet, közelebből a jogfosztott népréteget. (Salamon Sándor)

A nacionalizmus a felvilágosodás korában egyértelműen a haladást szolgálta. Ez a nacionalizmus még „nemzetközi”, idegen tőle a sovinizmus, hisz Európa nemzetei nem egymással fordultak szembe, hanem közösen, titkos szervezetektől támogatva egymást, harcoltak a közös elenség, a korlátlan abszolutizmus ellen.

A nemzeti hovatartozást nem a vérségi vagy faji kapcsolat döntötte el, hanem egy magasabb rendű szellemi kötelék, a pozitív szellemű gondolkodás, az emberek társadalmi igazságérzete, a felvilágosult műveltség, és patriotizmus alakította ki.(4)

Andrád Sámuel az elnyomott népek legfőbb törekvéseivel összhangban a patrióta alapvető karakterjegyét a haza felemelésén való önzetlen fáradozásban látta: „Nem jó Hazafi vagy Hazaleány az egy Nemzetben-is, valaki a maga Hazáját és Nemzetét gyalázza;...a Hazafi a maga Nemzetét s Hazáját ne motskolja, akármilyen motskos volna is a! Sőt... a néki szoros kötelességében áll, hogy azt egész igyekezettel pallérozza, mosdassa, szépítse...”(5)

Az író mélyen megvetette azokat a kozmopolita főurakat, akik a pompáért, üres szórakozásért hajlandók voltak hazát és nyelvet cserélni. Akik látva hogy „a külső Nemzetek között jobb rendelések vagynak a miénknél...látván, hogy azok között jobb móddal...élhetnének, mint hazájokban...idegen Országon külföldi Nemzetek között telepednek meg. Ők a két elejkebe tett haszon közül nem a nemzetére, hanem inkább a magok hasznára néznek tsak azért, hogy magok boldogul élhessenek...”(6)

Annál melegebb szavakkal, elismerően és lelkesedéssel ír azokról az igaz hazafiakról, akik szívükön viselik az ország sorsát, és ha a körülmények úgy hozzák, képesek a legnagyobb áldozathozatalra is érte (hősi patriotizmus). „De vagynak ám nekünk Magyaroknak...kedves hazánk-fiai-is, kik a Hazából mintegy életüket adó és meg-tartó

Nóé Bárkából kirepülven és őszejárván a külső országokat, nem maradnak az azokban termő olaj-fákon, hanem olaj-ágot vévén szájokba, vissza jönnek a bárkába...; mint a szorgalmatos méhek, nem maradnak meg a leg-szebb külső virágon-is, hanem minden virágnak leg-finomabb részéből nagyon meg-rakodva haza jönnek a magok kosárjokba, hogy azokból a Nemzet hasznára édes mézet készítsen az Anya méh...”(7)

A hagyományok feltétlen tiszteletén és a meglévő értékek változatlan megőrzésén nyugvó tradicionális társadalmakkal szemben a jövőre irányuló dinamikus polgári társadalom merőben új helyzetet teremtett az íróknak és művészeknek – állapítja meg Arnold Hauser, és így folytatja. A XVIII. századot megelőző történelmi korokban az író egy jól körülhatárolt, mondhatni zárt közösségnek írt, alkotott. (A reformáció idején például egyházi emberek írtak vallásos embereknek.) Az írók legfőbb feladata abban állt, hogy megerősítsenek bizonyos, közösségük (osztályuk, rétegük, csoportjuk) által előbb már elfogadott erkölcsi normákat, szokásokat, elveket; nemigen törekedtek arra, hogy azokat megváltoztassák és újakkal helyettesítsék. A patriarchális életforma, az önmagát egyszerűen reprodukáló társadalom valójában nem is igényelte az újító változásokat. Ilyen körülmények közt az írók saját közösségüknek, közönségüknek inkább csak szócsövei voltak.

A polgárosodással azonban merőben megváltozott a helyzet. A társadalmi mozgás megélénkülésével a rendi világ eladdig szilárd struktúrái fellazultak vagy felbomlottak, bizonyosságai megrendültek, a közösség körében új, osztályhovatartozásukkal nem feltétlen összevágó két nagy tábor jött létre, a konzervatívoké és a haladóké. Az alkotóknak ezentúl maguknak kellett eldönteniük, hogy melyik táborhoz csatlakoznak. Az egyik csoport tagjai a régi, hagyományos és abszolútnak vélt értékekhez ragaszkodtak, és a status quo változatlan megőrzésére törekedtek; ezzel szemben a másik csoport éppen abból a gondolatból indult ki, hogy az értékek történeti jellegűek, időlegesek. Ráeszméltek, hogy a régi értékek mellett és részben helyettük létrehozhatók időszerűbb és a közjót inkább előmozdító értékek is, amelyek hatékonyan szolgálják a fejlődést.

A kulturális értékek történetiségének és relativitásának a gondolata nem új keletű. Az értékhierarchia történelmi módosulását már előbb Montesquieu, Hume, Vico, Herder és Winckelmann megsejtették vagy felismerték, de csak igen lassan kristályosodott ki és vált meggyőződéssé az a gondolat, amelyet napjaink polgári filozófiájának egyik jelentős képviselője, Ortega y Gasset így fogalmazott meg: „Az embernek nincs természete csak története van.”(8)

Azok az írók, akik továbbra is a konzervatív erők - az egyház, a főnemesség és az udvar - érdekeit képviselték, most már többnyire tudatosan a társadalmi haladás ellenében fejtették ki tevékenységüket. Az arisztokrácia - néhány kivételtől eltekintve - általában az uralkodó mellett állt, és maga volt a reakció, ezért a haladó szellemű író megvetéssel írt róla.

Az új iránt nyitott írók olyan társadalmi erők szolgálataiba álltak, amelyek sem a gazdasági, sem a politikai hatalomnak még nem voltak birtokában. Sőt, még az ideológiájuk sem alakult ki. Ezért az új erők fogalmi apparátusának és értékrendjének kialakításából az íróknak tetemes részt kellett vállalniuk. Ilyenformán a jövőbe tekintő írók, alkotó értelmiségiek már nem csupán szócsövei voltak közönségüknek, hanem szószólóikká és tanítómestereikké léptek elő.(9) E rendkívül bonyolult társadalmi metamorfózis folyamán a moralizáló író helyébe a politikus író lépett.

Az élet fokozódó politizálásával az irodalom politikai jellege is erősödött. A felvilágosodással határozott irodalmi, művészi aktivizmus vette kezdetét. Az új társadalmi erők s még inkább ideológiai képviselőik felismerték az irodalom rendkívüli szemléletalakító erejét. Tudatára ébredtek annak, hogy az irodalom és a művészet az értelmi és érzelmi meggyőzésnek, a polgári érzésvilág kialakításának igen alkalmas eszköze. Ezzel magyarázható az, hogy az értelmiség oly nagy fontosságot tulajdonított az irodalomnak a széles néprétegek felvilágosításában.

A kor erdélyi irodalma irányzatos volt, az író fontos gondolatokat kívánt közölni művében, harcolt, tanított, és csak mellékesen akart gyönyörködtetni.(10)

Ez a holnapnak elkötelezett írói magatartás Diderottól indult ki, és a filozófusnak abból az antik gyökerű felismeréséből fakadt, hogy a szépnek egybe kell esnie a jóval és igazzal, mert a művészet célja nem lehet más, mint az, hogy tanítson, neveljen és szórakoztasson.(11)

A vallásos hitében még erős XVII. század számára az érzelmek „zűrzavara”, a „desordre” súlyos bűnnek számított, és aszkéta-fegyelemmel küzdött ellene.

A következő század az érzelmek világában is alapvető változásokat hozott. Rousseau és kora az érzelmek nevében küzdött a kényszerű aszkétafegyelem ellen.

A racionalizmus szellemétől áthatott alkotások mellett egyre gyakoribbak az érzelemvilágot, az érzékeny, gazdag érzelmi életű embert ábrázoló művek. Az évtizedek múlásával a kor irodalmában mind egyértelműbbé vált az érzelmek felszabadulása. A szerelem egyre erőteljesebben követelte a maga jogait.

A szubjektivizmus és a demokrácia elvére épülő korabeli polgári művészet határozottan el kívánt különülni a megelőző korok elitkulturájától. Az elkülönülés folyamatában az újat képviselő erők felismerték a tisztult érzelmek erkölcsnemesítő szerepét, így az időközben oly népszerűvé vált érzelmes regény művészi értékeit is.

A kor emberének hitelesebb művészi ábrázolását elősegítette az a körülmény is, hogy az írók jelentősen csökkentették a szereplők „méreteit”, s ezzel valóságosabbá, elhihetőbbé és meggyőzőbbé tették őket. Alapvetően módosította az alkotói szemléletet Diderotnak az a művészetfilozófiai megállapítása, amely szerint a művészetnek nem az a feladata, hogy megszépítse a valóságot, vagy hogy a megszépített valóságot ábrázolja (ezt tette az udvari klasszicizmus), hanem az, hogy olyannak ábrázolja az életet, amilyen, pontosabban: amilyennek lennie kellene.

Ilyenformán a művészet a rútat is tükrözheti, ha azt a művész a mostoha, embertelen életkörülmények eredőjeként mutatja be.

Az új művészetfilozófia lehetővé tette tehát a polgárok és az alsóbb néprétegek irodalmi, művészi ábrázolását, miáltal jelentősen kitágította a művészet tárgykerét.

Az a jól kivehető hangsúlyeltolódás, amely a külső, a

jelenségvilág ábrázolásától mindinkább a belső univerzum, a lelki élet művészi megragadásának irányába mutat, a jellem, a moralitás írói megfogalmazására irányuló törekvések megerősödésére enged következtetni.

A gazdasági, politikai, azaz külső feltételeken túl, a művészetben a szubjektívnek újabban előszeretettel történő ábrázolása összefügg Marivaux (1688-1763) és Prévost abbé (1697-1763) pszichologizálásaival és Diderotnak azzal a fentebb jelzett művészetszemléletével, hogy az emberi sorsok, a jellem az életkörülmények függvényében alakulnak.

A Diderot-i elmélet jegyében az irodalmi művek és művészi alkotások szükségképpen sajátos társadalombírálatot is magukban hordoznak.

A XVIII. század utolsó harmadára a magyar írók is meggyőződhetek róla, hogy az irodalom nagyon is alkalmas arra, hogy a maga sajátos eszközeivel a szociális igazságosság és a humánus szolgálatába szegődjön.

Nyilvánvalóvá vált az a gondolat, hogy az író, a művész elkötelezheti magát az új eszmék mellett, illetve hogy az írónak csakis elkötelezett irodalmat szabad és kell művelnie.

Az ember érzelmi felszabadítása és elorzott méltóságának visszaszerzése azonban korántsem volt probléma-mentes. A megrögzöttség, a begyepesedettség visszahúzó ereje mellett a legtöbb akadályt az egyházak gördítették az emancipálódási folyamat elé.

Attól való félelmükben ugyanis, hogy a világi irodalom csorbát talál ejteni a valláserkölcson, az egyházi fórumok igyekeztek távol tartani az írókat a szerelem irodalmi ábrázolásától. Ezért vitatták el és tagadták meg oly gyakran az irodalom világi értékeit.

Súlyosbította a helyzetet az a körülmény, hogy nálunkfelé még a XVIII. század második felében is kevés volt a világi író. A költők egy része még mindig latinul verselt, az olvasók ízlésvilága kialakulatlan volt, érzésviláguk pedig felemás. Innen ered a világi és a vallásos elemek gyakori átfedése, az érzelmek bizonytalan, ellentmondásos jellemzése, megjelenítése, ábrázolása az alkotásokban.

A gondolati szabadság térhódítása után az írók és művészek legjobbjai mind gyakrabban és határozottabban álltak ki az érzelmek szabadsága mellett. A polgárosodás irányába mutat, hogy az irodalmi művekben immár teret és hangsúlyt kap az életöröm kifejezése.

Az érzelmek megszólalásának természetesen a társadalom gazdasági életében és a kor uralkodó ideológiájában időközben beállott változások voltak az alapjai. A vallási ideológia viszonylagos térvesztésével egy időben a keresztény sztoicizmus szigora gyengült, sőt átalakult maga a sztoikus ideál is.

Eddig a moralisták emberképét az ész primátusa határozta meg. Az ész pedig erőteljesen szemben állt a másik princípiummal, a „testtel”, az érzésekkel, a szenvedélyekkel, a testi vonzalmakkal, amelyek a külső dolgok birodalmához kapcsolják és úgymond boldogtalanná teszik az embert.

Most viszont a világ hívságait megvető bölcs éppen a világgal kapcsolatba lépve bizonyítja be morális elveinek igazságát.(12)

A XVIII. század utolsó harmadának magyar írói különböző módokon és más-más hangsúllyal épp a külső dolgok birodalmának, az emberi test princípiumának, az érzelmeknek az átértékelését, rehabilitációját kísérelték meg. Tudatosan vagy ösztönösen, de lázadtak a kor uralkodó morálja és a hagyományos emberkép ellen, viszont a megszokás, a tradíció hatalma „belső cenzorként” még ott munkált a gondolkodásukban, ami komoly feszültséget teremtett válságba jutott világnézetükben.(13)

Minden külső és belső „ellenállás” dacára a folyamat feltartóztathatatlan: a ráció mellett a szív is egyre nagyobb teret követel magának a kor erdélyi magyar irodalmában is, hogy később, a romantika idején kialakuljon az érzelem kultusza, mely azt hirdette, hogy „az ember igazi értéke az érzelemben van”.(14)

A polgári típusú átalakulás és az érzelmi élet fokozódó felszabadulása óhatatlanul elvezetett a női alsóbbrendűség megkérdőjelezéséhez és a nők egyenjogúsításának gondolatához. A kor irodalma nem emelte a nőt a makulátlanság piedesztáljára, képességeit és erényeit sem na-

gyította fel irreálisan, csupán annak a jogos igénynek kívánt érvényt szerezni, hogy a nőt minden tekintetben a férfival egyenrangúnak ismerje el a társadalom.

A tiszta erények és az őszinte érzelmek ábrázolásával az irodalom a feudális arisztokrácia túlfinomult, tartalmát veszített etikettjének értelmetlenségét, idegenségét, a szerepjátszás hazugságait leplezte le. Ebben a szembenállásban ugyanakkor bírálóat is rejlett a feudális társadalommal szemben.

A kor szellemében különösen értékesnek tűnő női erényeket, mint például a gyöngédséget, a szeretetet, az őszinteséget, az önzetlenséget, az áldozatkészséget vagy a hazaszeretetet az írók igyekeztek megfelelő irányba terelni, és a polgári fejlődés szolgálatába állítani.

Andrád Sámuel és Ajtay Sámuel (1774-1881) anekdotáinak, érzelmes elbeszéléseinek, a korabeli erdélyi fordításirodalomnak vagy az akkor tájt oly népszerű pikareszk regénynek kedvelt és gyakori témái voltak az ilyen női erények. Miközben maguk is szorgalmasan tanultak, az írók az érzelmek iskoláját járatták ki olvasóikkal.

Megfelelő feltételek híján a felvilágosodás nem hozta és nem is hozhatta meg a nők tényleges felszabadítását. Csupán egy olyan pozitív folyamat vette kezdetét, amely hozott ugyan bizonyos eredményeket, kiteljesedéséről azonban mind a mai napig korai lenne beszélni.

Rendkívül jelentősek voltak viszont azok a változások, amiket az emancipáció gondolata okozott a korabeliek tudatvilágában, mert ismeretes, hogy a valóságos egyenjogúsítást a mentalitásokban beálló változásoknak kell megelőzniük.

A női egyenjogúság és egyenértékűség gondolata a felvilágosodás szelleméből fakadt, és arra a gondolatra volt visszavezethető, hogy születésünknél fogva mindnyájan egyenlők és szabadok vagyunk.

Jóllehet a természetjog elmélete a feudális rendiség, a történelmi előjogok ideológiai alapjait volt hivatva szétrombolni, rendkívüli hatékonyságával az élet valamennyi lényeges területére jótékony hatással volt.

A férfi magasabb rendűségének előítéletét támadók közt ott találjuk Nalátzy József erdélyi testőrírót is, aki-

nek egész gondolkodásában jól érzékelhetőek azok az ingadozások és bizonytalanságok, amelyek arról tanúskodnak, hogy világnézete válságba jutott. „Szerencsénkre nem vagyunk már azokban a homályos időkben, midőn a hiba olyan sokáig győzedelmeskedett az Atyáinkon. Azok a helytelen tsalfa vélekedések, melyekben voltak azon dolgok felől, oszlani kezdenek...Egy a leg-régibb s közönségesebb bal-ítéletek közül volt az, a miképpen a szép Nemről vélekedtenek, mely egyedül abból a vak büszkeségből származott, hogy az első Embernek esetétől fogva a többiek sokkal előbb valóknak tartották magokat, s gyámoltalan képzelődése Nemeknek azt a hatalmat tulajdonították, mellyel olyan fenyeen szoktak lenni, s mely miatt kérdésben kell hozni a két Nem egyenlőségét, mert különben hibás volna a kételkedés is iránta.”(15)

Nalátnak a közfelfogással szembeszegülő kiállításában egy rejtett ellentmondás húzódik meg, melyről ő nem tud ugyan, de amely az író szándékától függetlenül mégiscsak létezik. Noha ő szubjektíve nem akar letérni az egyházi tanítás útjáról, objektíve mégis kénytelen elmarasztalni egy olyan gyakorlatot, amit a mindenkori egyház szentesített. Attól való félelmében, nehogy ellentmondásba kerüljön önmagával, az író a valláserkölcssel összhangban mond ítéletet a nők hátrányos megkülönböztetése fölött. A témát a bibliai legendába ágyazva, az első emberpár bűnbeeséséig nyúl vissza, és a bibliai szöveg hibás értelmezéséből eredezteti az előítélet kialakulását. Ugyanakkor a vonatkozó szövegrész helyes értelmezésétől várja – az erkölcsi idealizmus jegyében – a diszkrimináció megszűnését.

Itt nem a probléma ajánlott megoldási módja az, amire oda kell figyelni, hanem a kérdés felvetése, jelzése az, ami igazán fontos. „Valósággal csak attól fogva-is kezdete az Ember a feleségén azt a kegyetlen uralkodást, miolta a törvényt által hágtá. Akkor teljesedett-bé az Istennek-is jövendölése, a mit Évának mondott, hogy az ember birto-ka alá vettetik, mivel vétkezett. A Napkeleti nyelveket magyarázó Tudósok azt állítják, hogy az a szó, Tésuka, mellyen hatalmat értettek mások, a Sz. Írásban valójában nem annyit tészen, hanem kívánságot vagy hajlandóságot,

és így az egyenesebb értelem szerint az az Ige, melyben a Férjfi és az Asszony egymáshoz való kötelességéről szó vagyon, azt tész: a Férjfinak pedig kívánsága lészen az Asszonyhoz, és nem hatalma. Igaz, hogy terhes jövendölés volt az az asszonynak, de az Istennek sohasem volt egyenes parantsolatja, a mint sokan az emberek közzül állítják. Mert mivel Adám éppen úgy vétkezett, mint Éva, az egyiknek a maradéka úgy érdemlette a büntetést szintén mint a másiknak, nem lehet azt vélni, hogy az ember bűnének jutalmául az Isten teljes hatalmat adott volna néki legnemesebb teremtésén, inkább lehet hát azt hinni, amiben számos nevezetes Szent Írás magyarázók meg egyeznek, hogy az Isten azáltal tsak előre jelentette az Asszonynak az ember természetének rendetlenségét, mely az eset után a büszkeségen épült, hogy az Asszonyon igazságtalanul uralkodni kíván, holott tsak a barmokon lenne az a hatalma. És így az Isten az által nem határozta meg, hogy az Asszony a Férjffival egyenlő ne lenne.”(16)

Nalátzy hívó ember létére már az értelem erejével közeledik a valláshoz. Nem veti el, de felismeri és értésünkre adja, hogy a vallás (egyház?) nem ritkán keserűséget okozott, ártott az embernek. Nála a hagyományos vallás-erkölcsi értékek „örök” jellegét már kikezdte a rációban rejlő pozitív kételkedés, az értékeknek a jelenségek összehasonlító elemzéséből kivilágló viszonylagossága.

Nalátzy bevallotta azzal a szándékkal nyúlt a szerelem, „kényes” kérdéséhez, hogy – a tragédia kapcsán – kimutassa, milyen súlyos következményei lehetnek annak, ha a szabadon kibontakozó érzelmek összeütközésbe kerülnek a vallás-erkölcs és a társadalom tiltó normáival. „...Az emberi természetén uralkodó két hatalmas erőnek (szerelem és vallásos hit – A.K.) a viszálykodásából származhatnak és tetszhetnek ki a nagy indulatok.(...)De valljon nem a leg-nagyobb sullya is a szerentsétlenségnek ez a természettől annyira helybenhagyott érzékenység, melynek megfojtását a vallás olyan keményen parantsolja? Valójában az, mert nintsen egy nagyobb kín, mint egy olyan szerelem, melynek nem lehet óhajtott végét reményleni.”(17)

Noha az író természetesnek és mélyen emberinek tartja az érzelmek „szabadságát”, mégis mintha óvná olvasóit attól, hogy szabad utat engedjenek érzelmeiknek. Nalátzy csak az értelem ellenőrzése alá vont érzelmi életet tekinti helyesnek és elfogadhatónak.

Úgy tűnik, hogy ebbe a féltő intelembe negative belejátszottak a körülmények is. Az író sejti, érzi, hogy a szerelem boldog beteljesülésének még nem érettek meg a társadalmi feltételei. A szerelem és végső célja, a földi boldogság sem a valláserkölcstiltó normáival, sem a hűbéri világ előítélet-rendszerével nem volt összhangban. Ilyen körülmények között a szerelem csak befelé, introvertáltan mélyülhet el, „teljesedhet ki”. Minthogy azonban a szerelem és boldogság – természetükből eredően – csakis kifelé, tényleges kapcsolatokban nyilvánulhat és valósulhat meg, a boldog beteljesülések ideje még nem jött el.

Igen ám, de az emberek ezt legtöbbször nem tudják, vagy egyszerűen nem hajlandók elfogadni, belenyugodni. Hogyha az ember boldogságigénye a rendi társadalom állította korlátokba ütközik, az egyén és a társadalom viszonya konfliktusossá válhat, és az individuum tragikus bukásához vezethet. Megrázóan szép irodalmi példája ennek Kádár Kata balladája, illetve a Romeo és Júlia, Shakespeare klasszikus tragédiája.

Az affektusok „szabadságigénye” és a társadalmi tilalmak incompatibilitása természetesen nem vezet(ett) minden esetben feltétlenül konfliktushoz, drámához vagy tragédiához, hisz az érzelmek szublimálódhatnak, a szenvedélyek más irányba is terelődhetnek, például a szerelmes hajadon kolostorba vonulhat és vakbuzgóvá válhat.(18) Kérdés viszont, hogy a feszültségek ilyenén levezetése mennyire emberi.

A hagyományos világ és életforma átalakulásával párhuzamosan sor került a tárgyi világ dolgainak és jelenségeinek az átértékelésére is. Az erkölcs lényege már nem a tiltott dolgok elkövetésétől való tartózkodás, a rossztól való elfordulás, az alázat és a megaláztatásba való keresztényi/keresztyéni belenyugvás. Az élet új tartalmat, célt és értelmet kapott: életörömré, tevékenységre és a földi boldogság elérésére irányuló törekvés jellemzi.

A megvalósítandó életmodell és egy alapjaiban megújult erkölcs jegyében fejt ki irodalmi tevékenységét a XVIII. század utolsó harmadában és a következő évszázad első évtizedeiben Andrád Sámuel és Ajtay Sámuel, a kor anekdotairodalmának két jeles képviselője. Eredeti elbeszéléseikben és átdolgozott - mutato nomine, loco et tempore - anekdotáikban egyaránt a polgári típusú fejlődés szorgalmazói voltak. Írásaik legfőbb mondanivalója: az élet igenlése, a dologtalan, léha életmód elmarasztalása, a dolgos élet dicsérete, a feudális igazságszolgáltatás formális, idejétmúlt jellege, az egyház hatalmi visszaélései elleni tiltakozás és a történelmi előjogok tarthatatlanságának gondolata körül gravitál.

A gazdasági utilitarizmus maga után vonta a cselekvő életforma átértékelését, ami együtt járt a parasztság, a kézművesek és a kereskedők rétegének megbecsülésével. „Atyámfia, látom, hogy parasztember vagy, de mégis hiszem a szavaidból, hogy a leg-nemesebb és a leg-szükségesebb dolgok tölleték parasztoktól veszik eredetüket.”(19)

Mivel a hasznosság elve a kor erkölcsi felfogásának középpontjában állt, érthető, hogy Andrád is a gazdasági prosperitásban vélte felismerni a haza boldogságának titkát: „Hazámnak...boldogságára ezek a legszükségesebbek: jó nevelés, kenyér dolga, mesterségek állapotja, a kalmárság vagy kereskedés...a míg ezeket az ország talpra nem állítja, addig boldogságával nem dicsekedhetik.”(20)

Aranka György Andrádnál is messzebbre ment, amikor a cselekvő élet középpontjába az önzetlenséget állította. „*Elme-játékai*”-ban meggyőződéssel vallotta, hogy cselekedeteink mozgatója az erkölcsi kötelesség teljesítése, a közösség szolgálata. Csupán az erény követése teheti boldoggá az embert:

„Pénn-kedv csömört hoz és útálságot,
Csak virtus szüli a boldogságot.”

Gondolatok Klammer Schmitdt után (21)

Ajtay Sámuel nagyváradi ügyvéd és Andrád Sámuel székely orvostudor gyakran könyvekből merített témái és hősei után Hermányi Dienes József „élő” alakjai valóságos revelációként hatnak. Hermányi *Emlékiratában* a kor

társadalma „a maga gazdag és sokszínű rétegződésében” tárul elénk. Az író anekdotáiban valósággal kipellengérezzi a kor legelterjedtebb bűneit és fonáságait, miközben szemünk előtt fejedelmek és főrangú méltóságok, püspökök, esperesek és papok, katonák, jobbagyok és ördögűzők, egyszóval a legkülönbözőbb foglalkozású és társadalmi rangú emberek vonulnak el, panoptikumszerűen.(22)

Hermányi társadalomszemlélete a felvilágosult polgár gondolkodásmódjára vall. A „társasági életben” az egyik legfőbb követelménynek az emberséget tartotta, amely egyaránt kötelező „a legalávalóbb és szegényebb emberekre nézve is, de nem vétetnek ki akármi felsőbbbségben, tisztességben és gazdagságban helyezettett személyek is.”(23)

A tiszteletes a társadalmi egyenlőség és szociális igazságosság kérdésének megítélésében is a kor színvonalán gondolkozott. Elítélt minden olyan törekvést, amelynek a vagyon öncélú gyarapítása a célja, mert az csakis mások rovására történhet, embertársaink jogainak csorbítását vonja maga után. „Az ember egyike a másiknál in statu naturae nem elébbvaló...; aki másnál feljebb emeli magát, amazt a porba tapodja...s így a természetet is bontogatja”.(24)

A lelkész író úgy véli, hogy az emberek közti kapcsolatokat az ésszerűség és a humánus kell hogy jellemezze és irányítsa: „Ne parancsoljanak a gazdák cselédjeiknek egyebet, hanem ami a józan okossággal is megegyez, s több terhet ne vessenek rájuk, hanem csak amennyit elhordozhatnak”.(25)

Hermányi „antifeudális népi alakjai”, akik immár odáig merészkednek, hogy uraikat rászédve őket kigúnyolják és nevetségessé teszik, egy olyan folyamatot tükröznek, amely „megállíthatatlanul a feltörekvő erők jogainak eszmei és hangulati előkészítését szolgálja”.(26)

Az otthon melegétől elszakadt, de a szülőföldjéhez mindvégig szorosan kötődő Mikes Kelemen morális központú társadalombírálatát részben francia irodalmi műveltsége, részben vallásos neveltetése magyarázza. Az élet különböző jelenségeinek megítélésében és értékelésében Mikes erkölcsi princípiumok felől közelítve jut el bizonyos társadalmi konklúziókhöz. A biblikus demokratizmus eszményi képzetét gyakran összeveti a korabeli fe-

udális társadalom hazai valóságával, és azt tapasztalja, hogy az eszmei kép távolról sem felel meg a valóságnak. A különböző jelenségek elemzéséből arra a következtetésre jut, hogy a gazdagok és kiváltságosok tevékenységének nem az evangéliumi tanítás, vagyis nem az erkölcsi jó a rúgója, hanem a saját haszon keresése. „Hát a kereszténység hol vagyon, hát az evangéliumot csak a köznépek adták ki?” – fakad ki egyik levelében.(27)

Fejlett erkölcsi szemléletű író társaihoz hasonlóan ő is együttérzéssel és rokonszenvvel ír a szegényekről. Szegénypártisága szorosan összefügg a nagyúri dologtalan életmód elítélésével és a munkának mint értékteremtő tevékenységnek a megbecsülésével.

Végül is a biblikus világnézet és a személyes tapasztalatok keveredése, szembesítése és összeütközése szüli azokat az ellentmondásokat, amelyek a feudalizmus keretei között élő író az újszerű törekvések, a polgárosodás kifejezőjévé teszik.(28)

A XVIII. század második felétől kezdve egyre gyakoribbak az olyan alkotások, amelyek a hatalom, a hódítás, az elnyomás, a függőség, illetve ezek ellentétei: az egyenlőség és a szabadság irodalmi ábrázolásain alapulnak.

A Habsburg birodalom társadalmi és nemzeti elnyomása alatt élő népek költészetében mindinkább kifejezésre jut az erkölcsi felháborodás, amely a humánus névben kéri, „követeli” a népek alapvető jogát a szabad élethez.

Lényegében ennek a mélyen emberi igénynek a jegyében bontakozott ki Barcsay Ábrahám költészete. Radikálisabb magatartású társaihoz hasonlóan Barcsaynak igen fejlett volt a társadalmi igazságérzete. Ami nála nem korlátozódott pusztán az érzelmi életre, hanem - sajátos formában - cselekvésbe ment át. Földet osztott ki jobbágyai között. Igaz ugyan, hogy a költő kezdeményezésének az erdélyi Főkormánysház csakhamar útját állta, mert túlonkívül veszélyesnek találta, ám ez mit sem von le Barcsay emberbaráti gesztusának szépségéből.

A korabeli erdélyi magyar írók közül ő jutott a legmesszebb a radikalizálódás útján, egészen a jakobinusságig. Világnézeti fejlődésének fontos mozzanatait őrzik

azok a szimbolikus tartalmú és álnevekkel teletűzdelt levelei, amelyeket egykori testőrtársához, Danczkay Józsefhez írt 1790 és 1793 között. A levelek sajátos értékét az elnyomó hatalom ellen irányuló éles bírálat és írójuk antiklerikális magatartása adja. „A vak buzgóságot annyira megutáltam, hogy világ zsellérévé lések, Cosmopolita, hazát nem ismerem. Ez alatt a vallás felett való meghasonlás alatt Romai főpap egész seregével, az erőszakos királyság minden hozzátartozóival fekszik; veszedelmes darázfészek, mely ha nagyon fel lesz bolygatva, halálos szúrások fogják követni a Nemzetet, míg – mások példájára – a fészket egészében el nem bontják.”(29)

Egyik későbbi leveléből arról értesülünk, hogy az erdélyi románság körében valamiféle forradalmi hangulat terjed: „Vagynak olyan románok, és ez nem mese, sem nem féltékenység tőllem, a frantzia revolutiot könyv nélkül tudják és még másoknak is explicálják.”(30) A forradalmi hangulat terjedését a románság körében a költő azzal magyarázza, hogy az erdélyi románok felismerték helyzetüket, és „felszabadulásuknak” egyetlen lehetőségét a forradalomban látják.(31)

Barcsay világnézeti, erkölcsi fejlődése nyomon követhető költészete tematikájának radikalizálódásában csakúgy, mint a társadalombíráló hang fokozatos erősödésében.

Ez a folyamat a főnemesi élet léhaságának elítélésével, az egyszerű, természetes és dolgos élet dicséretével egészen korán, költészetének legelső szakaszában elkezdődött. S bár ez a gondolat az egész korabeli magyar irodalom sajátja, Barcsay költészetében azáltal nyer különös jelentőséget, hogy lankadatlan erővel végigvonul egész életművén.

A felvilágosodás sokrétű programjából Barcsay a béke és az emberi jogok védelmének gondolatát tette magáévá. Hozzá hasonló szenvedéllyel és következetességgel – írja Jancsó Elemér – a magyar felvilágosodás lírikusai közül senki sem ítélte el a népek elnyomására és a kultúrák megsemmisítésére törő rablóháborút:(32)

„Hát te, rég Mokka táján termett kis bab,
Mennyit szenved érted Nyugaton is a rab.
A bölcs iszonyodik, látván, egy csészéből

Mint hörpöl ő is részt Anglusok bűnéből”.

(A kávára)

A költő a pusztító háborúval a szabad munkálkodást, a tudományos tevékenységet állítja szembe. Az emberiség fejlődésének nincs más alternatívája, csakis a békés termelő munka:

„Szűnjetek meg ércből ordító mennykövek,
Királyok játéki, pusztító eszközök,
Térjen szelíd gazda vissza mezejére,
Vigyen kénkő helyett jó trágyát földjére.”

(Gondolatok a békéről, 1781.)

A felvilágosodás Európa-szerte a népek szellemi képe átalakulásának, nagyfokú öntudatosodásának az időszak. Öntudatosulás önvizsgálat és önismeret nélkül nem lehetett végbe. Ezt a folyamatot segítették elő a kor erdélyi magyar írói is, akik a feudális társadalom hol burkoltabb, hol nyíltabb bírálatával és egy új erkölcs elterjesztésével hatékonyan szolgálták a polgári típusú fejlődést.

Önzetlen szolgálat – ezzel ezzel a szép gondolattal érzékeltethetjük legjobban a korszak erdélyi magyar írói társadalmának alkotói tevékenységét, emberi hozzáállását az országos gondokhoz.

AZ OLVASÓKÖZÖNSÉG KIALAKULÁSA

A felvilágosodás az ismeretek széles körű elterjesztésétől, a műveltségtől várta a társadalmi bajok orvoslását és egy jobb kor beköszöntét. Indokolt tehát, hogy szót ejtsünk az olvasókról és az olvasásról is.

Az ősi és a tradicionális társadalmak műveltsége egységes volt. Miben rejlett ez az egység? Az azonos nyelvben és az azonos észjárásban, a közös népi zenében, dalban, költészetben, a közös szokásokban és hiedelmekben.

A műveltség társadalmi kategóriák (rendek, osztályok, rétegek, csoportok) szerinti megoszlása aztán lassan oda vezetett, hogy a közöttük lévő különbségek szakadékká mélyültek, a kortársak szemében nem egyszer teljességgel áthidalhatatlan szakadékká.

Így volt ez mindenütt a világon, a magyar társadalomban is. De más művelődési határok érvényesültek a független Erdélyben, és megint más a Habsburg fennhatóság alatt élő katolikus területeken. A XVIII. század közepére már nemcsak társadalmi, hanem tájegységi különbségek is tagolták a magyar műveltséget.

Hozzávetőleg a XVI. századra tehető annak a folyamatnak a kezdete, amely véget vetett a katolikus egyház hosszú századokon át tartó privilégiumainak.

A reformáció, azáltal, hogy megtörte a katolikus egyház szellemi monopóliumát, hathatósan hozzájárult az anyanyelvű írásbeliség és művelődés széles körű elterjedéséhez.

Ennek a megújulási vallási mozgalomnak egyik legnagyobb eredménye „az író- és olvasóközönség körének hatalmas kitágítása, a nyomtatott szónak, a betűnek a világiak közé vitele, az érdeklődés megteremtése a könyv iránt”.(1)

Az egykor egységes műveltség társadalmi kategóriák és régiók szerinti tagolódása Európa fejlettebb részében hamarabb végbement, mint a magyar társadalomban. Nyugaton ez a jelenség abban öltött testet, hogy a XVII.

századi feltörekvő polgárság véget vetett az arisztokrácia műveltségi kiváltságainak, és irodalom-, illetve tudományszeretetével hozzájárult az olvasóközönség kialakulásához.(2)

A felvilágosodás korában Erdélyben még nem volt polgári osztály, a legműveltebb réteg a főnemesség volt. A külföldi egyetemeken tanuló fiatalok mellett ők közvetítették az európai (német és francia) műveltséget a hazai társadalom felé, ha nem is mindig a legszerencsésebben.

A főnemesi osztály kiemelkedő műveltségét vagyoni helyzetének köszönhette. Elsajátítva a korszerű európai műveltséget, az Európára hangolódott arisztokrácia igen keveset őrzött meg a középkor, még kevesebbet vagy majdnem semmit a magyarság ősi műveltségéből. Az ősi hagyományok hazájában, Erdélyben is gyökeret vertek az idegen hatások, eleget panaszkodott is érte az ősit, sajátoosan magyar értékeket féltő Apor Péter.

Az erdélyi főurak műveltsége francia jellegű volt. Az erdélyi arisztokrácia – legalábbis bizonyos időszakban – túlnézett Bécsen, vigyázó szemét Párizsra, a hollandusokra és Angliára vetette.

Bethlen Kata első férje, Haller László gróf már 1755-ben lefordítja Fenelon *Telemaque*-ját, Teleki Ádám gróf Corneille *Cidjét* tolmácsolja, Lázár János gróf, minden aulikussága ellenére, szintén franciából fordít, nemcsak Voltairt, hanem regényeket és földrajzi leírásokat is.

II. Rákóczi Ferenc udvarában is a francia nyelv és kultúra divatozik, részben diplomáciai okokból, részben pedig abbéli megfontolásból, hogy megakadályozzák a német hatás beszívargását.

Mikes Kelemen köztudomásúan francia műveltségű.

Mégsem kifejezetten magyar jelenséggel állunk szemben. A magyar főurak műveltsége hasonló az európai főurakéhoz, még Bécsset is meghódította a francia rokokó udvari műveltsége.

És mégis, az erdélyi főnemesség francia műveltségében a francia mellett a német kultúra is komoly szerepet játszik. Olyannyira, hogy a főurak a XVIII. században a francia és a német irodalmi műveltség képviselői voltak Erdélyben.

Lennebb haladva a társadalom hierarchiájában, a legolvasottabbak a középosztályhoz tartozó tanárok és papok voltak, őket követte a honorácior értelmiség, a köztisztviselők, ügyvédek, orvosok és tanítók rendje. Az ő műveltségük a kollégiumok teológiai, jogi és az ókori klasszikusokon nevelkedett értelmiségiek tájékozottságát, szellemi habitusát tükrözte.

A vidéki nemesség meglepően keveset olvasott, leggyakrabban a Bibliát forgatta, ritkábban az udvarházakban megtalálható régi kiadású Horatiust és Cicerót ütötte fel, no meg értéktelen ponyvatermékeket böngészett.

Alacsony műveltségi színvonala értelemszerűen összefüggött gazdálkodó életformájával és azzal az idejétmúlt káros szemlélettel, amely a dologtalan életet előbbre valónak tartotta a tevékeny életformánál.

Széchenyi István ilyennek írta le a konzervatív magyar nemest: „Művészetet, kereskedelmet üzni éretlen büszkesége nem engedi, s méltósága ellen tartja becsületesen, ügyesség s tudománnyal fáradozni vagyon után, hanem inkább dologtalanul henyél otthon, s nemesemberhez illőbb foglalatosságnak tartja nyúlfiakat anyjok hasában lődözni, vagy semmit sem tenni.”(3)

Azt, hogy a vidéki nemesség elszomorítóan keveset olvasott, erősen befolyásolta, hogy nem tudott latinul, magyar szépirodalom pedig még nem volt, csak a XVIII. század utolsó harmadában jelentek meg nagyobb számban francia, német, esetleg angol fordítások, az eredeti magyar irodalom megjelenése pedig még váratott magára.

Még rosszabb helyzetben van az erdélyi hűbéri társadalom legnagyobb tömege, a parasztság, mely alig olvas. Nincs vagyona, nincsenek politikai jogai, így a többi társadalmi kategóriánál észlelhető általános művelődésen kívül reked, „jobbára műveletlen, szellemi önállóság nélkül való”.(4)

De ez a magyarság ősi műveltségére utalt tömeg – a paraszti életforma zártságának tulajdoníthatóan – meg is maradt ebben a műveltségben, és századokon át szinte változtatás nélkül megőrizte azt.(5)

Valamennyi réteg közül a nők helyzete volt a legsúlyosabb, mert általában idegen nyelveken nem, vagy csak

igen kevesen olvastak, magyarul pedig még nemigen jelentek meg tartalmas világi művek.

Ezen az állapoton próbáltak segíteni az idegenből fordító testőrírók, akik a kor divatos termékeivel, regényekkel kísérlik meg felkelteni az érdeklődést az írott szó, a könyv iránt.

Báróczi Sándor ilyen ajánlással bocsátja közre könyvét: „Első és főbb szándékom az Országunkban közönséges nyelveken kívül más idegen nyelvek tanulásához szerencséje nem lehetett vidám ifjakkak, de mindenekfelett a világnak leg díszesebb ékességére lévő Szép Nemnek szokott szorgalmatossága miatt gyakorta unalmas idejét ennek olvasásával kellemetessé tennem. Mivel a más idegen nyelven nem értő asszonyságok alig egy két szép könyvet találhatnak magyar nyelven, melyel magokat olykor olykor mulathassák és idejüket unalom nélkül tölthessék, ha tsak a véres hadakozásokról írott történetjegyzésnek olvasásával nem akarják gyenge természeteket irtóztatni, vagy pedig a nyulak históriájával s más ahoz hasonló mesés könyvetskéekkel a gyermekek között idejüket haszontalan vesztegetni. Ugyanis a Nemes Magyar Nemzet elejétől fogva diadalmas fegyverének inkább, mint nyelvének pallérozásában s élesítésében tartotta dicsőséget; és noha kemény természete mellett éles elméjét más Nemzetek feljül nem haladták, mindazonáltal még tsak tulajdon maga viselt dolgainak s nemes eredetének le írását is nagyobb ára más Nemzetek szorgalmatosságának tulajdoníthattya...”(6)

Ugyanaz a szándék vezérli Nalátzy Józsefet is, aki tudatosan száll szembe a női alacsonyabb rendűség előítéletével:

„A midőn látom több hazám fiainak született nyelvüknek művelésében sükeres fáradozásokat, és tudom, hogy vélek nem érek, szaporítani kívántam ugyan tsak a magyar munkáknak számát..., gondoltam, hogy a mostani és jövőendő béli magyar íróknak érdeme az én gyengeségem mellett jobban fog tündökölni. Kedves nemzetem nyelvének jobbításához adván azért én is annyit, a mit mondék. Kinek ajánlhattam volna helyesebben vékony segítségemet, mint annak a nemzetnek, a melynek egyedül

köszönhetjük mindnyájan magyarokul a mit született nyelvünkől tudunk, annak az édes nemnek, mely még tsetsemő korunkban sok nyugtalansággal viszen annyira, hogy leg első értelmes szavunkkal segedelmet kiáltunk. (...) Nem helytelen-é hát az a közönséges vélekedés, a mely szerént a szép nemnek tsak a háznak belső szorgolmatosságaiban kellene foglalatoskodni? De sőt inkább káros a szép nemben az elő-menetelnek leg-egyenesebb úttját el-rekeszteni, mert el lehet mondani, hogy a tudományok, minden mesterségek, az elméשב találmányok is a szép nem keze alatt gyalulódnak meg. Ne siessen senki az ítélettel ezen vélekedésemről, míg élő példával meg nem bizonyítom. Nem igaz-é, hogy a mely országban szabadosabb (jelentése: szabadabb – A.K.) a szép-nemnek természetel eleven, kellemetes társalkodása, s jobban gyakorolják az olvasást, ott valósággal az egész nemzet is elméשב s alkalmatosabb mindenekben? Tsudálja ma az egész világ Frantzia Országot, onnat költsönzi az értelmet az hol a szép nemzet érdeme szerint tisztelik addig, amíg az egész világ iszonyodik a török birodalmától, a hol az asszonyokat zárva tartják, s álmélkodik minden erejét tekintvén mostani veszedelmén...”(7)

Amint lenni szokott, a jótékony sznobizmus meghozta a hatását: az érzelmes regények rászoktatták a női társadalom felsőbb köreit az olvasásra. Az unalomból olvasgató grófkisasszonyokat a nemes-kisasszonyok, emezeket pedig a polgár-kisasszonyok utánozták.

A nemes ifjak pedig, hogy társaságban divatos témákról cseveghessenek, agarászás helyett elolvastak egy-két érzelmes regényt és kalandos történetet.(8) Így aztán az „érzelmek iskoláját” is kijárták, mert a művekből nemcsak szerelmet tanultak, „hanem egy kis morált és egyebcskét is” – állapította meg Kazinczy. „Nem több szükség vagyon-e most románokra, hogy azoknak olvasások által a szólás és magaviselet durvasága kedvesebb ízlésre faragódjon?... Aki sírni tud egy regényen, abban nemesednek az érzelmek és tisztul az erkölcs”(9)

Az írók, általában az értelmiségiek törekvéseit minden igyekezetük ellenére sem koronázta gyors siker: a közömbösség szívósnak bizonyult, az olvasással szemben csak

igen lassan engedett fel az érdektelenség jege. Pedig a magyar írók látták, hogy az anyanyelvű egységes kultúra csak akkor töltheti be nemzeti és társadalmi hivatását, ha olyan közönségre számíthat, amelynek irodalmi és tudományos igényei vannak. A bécsi udvar érdekei szerint szervezett korabeli iskola nem nevelhetett ilyen közönséget. Ezért igyekeztek más eszközökkel elérni a célt. A közönség nevelésében nagy jelentősége volt a sajtónak, különösen az időszaki sajtónak, a folyóiratoknak.

Tudjuk, hogy amikor 1790-ben az országos hivatalt Nagyszebenből Kolozsvárra helyezték át, vele együtt vették át az Erdélyi Magyar Hírvivőt is az új székvárosba, ahol megjelent még egy ideig, azután a hihetetlen érdektelenség miatt megbukott. Mert „Egész Erdély területén nem akadt annyi olvasni szerető mágnás és nemes, hogy néhány száz példányt megrendelt volna az előzékeny német lapkiadó magyar újságjából. A heti események iránt érdeklődő erdélyi magyarság inkább a külföldi német hírlapokat vagy a bécsi magyar újságokat járatta. Ezekből is elég volt néhány példányszám egy-egy megyére.” (Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete, Bp., 1931)

Döbrentei Gábor is erre a patópálos ősi nemesi betegségre panaszodik a XIX. század elején. A nemesség látja ugyan, hogy a világ változik körülötte, de nem érzi szükségét, hogy neki is mozdulni kellene. Döbrentei az Erdélyi Muzéum előfizetőinek apadó száma felett keseregve veti papírra leleplező gondolatait: „Oly olvasó-közönség, mint a Britanniai, ahol húsz ezren fizetnek előre, tudja éleszteni a talentumot. Mi nálunk...a legjobb munka is alig tarthat számot néhány száz vevőre. Itt nem lehet a munka kelendőségéből vagy nem vételéből annak jóságát tapasztalni, vagy silányságához vetni: ‘Minek fordítsak klasszikus munkát akármely nyelvből is, vagy minek igyekezzem eredetint dolgozni’, ezt hallottam sok jó főktől, ‘ha magam nyomtattatom ki, pénzemet belé vesztem, ha könyvárosnak adom, papirosom árát se kapom meg’. Nálunk a főbb nemességnek egy része magyarul se tud (lábjegyzetben: Ezt Magyarországra nézve lehet inkább mondani, Erdélyben még kevesen vagynak a főbbek között, kik magyarul nem beszélénének), vagy szégyel ma-

gyarul olvasni. ‘Hiszen nincsen még semmi jó is magyarul írva’, ezt mondják sok Fő Urak, Asszonyok, s készek inkább holmi futó írásokat, románkákat idegen nyelven olvasni. Azok tehát, kik drágább magyar munkákat is megvehetnének, nem gondolnak velünk; a közép rend között is pedig, melly még nem igen tudván az idegen nyelvet, a nemzet mellett hívebben megmaradva lenni látszik, nem felette sokan olvasnak. Így a magyar könyv nagyon kevés hazafiakra marad. Mit szépítsük dolgunkat, mit pompázzunk magyar nevünkkel, mondjuk ki, amit látunk. A nemzeti dicsőség emlegetése, hátra-maradásunk mellett is azt hitetheti el velünk sokakkal, hogy valóságjal jelesek vagyunk; az igazság kimondása gyógyít, ébreszthet. Ha nem ébredünk éléhozni a nemzetet emelő alkalmatosságokat, úgy Ti magatokat, nemesen elszánt lelkek, kik a nyelv csinosításával is akartátok s akarjátok elébb vinni a két hazát, úgy Ti egy szép képzelményt kergettetek. Titeket még mind eddig egyedül a hazának szent szeretete gyújtott, nem akartatok semmit fáradságtokért; tisztán s nemesen áldoztatok. Felgyúlt bennetek az ész s megmutatta, hogy az ember a maga lelki s érzéki erejének művelése által melly magosra mehet; akartátok tehát itten is terjeszteni anyai nyelveken a tudományokat. És az, e különben nagyra termett nemzet, az illy dicső áldozatokat hidegen vehetné?

Óhajtom látni, hogy a Szemlélő magyar fordításának közöttünk hány vevője lesz...” (Kis János: Az anglus Szemlélő, Erdélyi Muzéum, 7. Pesten, 1817.(10)

A kedvezőbbre fordult körülmények – a fordításirodalom fellendülése, a hírlapirodalom beindulása, az egyre szaporodó és rangosodó világi művek – éreztették ugyan spontán hatásukat, de nem bizonyultak elegendőnek az olvasóközönség kialakulásához. Ehhez összehangolt, célirányos tevékenységre volt szükség.

Arankáék ebből is derekasan kivették a részüket. Annak a felvilágosítói törekvésnek a jegyében, hogy a műveltséget minél szélesebb körökben terjesszék, olvasóköröket és önképzőköröket kezdeményeztek. A század utolsó évtizedében, részben az ő kezdeményezésükre, részben attól függetlenül, több önképző- és olvasókör alakult Er-

dély nagyobb városaiban, így Kolozsvárt, Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, Nagyváradon. Előbbiek inkább az ifjúságot, utóbbiak pedig főleg a felnőtteket lelkesítették az anyanyelvű műveltségért folytatott harcra.

Mind az önképző-, mind az olvasókörök programja a felvilágosodás programját tükrözte. Az olvasókörök tagjai külföldi folyóiratokat járattak, a cenzúra által tiltott könyveket csempészték be az országba, támogatták a helyi reformtörekvéseket, küzdöttek a babonaság és a vallási fanatizmus ellen.(11)

Különösen jelentősek voltak a nagyobb városok kollégiumaiban, így például a kolozsvári Református és Unitárius Kollégiumban az irodalmi diáktársaságok, melyek nemcsak a műveltséget terjesztették saját intézetükben, de több író és költőt is bocsátottak útjukra.(12)

Minél műveltebb egy ország és olvasottabbak polgárai, annál nagyobb esélye van nemcsak a fejlődésre, hanem a fennmaradáshoz is. Jó ezt időnként elismételni a Guttenberg-galaxisnak ostobán hadat üzenő harmadik évezred elején.

AZ ÖNSZERVEZŐDŐ TUDOMÁNYOS ÉLET

„Mint hazafia azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, mint a tudatlanság”(1) – sóhajt fel Mikes őszinte segítő szándékában. És az óhaj idővel mintha meghallgatásra találna...

A szigorú hűbéri kötöttségektől szabaduló egyén komolyan hitt saját képességeiben, bizakodásának a történelmi pillanat még nem szabott határt.

A kor művelt embere annak a baconi ihletésű gondolatnak a bűvkörében élt, mely a tudást azonosította a hatalommal. A tudományban az emberiség anyagi és szellemi fel-emelésének, boldogulásának és boldogságának hatékony eszközét vélte felismerni. Ha a tudás hatalom, hogyha a tudományok révén minden elképzelhető cél valóra váltható, akkor ezzel a hatalommal (lehetőséggel) nemcsak jogunk, hanem kötelességünk is élni. Olyannyira, hogy elmulasztása „véteknek, közösségellenes magatartásnak”(2) minősül.

A tudomány és a hatalom gondolati azonosításában némelyek oly messzire mentek, hogy a népek szabadságának meghatározó okát is a tudásban jelölték meg. „Az európai pallérozott Nemzetekben a tudományok lelke nyugszik. Az által jutottak azon állapotra, mellyben most vagynak, s csak azáltal juthatnak még nagyobb tökéletességre. Mindnyájan mintegy vetélkedve tökéletesednek a tudományok által való kiművelődésnek gyarapítására és terjesztésére, mindenik közülük legfelsőbb lépcsőjére akar jutni a lélek erejének. Egy nemzet sem maradhat le ezen vetélkedésből, ha a több nemzetektől hátra nem akar maradni. A lélek culturája oly igen fontos, hogy minden nemzetnek, mely azt elmulasztja, elmúlhatatlanul szolgágra és a többiek igája alá kell jutni.”(3)

A XVIII. század tudományos élete a legkevésbé sem volt öncélú, a felvilágosítók a tudományos tevékenységet a társadalom szellemi élete szerves részének tartották, eredményeit pedig a valóság legkülönbözőbb területein kívánták alkalmazni.

Figyelemreméltó hagyományt folytatva, a századfordulón például több orvosi könyv látott napvilágot abból a célból, hogy gátat vessenek a különböző babonás hiedelmeknek, természetesebb szemléletet alakítsanak ki az egyszerű tudatlan emberekben is a betegségek okairól és a gyógyítás módjairól. „Sokszor szánakozó érzékenységgel tapasztaltam a szegény falusi embereknek a szerencsétlen sorsokat, mely szerint külömb-külobmféle súlyos nyavalyáknak terhek alatt sínylődve nyögven, nem találhatnak magoknak vigasztalást és nyavalyájoknak orvoslást. Mi ennek az oka? Az, hogy a városoktól távol lévő falukban lakván, meg vadnak fosztattatva az érdeemes és hasznos tanács adó orvosoktól, az honnan következik az a képtelenség, hogy némely babonás, de tudatlan s többnyire ártalmas vén asszonyokhoz folyamodnak orvosoltatás végett. Ezen okon méltán dicsérhetem ezen könyvecske szerzőjének...felebaráti szeretetét, használni kívánó igyekezetét, és ezen munkátskában elő-adott hasznos tanácsadásait.”(4) Ezekkel a dicsérő szavakkal ajánlja az olvasóknak az előszó írója orvosbarátja könyvét.

A kor erdélyi tudósai használni, segíteni akartak mindenkin, a rászorulókon különösen is. Ám attól függően, hogyan látták megoldhatónak az ország gondjait, bajait, két csoportra oszthatók. Egyikbe főképp azok tartoztak, akik – Apáczai nyomdokain haladva – a széles tömegek felemelésétől remélték a nélkülözések és a nyomor felszámolását.

A másik táborba pedig azok a gyakorlatibb tájékozódású tudós értelmiségiek soroltattak, akik az anyagi műveltség területén fejtették ki tevékenységüket. Ők a gazdasági élet fellendülésétől, az ésszerűbb gazdálkodástól, a rendezettebb anyagi élettől várták az emberek „rendezettebb életét és az erkölcsök javulását”.(5) Ezen a gondolati vonalon haladva jutottak el a közösségi erkölshöz is.

Az itt most teljesen mellékes, hogy világosan látták-e vagy inkább csak sejtették, hogy a bűn kigyomlálásához és a nyomor megszüntetéséhez nem elég csupán a szellemi kultúra területén végrehajtani a reformokat. A társadalmi bajok gyógyítását mindenekelőtt a nyomor és a nélkülözések okainak megszüntetésével, az emberhez méltóbb anyagi feltételek biztosításával kell elkezdni.

Az új, természettudományos gondolkodás gyökerei egészen Apáczaiig nyúlnak vissza. Erdélyben vele indult el az az új irány, amely az ismeretszerzés biztosítékát az értelemben és a descartesi alkotó kételkedésben (*doute methodique*), nem a kinyilatkoztatásban és a túlzott tekintélytiszteltetésben látta.

A kinyilatkoztatott igazság helyébe mindinkább a megfigyelésen, később pedig a kísérletezésen alapuló tudományos igazság lépett, a vakhitet a tudománymítosz váltotta fel.

Az új, észelvű gondolkodás előbb a természettudományok világában hódított, de fokozatosan kiterjedt a mindennapi élethez közelebb álló tudományokra is.(6) A dolgok ilyenétén alakulása a pragmatizmus irányába terelte a kor emberének gondolkodását.

A polgári irányú változásokkal párhuzamosan, az ezerhétszázados évek második felében, új tudóstípus jelent meg Erdélyben. A társadalmi küzdelmektől távol maradó, a tudományt merő kíváncsiságból művelő „régimódi” apolitikus tudós helyébe a közösségéért felelősséget érző, társadalmilag elkötelezett politizáló tudós típusa lépett. Egy új erkölcsi habitus alakult így ki, melynek alapvető jellemzője: vállalásos jellege.

Az elkötelezett tudós számára teljesen nyilvánvaló, hogy a tudományt nemcsak hogy nem lehet, de nem is szabad egyszerűen emberi kíváncsiságból művelni: a tudást az élet emberiesítésének szolgálatába kell állítani. A szolgálat gondolata lett tehát a tudományos tevékenység fő mozgató rugója, belső indítéka. „Fő célkitűzésünk nem lehet más, mint az, hogy minden erőnkkel és lehetséges eszközzel terjesszük a tudományokat, a műveltséget az emberek között, hiszen minden jónak a kútfője a tudomány, a tudás. Mi szebb, mint kirántni magát az örök zűrzavarban élők közül s végigtekintgetve a jövőndők emelkedő s enyésző esztendein, Terjeszteni az ész uralkodásra hozó tudományokat.”(7)

Az Erdélyi Nyelvmívelő Társaság tagjai ennek az erkölcsi követelménynek a jegyében jártak el, amikor – különösen működésük első időszakában – oly nagy súlyt fektettek az ismeretszerzésre.

Aranka már az 1791-es programadó felhívásban kijelentette, hogy a nyelvművelés „második közönséges tárgya: az ismeret terjesztése”.(8)

De ehhez előbb szabaddá kellett tenni az utat a józan gondolkodás számára. Ezért a pozitív ismeretek terjesztésével egyidejűleg Aranka kérlelhetetlen harcot hirdetett a babonák, a balvélekedések és előítéletek ellen.

Tevékenységének második időszakában a Nyelvművelő Társaság érdeklődése szemmel láthatóan a társadalom- és szellemtudományok – az irodalom, művészetek, bölcsélet, történelem, neveléstudomány, földrajz, néprajz – irányába tolódott.

A történelmi múlt felfedezése minden bizonnyal összefüggött a jakobinus mozgalom 1795-ös vérbefojtásával. Ahhoz, hogy a hazafias érzést az emberekben ébren tartsák és mélyítsék, az addig nyílt hazafias mozgalomnak burkoltabb és szublimáltabb formát kellett öltetnie. A történelem iránti érdeklődés felkeltése igen alkalmasnak bizonyult erre a célra. Különösen az irodalomban nőtt meg jelentősen a történelmi múlt iránti érdeklődés. A történelem a költészetnek és a drámai irodalomnak központi témájává vált. Az ősök felidézése erőt adott a küzdelem folytatásához, a nagy példák mozgósítóan hatottak.

Hasonló jelenség játszódott le az idő tájt a román értelmiség vezető köreiben is. Az Erdélyi Iskola (Scoala Ardeleana) vezető triászának irodalmi és elméleti tevékenysége termékenyen hozzájárult az erdélyi románok nemzeti tudatának ébredéséhez, ami hatékonyan ellensúlyozta a románságot is sújtó germanizálási törekvéseket.

Az Arankáék által tervbe vett *Erdélyi Enciklopédia* a korabeli tudományos ismeretek terjesztésével, e táj népei történelmének megírásával, földrajzának és művelődési életének ismertetésével kívánta közelíteni egymáshoz Erdély népeit. Az Enciklopédia terve akkor nem valósulhatott meg, de a tudományos társaság gondolata később különböző formákban fel-felbukkant. Hogy 1859 végén, gr. Mikó Imre (Erdély Széchenyije) vezetésével és anyagi áldozathozatalával megalakuljon az *Erdélyi Múzeum-Egyesület*.

Ha ebben az időben egyáltalán beszélhetünk a tudós

felelősségtudatáról, úgy ez a vadonatúj erény a passzivitás elutasításában és a cselekvő szolgálatban öltött testet.

Joggal hihető, hogy a tudós sohasem élhetett zavartalanul a magánélet normái szerint. Nagy léptékű történelmi változások idején pedig bizonyosan nem. A felvilágosodás kori Erdélyben a tudósoknak tevékenységüket, egész emberi magatartásukat az életnek azokhoz az erkölcsileg érvényes normáihoz kellett igazítaniuk, amelyek még csupán igényként fogalmazódtak meg, valóságosan még nem léteztek. Ez a magyarázata azoknak a szemléleti különbségeknek, ellentéteknek, amelyek az új iránt fogékony erők és az adottat változatlanul megőrizni (prolongálni) akarók közt feszültek. Az ilyen természetű ellentmondások különböző történelmi korokban – az erőviszonyoktól függően – többé-kevésbé drámai formákat öltöttek.

Apáczai még csak úgy maradhatott hű önmagához, ha elemésztette magát.

Másfélszáz évvel később Erdélyben, ebben a tekintetben, jóval kedvezőbb szelek fújtak. A felvilágosodás korahoni tudósának már nem kellett nem egyszer végzetes, akár a fizikai megsemmisülésig menő áldozatot hozni eszméiért, hisz ez a társadalom már sokkal nyitottabb volt a jövőre és fogékonyabb az új iránt.

Ha gyakran még hálátlan is ez a kor, a kudarcok utáni talpraállásokban már feldereng az az életképesség, amely lassan az új eszmék győzelméhez vezet.(9)

HA AZ EMBER TETSZÉS SZERINT FORMÁLHATÓ, AKKOR NEVELÉSEL MINDEN CÉL ELÉRHETŐ

Voluntarista és romantikus jellege ellenére a társadalmi szerződés Rousseau-i elmélete a feudális önkény elleni küzdelem hatékony eszközének bizonyult. A szabadság és egyenlőség szinonimájaként értelmezett természeti állapot, valamint az egyenlőtlenségnek és szociális igazságtalanságoknak a magántulajdonra történő visszavezetése alkalmassá tette ezt a mítoszt arra, hogy a politikai hatalomra törő francia polgárság demokratikus, sőt forradalmi következtetéseket vonhasson le belőle.

Bár a társadalmi problémák elvi megoldását Rousseau egy elképzelt eszményi állapothoz való visszatérésben látta, jól tudta, hogy a kései utódoknak – kortársainak – már nincs lehetőségük visszatérni az eredendő romlatlan állapothoz, ahhoz ugyanis az emberiség túl messzire jutott a civilizáció útján. Ilyenformán a társadalmi igazságtalanságok és az erkölcsi romlottság orvoslására csupán egyetlen eszköz kínálkozott: a természetes nevelés.

Az eszmét a valósággal azonosító eme idealista szemléletet a felvilágosítók szinte kivétel nélkül átvették, és kiterjesztették a társadalmi jelenségekre is mondván, hogy minden rossznak, bűnnek tulajdonképpeni oka a tévedés, a tudatlanság, a „sötétség”. Ahhoz, hogy megszabaduljunk tőlük, elegendő, ha felhívjuk rájuk a figyelmet, műveljük, neveljük, egyszóval felvilágosítjuk az embereket.

Miután John Locke (1632-1704) meghirdette, hogy csakis tőlünk függ, milyenné formáljuk a holnap polgárait – a gyermek lelke üres lap (tabula rasa) –, az ember nevelhetőségének gondolata szokatlanul gyorsan elterjedt az értelmiségiek körében, valóságos pedagógiai lázat idézve elő Európában. Úgy tűnt, hogy a nevelésben megtalálták azt a csodaszert, amellyel az emberiség egyszer s mindenkorra véget vethet mindenféle nyomorúságnak.

Ezek után akár természetesnek is tűnhet, hogy a képzeletben egyszerre tárultak ki a kapuk a legmerészebb elképzelések előtt. Ha ugyanis az ember tetszés szerint formálható, akkor neveléssel minden cél elérhető. A nevelés olyan hatalmas erő, amely „megfelelő törvényhozás áttételével”(1) az egész társadalmat képes átalakítani.

Nem Rousseau volt a felvilágosodás neveléselméletének szellemi atyja, de ő volt a felvilágosító neveléselmélet legfőbb kidolgozója és képviselője.

Jellemző, hogy a felvilágosítók nem korlátozták a nevelést az iskolára, hanem a lehető legátfogóbban értelmezték. Úgy gondolták, hogy ha minden hatás formálás, amint Locke gondolta, akkor az iskola mellett az irodalom és a tudományok, a színház és a sajtó is a nevelés eszközei kell hogy legyenek.

Ahhoz, hogy a nevelés betölthesse az élet minőségét látványosan javító szerepét, gyökeresen meg kell változtatni az oktatás elavult rendszerét. A nevelés reformját a felvilágosítók úgy vélték megvalósíthatni, hogy szétfeszítették az oktatás anakronisztikus skolasztikus keretét, a gyakorlathoz, az élethez közelítve az iskolát.

Rousseau *Emileje* már az életre készül, az újkori történelem olyan iskolájába jár, ahol a tekintélyelv, a hazugság és az előítélet ismeretlen, a holt nyelvek helyett pedig hasznos ismereteket szereznek a polgári társadalom holt napi letéteményesei.

Az alapeszméből aztán az egyes országok, térségek, az egyes gazdasági-társadalmi rendszerek fejlettségi fokától, a kormányok, a politikai hatalmak sajátos érdekeiktől függően, más-más következtetésre jutottak.

Amíg Franciaországban a felvilágosodás emberei a hűbéri társadalom felszámolását és az „Ész birodalmának” megvalósítását szorgalmazták, a felvilágosult abszolútizmus a hűbéri társadalmat akarta megreformálni, s ezzel végóráit meghosszabbítani.

Az alapvető érdekek eltérő vagy merőben ellentétes jellege magyarázza azokat a lényeges különbségeket, amelyek az eszmék értelmezésében – átértelmezésében! – valamint alkalmazási módjukban mutatkoztak.

Amíg Franciaországban a haladó erők az individuális

szabadságnak, az egyén autonómiájának kívántak érvényt szerezni, addig a Habsburg birodalomban – az abszolutizmus természetének megfelelően – az egységesítésre helyezték a főhangsúlyt. A racionalisztikus központosító államfilozófia a kivételt nem ismerő egységre törekedett az élet minden területén, így a közoktatásban is.

A feudális felaprózottság megszüntetését célzó központosító abszolutista szemlélet magáévá tette ugyan az egyéni boldogság polgári eszméjét, de ezt az egészből a részekre vonatkoztatva, deduktív úton képzelte megvalósíthatónak. Úgy gondolta, hogy az egyéni boldogság alapfeltétele a virágzó gazdaság, valamint az „egyforma gondolkozás és azonos szellemi habitus”.(2)

Ebből a sajátosan értelmezett eudaimonisztikus felfogásból egyenesen következett, hogy a társadalom minden polgárának – felekezeti vagy nemzetiségi hovatartozástól függetlenül – egyforma műveltségre kell szert tennie. Az egység racionális elve tehát azt követelte, hogy a birodalom tartományjaiban azonos elvek szerint fejlesszék a művelődést.

Ennek érdekében az uralkodónak az oktatást általánossá és kötelezővé, szabályozhatóvá és államilag ellenőrizhetővé kellett tennie. Nagy Frigyes, Mária Terézia, II. József a közoktatás állami megszervezésével akart „jó polgárokat” nevelni. Ezért oszlatta fel a kalapos király a szerzetes rendeket, és velük együtt a szerzetesi iskolákat is.

Jellemző, hogy amikor Migazzi bíboros óvást emelt az uralkodónőnél az egyházi iskolák állami felügyelete ellen (1770), Mária Terézia ezt felelte neki: „Die Schule ist und bleit ein Politicum.” („Az iskola mindenkor politikum volt és az is marad.”)(3)

A hasznossági elvre épülő iskolapolitika előírta, hogy minden állampolgárnak bizonyos minimális ismereteket el kell sajátítani. Erre pedig a népoktatás kínálkozott a legmegfelelőbb eszköznek.

Mivel a XVIII. század második felében a termelők zömét még a parasztság alkotta, a gazdagság fő forrásának pedig a mezőgazdasági termelést tartották, természetes, hogy kezdtek nagyobb figyelmet fordítani a falusi iskolákra. Így már érthető, miért részesítette előnyben ez az

iskolapolitika az alapfokú oktatást a közép- és felsőfokú oktatással szemben.

Ifjú Cserey Farkas: *A falusi nevelésnek módjáról való vélekedés* című 1806-ban Nagyváradon kiadott munkájában ennek a felismerésnek a jegyében bírálta a hazai állapotokat. „Nem tzelom szólni a Nevelésről közönségesen, hanem tsupán azon részről, melly illeti a Köz rendű Embert”, mert az alapfokú nevelés „helyes el intézése egy egész Emberi Nemet boldogíthatnak, annak elmellőzése ellenben, a leg keservesebb következéseket szülte és szüli a világon. (...)”

Az új, racionalista iskolapolitika szellemében jött létre az első Ratio Educationis, amely azt a feladatot tűzte az oktatás elé, hogy hozzáértő és törvénytisztelő polgárokat neveljen a birodalomnak. A Ratio értelmében a tanítás nyelve továbbra is a latin maradt, és a legfontosabb tantárgy a hittudomány volt. Ennyiben az 1777-ben kibocsátott tanügyi szabályzat a konzervatív szellemet képviselte és szentesítette.

Ugyanakkor a felvilágosodás pedagógiájának több előremutató vonása is felfedezhető benne. Így például egységesítette az iskolarendszert, bevezette a közhasznú tantárgyak oktatását, a testnevelést, és egy életközeli oktatási módszert honosított meg.

Az európai hírvívész és pedagógiai író ifj. Cserey Farkas a nevelésről szóló könyvében már a Ratio szellemében rangsorolja az iskolai tantárgyakat: „vallás, erkölcsi és okosság tudománya, olvasás, írás, számvetés, a természet története, a természet tudománya, gazdasági tudomány”(4).

A felsorolásban a hittan nyilván az egyház hatalmának és tekintélyének tulajdoníthatóan került a felsorolásban az első helyre. Ám a többi tantárgy az enciklopédikus jellegű világi műveltség kialakítását és az életre való nevelést volt hivatva biztosítani, egy még nem tudományos, de jobbra már laikus világkép alapköveit rakosgatva.

A tantárgyak közül a reáliák számának és súlyának növekedése a gyakorlati élethez való közeledés kétségtelen jele. Az iskolai oktatásban beállt szemléletváltozás mintegy előre vetítette az életben még csupán igényként kör-

vonalazódó és csak a későbbiekben bekövetkező jelentős változásokat.

Az első Ratio a feltörekvő polgárságnak és a még uralmon lévő arisztokráciának pillanatnyi erőviszonyát, kompromisszumát fejezte ki. De ugyanakkor a realiztikusabbá és világibbá váló művelődési eszmény a világi és a tudományos műveltség irányába mutató fejlődéstendenciát is jelezte.

Az évek, évtizedek múlásával Kelet- és Közép-Európa felvilágosult abszolutista rendszerei rendre kialakították a maguk neveléspolitikáját, amelyeknek az állampolgári engedelmség és a hasznos állampolgárok nevelése volt a két meghatározó jegye.

Miután az uralkodó immár maga határozza meg, hogy mi hasznos és mi időszerű a társadalom számára, az oktatás és a nevelés állami, politikai joggá és feladattá lépett elő. A birodalom oktatási rendszerének megszervezése, az oktatás és nevelés tartalmának állami meghatározása fokozatosan az állam irányító apparátusának a hatáskörébe ment át.

Az oktatás központosított irányításában Poroszország járt az élen.

A Habsburgok felvilágosult abszolutizmusában Martini, Karl Anton (1726-1800) bécsi jogtudós, egyetemi tanár és Sonnenfels, Josef von (1732-1817) osztrák író, egyetemi tanár fogalmazták meg a célkitűzéseket és azok ideológiai indoklását.

Egyébként a követett cél teljes összhangban volt az állam valós érdekeivel, mert a Habsburg hatalomnak komoly szüksége volt jól képzett hivatalnok-apparátusra, amint a jól képzett gazdasági, pénzügyi, jogi, közegészségügyi, bánya- és vízmérnöki, ipari és oktató szakembereket sem nélkülözhetette, ha versenyben akart maradni riválisaival.

Az új iskolarendszer alulról felfelé épült. Alapját az anyanyelvű (nemzeti) népiskolák alsó fokú hálózata képezte, falusi, mezővárosi, városi változatban. A városi változatra épült a középfokú oktatás. A tantervben a hasznosságelv központi szerepet játszott. Követelményként fogalmazódott meg, hogy „Mindaz, amit az ifjak tanulnak, jö-

vendő életviszonyaikkal összhangban álljon.”(Ratio)

Az új koncepció szerint a fiatalok nem vesztegethették az idejüket többé olyan elavult ismeretek elsajátításával, aminek a gyakorlatban semmi hasznát nem veszik. Sőt a megszerzendő különböző szintű és mennyiségű tudást anyagot egyértelműen társadalmi osztályokhoz és foglalkozásokhoz kötötték.

Más ismeretekre volt szükségük a paraszt gyermekeknek, másra a polgári származékoknak és megint másra a nemesek ivadékaiknak. A jövőt a jelen szabta meg: a paraszt ember fia paraszti, az iparosé iparos életformát folytathatott, a nemes ifjú a maga rendjébe tartozó foglalatosságokat űzött majd. Vagyis az eltérő életformák eleve megszabták, ki mit tanuljon és hány évet töltsön az iskolában. Mindez a státus quo fenntartásának uralkodói szándékára utalt.

A Ratio a vallás tekintetében a tolerancia elvét követte. A tanárok feladatául szabta, hogy a diákokkal valláskülönbség nélkül bánjanak, úgy tekintsék őket, mint „egyazon ország polgárait”, egymás iránti „szeretetre és egyetértésre buzdítsák s az egyetértés megzavaróit szigorúan megbüntessék.”

A császári udvar a latin nyelv tanítását azért tartotta továbbra is fontosnak, mert az országgyűlés, a törvények, a kormányzások, a rendeletek, a megyék és a bíróságok nyelve változatlanul a latin volt, ugyanakkor viszont a latin mellett a modern nyelvek közül a németet egyértelműen előtérbe tolt. De a latin és a német nyelv mellett nem tette lehetővé a magyar és a többi honi anyanyelv alkalmazását magasabb szinten, a közép és a felsőoktatásban.

A Ratio német, szlovák, ruszin, horvát, illir (szerb) és román, vagyis hét „nemzetről” beszélt Magyarországon, de az anyanyelvi oktatást csak az alsó fokon tartotta szükségesnek.

A császárnő által kibocsátott első Ratio Educationis 1806-ig maradt érvényben. Ekkor bocsátotta ki az uralkodó Ferenc a második Ratiót, amely sokmindenben eltért az elsőtől, és bizonyos vonatkozásaiban visszalépést jelentett amahoz képest.

Mivel a Ratiók királyi rendeletek és nem országos tör-

vények voltak, a protestánsok – akik mint „heretikusok” az oktatás, nevelés terén is érvényesített diszkriminatív hatalmi intézkedésektől szenvedtek – magukra nézve nem ismerték el a Ratiok érvényét, és végrehajtásuk ellen erőlyesen tiltakoztak. Ugyanakkor viszont a magyarországi katolikus iskolák 1848-ig a második Ratio szellemében működtek.

II. József a felvilágosult abszolutizmus szellemében bizonyos változtatásokat hozott a Maria Terézia által kibocsátott és támogatott első Ratio hagyományosabb szemléletén.

A felvilágosult uralkodó 1784. ápr. 26.-án kelt és a helytartótanács által május 18.-án közzétett rendelete az ország hivatalos latin nyelvét a némettel cserélte fel. A középiskolákba már 1784. nov. 1.-től csak német tudással rendelkező tanulók léphettek. Erről a rendeletről Szekfű Gyula ezeket mondta: „Nem lehet eléggé csudálkoznunk példátlan erőszakos és egyúttal kivihetetlen módján.” (In.: Szekfű Gyula: Iratok a magyar államnyelv kérdésének történetéhez, Bp., 1926.)

Egyébiránt a szóban forgó korról foglalkozó történet-szek sokat vitatkoztak azon, mi motiválta a császárt ebben a döntésében?

Tény, hogy Európa műveltebb országai akkorra már felhagytak az elavult latin nyelv használatával, és a latinhoz csak Magyarország, Erdély és Lengyelország ragaszkodott még. A bécsi udvar a következőképp érvelt: Mivel a magyar nyelv nem, a német viszont már standardizált, továbbá minthogy a magyar nyelv a német, a román és szláv nyelvek mellett csak egyike az országban használt nyelveknek, a latin helyébe csakis a német léphet. Különben is a francia, angol és orosz példa jól mutatja, mennyi előny származik abból, ha az államban egy nyelv érvényesül.

A magyar kancellária tiltakozott ugyan a rendelet ellen, de a császár kitarott elhatározása mellett, azt állítva egyszersmind, hogy őt félreértik: Mert „nem arról van szó, hogy milliók megváltoztassák nyelvüket és más nyelven beszéljenek, hanem arról, hogy azok, akik a közügyeknek akarják magukat szentelni, a latin helyett a német nyelvet használják, s az ifjúság ahelyett ezt tanul-

ja...Rendeletem a magyar nemzetnek és a köznek a legjobbat akarja és egyáltalán nincs szándékomban az anyanyelv kiirtása.” (In.: Kosáry Domokos: Művelődés).

Lehet, hogy – amint Szekfű Gyula mondotta – II. József szubjektíve őszintén mondta, amit mondott, hogy tudniillik nem nemzetiségi, hanem tisztán állami, politikai, hasznossági megfontolások vezették, de a nyelvrendelet mindenképpen mélyen sértette az emberek jogait és méltóságukat.

A Magyarországra vonatkozó előírásokat 1784-ben kiterjesztették Erdélyre is. Erdélybe 1785-ben érkeztek meg Bécsből az első német nyelvű tankönyvek, amelyeket azután német-magyar, illetve német-román kétnyelvű tankönyvek követtek. A gubernium pedig utasítást kapott, mérje fel Erdélyben a népoktatás helyzetét, és tegyen javaslatokat arra, hol kellene még mintaiskolákat, illetve alsó szintű triviális népiskolákat felállítani.

A bizottság úgy foglalt állást, hogy mindenekelőtt Brassóban, Balázsfalván vagy Fogarason, Gyulafehérváron, Marosvásárhelyen, Medgyesen és Székelyudvarhelyen kellene legelőbb „normál” iskolákat felállítani.

A népoktatás továbbfejlesztésére II. József idején fordította a kormányzat a legtöbb figyelmet. Mert alapvetően fontosnak érezte, hogy a hatékonyabb termelőmunkához szükséges műveltség minimumát – felekezeti és nemzetiiségi különbség nélkül – a tömegek minél szélesebb körben elsajátítsák.

A felvilágosodás erdélyi képviselői osztoztak a korra és a kormányra jellemző általános pedagógiai optimizmusban. Európa több más országához hasonlóan „a társadalom átalakításának problémáját” Erdélyben is „hosszú időn keresztül pedagógiai tervezetek helyettesítették”.(5)

Folyóiratában, az Erdélyi Muzéumban Döbrentei Gábor arra ösztönzi a kollégiumok és líceumok professzorait, hogy nyomtassák ki és sokszorosítsák előadásait, tegyék hozzáférhetővé a felnőtt polgárok számára is az egyes tudományos ismereteket, hogy ismételten tanulmányozhassák és elmélyüljenek bennük.(6)

Mivel a felvilágosodás zászlóvivői rendkívül nagy társadalmi hatékonyságot tulajdonítottak a nevelésnek, a

legtermészetesebben következtettek arra, hogy az iskola megreformálása hazafiúi kötelesség. „Azt kívánja a Hazának erős fennállása, a nemzetnek a külföldiek előtt is becsületbe hozatala, az emberiség nemes célja, hogy egy liberálisabb nevelés által minél több nagylelkű tudományos műveltségű férfiak készíttessenek.”(7)

A haza és a nép sorsa iránt érzett felelősségről tanúskodik Mikes Kelemennek a hazai iskolák sanyarú állapota és az oktatás régi módja feletti bíráló töprengése is.

Az író leginkább az iskolákat kisajátító és önkényeskedő egyházatyákat teszi felelőssé a nevelés esetlegességeiért és zűrzavaráért. Az iskolaügy és a nevelés módja nem lehet magánügy vagy felekezeti privilégium, ez országos érdek.

A felvilágosodás nagyjaihoz hasonlóan ő is úgy látja, ahhoz hogy az iskola betöltse igazi hivatását, az oktatást közelebb kell hozni a valósághoz. Ehhez pedig szemléletváltásra és reformokra van szükség. A régi elavult oktatási gyakorlatot megfelelővel kell helyettesíteni, és hasznos tudást biztosító „collegyumokat” létesíteni.(8)

Mikes bírálata mindenekelőtt a skolasztikus oktatási rendszer alappillérei: a hasznavehetetlen ismeretek besúlykolása és a latin nyelv egyeduralma ellen irányult. Idézünk a LXII. levélből:

„...Arról igen okosan gondolkodik ked, hogy úgy szeretné neveltetni a fiát és leányát, valamint ott Pérában nevelik a francziák. Édes néném, ott pedig csak kereskedőket lát ked: de az országokban kellene látni, hogy a nemes ember gyermekeit mint nevelik. A való, hogy nekik magok királyok vagyon, és a hol mindenféle tudományok és mesterségek virágoznak. Az is való, hogy egy országnak a boldogsága az ifjakot való jó neveltetésekből áll – a hadakozást, a tudományokat, és a mesterségeket akkor kezdik tanulni. A mi boldogtalan országunkban mindezekre alkalmatossága nincsen egy ifjúnak, noha mindezekre olyan alkalmas volna, mint akármely nemzet. Mindazonáltal úgy tetszik, hogy mégis jobban lehetne nevelni az ifjakot, ha az atyák arról jobban gondolkodnának. Noha közüllök sokan tudatlanok, és egy vaknak nehéz a világtalant vezetni. De, ha magok is a tanulást jobban szerették

volna, a fíjakot többre taníthatnák; mert egy jól neveltett és oktatótt ifjú a fiát is a szerént neveli. Mert ugyanis nézzük el, hogy neveltetnek nálunk az ifjak közönségesen? Legalább tíz vagy tizenegy esztendőös koráig a faluból ki nem megyen, hanem addig a falusi iskolában jár - addig az ideig megtanul olvasni, de az olvasással sok paraszti szokást is tanul. Ha az iskolában nincsen, otthon egyebet nem lát, hanem minden héten hétszer az apját részegen látja, a ki nem törődik azzal, hogy a fiába valamely nemesi és keresztényi jó erkölcsöket oltson, és csak a cselédekkel való társaságban hagyja, a kiktől mindeféle rossz szokást és rossz erkölcsöt látván és tanulván, azok benne csaknem holtig megmaradnak, és a nagy parasztságban való neveltetése miatt azt sem tudja, ha nemes ember gyermeke-é? Talám meg sem tudhatná másként, hogyha csak a jobbágyok kis uroknak nem neveznék.

Tizenkét vagy tizenhárom esztendőös korában valamely collégiumba béplántálják, a honnét huszonnégy vagy huszonöt esztendőös korában szabadul ki. Olyan idejében, a melyben másutt már az olyan ifjú jó deák, jó históricus, a gyeometriát, gyeographiát, szükségéhez képest tudja, és már jó hadi tiszt; nem csak hadi dolgot, de országos dolgot is bízhatnak reája. De már vigyük haza pompával a mi huszonöt esztendőös deákunkat a collégiumból, és nézzük meg, hogy annyi tanulás után mit tud, és hogyha használhat-é valamit tudományával az országnak, vagy magának? Legelsőben is a mi deákunk azon igyekeznek, hogy czifra köntöse és paripája légyen – egy néhány könyvit és philosophiáit valamely almáriomban eltemetvén, azután faluról falura bójárja az atyjafiait – Arisztotelesznek ott egy néhány terminusit kipöki, de deákul már szégyenlene beszélleni azért, hogy az asszonyok tanuló deáknak ne tartsák. Az atyjafiaiainál mit csinál? Leghasznosabb beszéllgetése a vadászatról, a lovakról vagy on - ha asztalnál vagy on, nagy gyalázatnak tartaná, ha jól nem innék, és még deáknak tartaná, ha magát mentetné - ebéd után vagy az asszony vagy a leányok házában bontja ki, a mit Virgiliusból vagy Ovidiusból olvasott. De hogy az iskoláról való emlékezetet is teljességgel elfelejtse, szükségesnek gondolja lenni, hogy a szolgálók

közül kettőt vagy hármat szeretéinek fogadjon. E szerint felróván az atyjafiait, és közöttök egynehány részegség után megmosván torkát a deák szótól és az iskolai portól, ismét haza iromtat azzal, a mit az atyjafiaitól tanult. De mit tanult? Azt a tudományt eléveszi, mihent az apjához vendégek érkeznek; mert legnagyobb gondja is a lesz, hogy az apja vendégit megrészegetse, és az apjától is azért dicséretet vegyen más nap. E szerint tölt el két vagy három esztendőket vagy a vadászatban vagy az italban, vagy a Vénus udvarában, és a mit egynehány esztendőig tanult, azt egy kevés idő alatt csaknem mind elfelejti. De mit tanult volt annyi esztendőig? Csak a deák nyelvet, és egyebet nem tanulván, annak házánál hasznát nem sokat veszi – és a gazdaságban olyan tudatlan, mint mások. És a physikájából annyit nem tud, mint a molnárja, vagy a kovácsa, nem tudván csak annak is okát adni, hogy miért hinti meg vízzel annyiszor az égő szenit. Annyi deáksága után csak azt is a tisztartójától kell megkérdeni, ha a szállója délre vagy északra fekszik-é? Kérdjük már aztot, hogy mikor fogja hasznát venni a logikájának, ha megházasodván a gazdaságakor annak semmi hasznát nem veszi? Az országgyűlésiben elmenvén, az ország dolgához nem tud – nagy csendességben kell hallgatni a végezéseket, mivel ha ott úgy disputálnának, mint az iskolában, azonnal ő is felugranék székből, és felkiáltaná: Nego majorem. (Tagadom a fő tételt. A szillogizmus első tétele – lábjegyzetben) De azokhoz nem értvén, olyan tanácsot kell adni, hogy hányják el az emberfőt. Nem hogy azt tudná, hogy miben áll az ország haszna, de azt sem tudja, mi csoda országok szomszédi Erdélynek? Hogyha a Maros a Tiszában foly-é elsőben, vagy a Dunába? De hol? A meg más kérdés volna. Mindezekből látjuk, hogy a nyolcz vagy kilencz esztendeig való tanulásnak se maga, se az ország hasznát nem veszi; mert a deák nyelvnek úgy vennék hasznát, ha a hadakozásról, ha az ország igazgatásáról és más tudományokról való könyveket olvasnának. De így a mi philosophusunk egy-két esztendő múlva olyan tudatlanná lészen, mint a gondviselője, és ha a tisztartójának nem kelletnék írni, talám az írást és az olvasást is elfelejtené. Nem akarom ezekből azt kihozni, hogy a de-

ák nyelv haszontalan volna, hanem csak azt mondom, hogy egy nemes embernek idővesztés annyi esztendőig csak azt a nyelvet tanulni; mivel a mellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna: egy paraszt ember gyermekének még haszontalanabb, és jobb volna, mihent írni és olvasni tud, valamely mesterségeket tanulni, mivel a mesterégek és a kereskedések hajtanak hasznot egy országban. Tudom, hogy a mi országunkban egy ifjunak más tudományt nem lehet tanulni; mert mincsenek arra való collégiumok, mint más országokban, a hol egy huszonötéstudós ifjú négy vagy ötféle tudományokat tud, és egy közönséges ifjú két vagy három mesterséget. De lehetetlent nem kell kívánni a szegény erdélyiektől: és nem is kívánok. De az atyák nagy számot adnak azért, hogy a fiakot nagyobb gondviseléssel nem nevelik, és a nemesi jó erkölcsre nem ingerlik még eleinte, hanem még példát adnak a részegeskedésre, a feslett és tunya életre. Ha a fiakot csak arra vennék is, hogy a deák könyveket magyarra fordítsák, úgy a tanulásokat a közönséges jóra fordítanák; mivel sokan vannak olyanok, a kik arra alkalmasok volnának. És ha csak egy könyvet fordítana is meg életében, azzal mind magának, mind másoknak használna, és látná valamely gyümölcsét annyi esztendőig való tanulásának: de a sok hejjehujja, a kopó, a virradtig való ital mindezekre időt nem ad, és nem engedi, hogy az elme valamely hasznos dologban foglalja magát. És ha megvénül, jó tanácsot sem tud adni; mert ifjúságát haszontalan töltötte el – és egy tudatlan tanácsúr olyan egy országban, mint egy üres hordó a pinczében.

De édes néném, most veszem észre, hogy miben töröm a fejemet. Mindazonáltal, mint hazafia, azt akarnám, hogy a tudomány oly közönséges volna nálunk, mint a tudatlanság. De akármely hosszú levelet írjak is kednek erről a dolgról, azzal a mi ifjaink szokásokat meg nem változtatják, s az atyák az asztalnál való régi bévett rendet el nem hagyják. Kednek pedig azt jóvállom, hogy a fiának olyan tudományokat adasson, a melyekkel használhasson országának. Én eleget prédikállottam a fiakról, azért leszállok a predikállósékből, és menjen fel ked is oda predikállani a leányokról – a kedet illeti; mert a leányok

neveltetésére úgy kell vigyázni, valamint a férfiakéra. De még többet mondok, és azt mondom, hogy jól oktatni a leányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, valamint a másika. Hogy lehet a? Nem igaz-é az, édes néném, hogy egy jól nevelt, jól oktatott eszes leány asszonynya változván, a fiát is mind jól tudja nevelni, oktatni, és tanítani, és aztot az ország szolgálatjára alkalmatossá tenni? Ergo, hasznára vagyon tehát az országnak, ha a leányokat jól nevelik és oktatják.

A régi rómaiak megajándékozták az olyan anyákat, kik a haza szolgálatjára jól nevelték fiokot...”(9)

Ennek a kornak az erkölcsi szemléletében gyakoriak voltak ugyan a pragmatikus elemek, de ezt az újító erőnek a hűbéri rend elleni küzdelméből fakadó érdekeik és szükségleteik motiválták. Még ha ez nem is volt mindig tudatos. Valóban „Egy nemes embernek idővesztés annyi időig csak azt a nyelvet tanulni, mivel a mellett más egyéb hasznos tudományt is tanulhatna.”(10)

Ugyancsak a hasznosság elvének a jegyében szerette volna Mikes kiterjeszteni az oktatást a nőkre is, akiket, mint láttuk, egyenrangúaknak és egyenértékűeknek tartott a férfiakkal. Mit is mond a nénjéhez írott fentebbi levélben? „Jól oktatni a lányokat olyan szükséges, valamint a férfiakot, és az egyike olyan hasznos az országnak, mint a másika.”(11)

A jót a hasznossal azonosító utilitarista szemlélet megítélésekor azt is figyelembe kell venni, hogy mire irányul a cselekvés. Hogy csupán az egyén partikuláris érdekeit szolgálja-e, vagy elsősorban a közösségét? Mikes szerint a figyelem középpontjában mindig az országos érdekeket kell tartani.

Az erdélyi értelmiségnek a nevelés iránt tanúsított fokozott érdeklődése a kor általános pedagógiai felbuzdulásának hazai lecsapódása. Ezt is ugyanaz a felvilágosítói hit táplálta, mint amazt: „a tetemes rossznak el hárítására, az Embernek...valóságos formálására tsupán egy valóságos eszköz...a Nevelés létezik”.(12)

A nyomor és nélkülözések leküzdésének csillapíthatatlan óhaja, és a nevelésbe vetett rendíthetetlen bizalom

szerencsés találkozása olyan termékeny belső feszültséget teremtett, ami az értelmiség zömét és a holdudvarába tartozó egyéneket és kisebb-nagyobb csoportokat termékeny cselekvésre bírta. A cselekvésvágy, a hatni akarás, a köz hasznára levés áthatotta a szíveket. A felszabult energiák hasznosulni akartak. Kölcsey is ennek a kornak a gyermeke: „Hass, alkoss, gyarapíts: s a haza fényre derül!” – írja Huszt című örök becsú költeményében, 1831 végén.

A hűbéri társadalom keresztény erkölcse hűséget, a törvények feltétlen tiszteletét, passzív alkalmazkodást kívánt meg az embertől. Ellenkezőleg, az új polgári etika tevékeny magatartást, helytállást igényelt az egyéntől a köz és a maga érdekében.

A polgárosodási folyamattal egyidejűleg növekedett az egyének súlya és személyes szabadsága, az emberek gyakrabban végeztek önvizsgálatot, ami kiszélesítette és megerősítette felelősségérzetüket. Ifjú Cserey Farkas úgy érzi, nem lehet más hazafiúi kötelességünk, mint saját népünket a felvilágosodás eszméivel megismertetni. Mivel pedig tökéletesedést csak „helyesen intézett és jókori neveléssel” érhetünk el, mindenekelőtt a falusi nevelés helyzetét kell szemügyre venni és rendbehozni, hisz ennek van a társadalomra nézve „legnagyobb sükerű haszna”.(13)

A falusi iskolákra fordított megkülönböztetett figyelmet egyebek közt az a felismerés magyarázza, hogy amíg más intézmények a társadalomnak „csak bizonyos rendű és állapotú tagjait boldogítják”, addig a népiskolák „minden hely, állapot és rendbeliekre haszonnal néznek”.(14)

Az elvi megállapítást „konkrét felismerés”, emezt pedig a feladatok kijelölése követte. Lesújtó kép tárul elénk: „Különös figyelemmel megvizsgáltam én állapottyokat az Oskoláknak, amelyek Hazánkban a falukon vagynak, de soholt se találtam olyanra, amelybe a falusi ember jó tzélra intézett Nevelése Valóságosan eszközöltetnék”.(15)

Pedig a tudás és az erkölcsösség közt közvetlen összefüggést látó pedagógiai író szerint erre nagyon nagy szükség lenne. Cserey úgy vélte, hogy az az ember, aki tudja, mi az erkölcsi jó, követi is azt. Szókratész nyomán az elvont ismereteknek olyan hatékonyságot tulajdonított, amekkora nincsen bennük. A tapasztalat ugyanis azt mu-

tatja, hogy a tudás és a gyakorlat között nincs annyira szoros, még kevésbé közvetlen összefüggés, mint Cserey vélte. Vannak ugyanis emberek, akik nagyon jól tudják, mi az erkölcsi jó, mégis merőben másképp cselekszenek.

Nyilván Csereynek nem róható fel, hogy nem ismerte fel: erkölcsös magatartáshoz az erények ismeretén túl elengedhetetlen követelmény az erények gyakorlása. Hogy csak az az ember lehet erkölcsös, aki nemcsak ismeri, hanem gyakorolja is az erényeket.

Abban viszont igaza volt, hogy a tudás, a műveltség hozzá segít bennünket a valódi értékek felismeréséhez, megkönnyítheti a kényesebb, bonyolultabb kérdésekben a helyes tájékozódást. Ehhez pedig valóban a széles alapon nyugvó közoktatás a legjobb eszköz.

A felvázolt elméleti alapból Cserey arra a helyes gyakorlati következtetésre jutott, hogy „minden faluban legyen iskola”. Ahol pedig nincs, ott a földesúr tekintse kötelességének a helyi igényeket kielégítő iskola felállítását.

A főnemesek általában nem sokat törődtek a falusi iskolák helyzetével, hisz ők nem nyilvános iskolákba járaták gyermekeiket, hanem házi tanítókat fogadtak melléjük. Mivel ezeknek a nevelőknek nagy többsége idegen – francia, német – ajkú volt, a főurak gyermekei is idegen nyelveken tanultak, és idegen szellemben nevelkedtek. Nem csoda, ha később közülük többen idegenül éreztek is.

Ifjú Cserey Farkas így ecseteli a tapasztaltakat: „Különös figyelemmel meg vizgáltam én állapottyokat azon Oskoláknak, mellyek Hazánkba a falukon vagynak; de soholt se találtam olyanra, e mellybe a falusi ember jó tzélra intézett Nevelése valóságosan eszközöltetnék. Hogy tehát a Megvilágosodásnak ezen idő pontyába, mellyben Európának nagyobb részei egész igyekezettel szorgalmatoskodnak, a pallérozottság által formálni erköltseiket mi hátrább ne maradgyunk, vegyük munkába azon eszközöket, mellyek a Megvilágosodásra vezethetnek (...) Ha a falusi nevelést karba akarjuk helyheztetni. (...) szükség volna olly Mesterekre szert tenni, kik nem a Falusi Pap favorából, vagy a falusi lakosok tetszéséből hivattnak ezen foglalatosságra, mert az első esetben a Papnak lészen a szolgálja, annak fog törekedni tettzését

telljesíteni, és így restesen folytatni Mesterei Hívását. Ha a falusi lakosok hívják, úgy is igen ritkán jut jó tzelra a dolog, mert ezek nem bírnak elegendő józan ítélettel arra, hogy mijen tulajdonságú Emberek keze alá bízhatják Gyermeküket... A Földes Urak találjanak, és szerezzenek tehát jó Mestert...”

A helyzet tarthatatlanságát jelzi, hogy az 1791-es országgyűlés napirendre tűzte az arisztokrata gyermekek távolmaradását az iskolákból, és kimondta, hogy „minden gyermek nyilvános iskolába tartozik járnivaló vagy legalábbis vizsgálatot tenni”.(16)

A Kolozsvári Református Kollégium egyik professzora, Szilágyi Ferenc (1797-1876) még a XIX. század harmadik évtizedében is azon fáradozott, hogy meggyőzze az arisztokrata szülőket a közoktatás előnyeiről, amiből arra következtethetünk, hogy a főurak nemigen tartották tiszteletben az országgyűlési határozatokat.

Szilágyi tanulmányában kitért a népiskolák erkölcsnevelő szerepére is. A nyilvános oktatást nemcsak az ismeretközlés tekintetében tartotta korszerűbbnek, hanem az előítéletek elleni küzdelemben is eredményesebbnek látta a házi nevelésnél. Az előítéletek leküzdésének feltételeként a pontos tényismeretet és a személyes meggyőződést jelölte, mindkettőt, mondja, a népiskola teszi leginkább lehetővé. Hiszen a különböző vidékekről összeseregülő, más-más vagyoni és osztályhelyzetű, felekezeti és különböző nemzetiségű gyermekek a népiskolákban jobban megismerhetik egymást, helyesebb képet és ítéletet alkothatnak egymásról. „Így egymáshoz édesedvén, levetkeznek sok alacsony nemzetiségi és ágazati balvélekedéseket, amelyek különben benne maradhattak volna, holott ellenségeskedés magvai és háborítói az emberi társaságnak”.(17)

A népiskolák sokkal inkább hozzájárulnak a más-más rangú, osztálybeli gyermekek és képességeik jobb megismeréséhez, egymás jobb megbecsüléséhez, a kölcsönös tisztelet kialakulásához, az előítéletek visszaszorításához, illetve elvetéséhez: „A felsőbb rendű gyermekek emberibbek és jobb szívűek lesznek, midőn a köznevelésben inkább lehullatják a születési, állapotai és vagyoni kevély-

séget, mely belső nevelésöket annyira akadályozhatja; szeretet és becsülés támad benne az alsó és szegény gyermekek eránt, kikben olykor szebb tehetséget, nagyobb igyekezetet és jobb szívet tapasztalnak, mint más némelyekben, kik születésből valók. Megtanulják az igazi emberi érdemet jobban esmérni is igazabban becsülni. Ők is megnyerik az alsóbb állapotúaknak szereteteket és bizodolmokat, és megesik, hogy egész életbéli hívséges szolgálatjokra lekötelezik. Nagyon hasznos pedig mindenikre, de kiváltképpen a fő-rendűekre nézve, ha ők idején megnyitják szíveket minden állapotbéliekhez, és okosan s szelíden hozzájuk közelíteni megtanulnak. Melly szükséges a jó akarat és bizodalom embertársainkhoz, ha a polgári életnek sokféle kötelei között szerencsésen és hasznosan élni kívánnak.” (Erdélyi Muzéum, 6., Pest, 1816).

A tanulmány írója annak a polgári ihletésű igénynek is hangot adott, hogy az egyén értékét és megbecsülését ne az olyan külső jegyek, mint a társadalmi hovatartozás, a vagyon mértéke és az előjogok döntsék el, hanem a képességek, az egyén munkája és erkölcsi magatartása legyen a mérvadó.(18)

Szilágyi Ferenc összehasonlította erkölcsi szempontból az arisztokráciát a parasztsággal, és az összevetést a parasztság javára döntötte el. A fentebbi idézetben értelemszerűen benne foglaltatik a felvilágosodásnak az az alapgondolata, hogy természettől fogva mindnyájan egyenlők vagyunk.

A felsőbb osztálybeliek különböző elmarasztaló véleményeket, rosszalló megjegyzéseket tettek a népiskolák rovására. Olyasféle viselkedésbeli fogyatékoságokkal példálóztak, mint a közönségesség, durvaság, vagy az erkölcsiekben való fogyatkozások, beszédbeli illetlenség.

Ha netán léteznek is, szerző szerint mindezek inkább külsőleges fogyatkozások.

De ami az állítólagos erkölcsi fogyatkozást illeti, „a külső módot szükség megkülönböztetni a belső erkölcsiségtől. Mert a valóságos erkölcsiség, belső jóság, egyenes indulat és a szív ártatlansága nem kevesebb az alsóbb rendűek között. Ezeknek ugyan durvább módjuk van, de amazoknak tekervényesebb. A közgyermek együgyűbb

lévén, hibáját inkább szabadon és nyilván ejti, s annál könnyebben gyógyítható; a más, mivel fáinul gyakorolja, nem oly hamar lehet észre venni, és eleibe kerülni. A külső csinosságot pedig az oskolákban a közönséges helyen való gyakor megjelenés még elő is mozdíthatja.” (U.o.)

A Magyar nyelv előmozdításáról buzgó elmélkedései, Pest, 1806. című munkájában Teleki László (1764-1821) is elmarasztalja az arisztokráciát. A gyermekeik neveléséről gondoskodó főurak száma csupán néhány. Fiaikat nem adják népiskolákba, hanem külön nevelőket fogadnak melléjük. Ami több okból sem jó. De ennél is nagyobb baj, hogy „Jórészüknek a magyar szellemű nevelés kötelessége eszébe sem ötlük. Fiaikat idegen nevelők egészen idegen érzés- és gondolat világában nevelik föl. Minthogy a főúri sarjak nyilvános magyar iskolába nem járnak, aztán idegenben élnek, a sajátos magyar életről holtuk napjáig sejtelmük sincsen.(...) Az arisztokrácia visszamagyarításának fő feltétele az, hogy a nevelő magyar legyen.”

Az egyre gyakoribbá váló önelemzés és önértékelés az érdeklődés homlokterébe állította az emberi méltóság kérdését. Az egyén többé nem hajlandó alávetni magát a hűbéri rend szigorú hierarchikus struktúrájából eredő olyan diszkriminációs normáknak, amelyek eleve elzárják az utat önnön képességei kibontkoztatása előtt.

A nemzet felemelésén fáradozó felvilágosító intelligencia első számú követelményként fogalmazza meg: egységessé kell tenni az oktatási rendszert, az iskolák mindenki számára legyenek hozzáférhetőek, mindenkinek lehetőséget kell biztosítani ahhoz, hogy maximálisan kibontakoztathassa hajlamait, képességeit.

A házi nevelés erre azért alkalmatlan, mert nem az ifjú személyiségének kifejlődését szolgálja, hanem a nevelő gyakran saját ki nem élt ambícióit erőszakolja rá a növendékre, tönkretéve őt.

„Emlékszem egy olly házi tanítóra, mondja Szilágyi, kinek a Mathezisra természeti hajlandósága lévén, tanítványából is erővel Mathematicust akart csinálni, a pedig egyéb tudományhoz vonszódott inkább. E szerént akarta formálni, nem lehetett, a mivé lehetett volna, elmaradott. Ezen ifjú a köz oskolában találhatott volna avagy csak

egy a maga vonszódásának útjába vezérlő tanítót, s a Methezisből, a mennyi szükséges a közönséges életre, megtanulhatta volna. Bizonyosabb azért több mutatók között a rendes célnak elérhetése.” (Erdélyi Muzéum, 6., Pest, 1816.)

A képességek kibontakoztatását sürgető polgári ihletű gondolat egyszerre irányult az arisztokrácia privilégiumai és az egyéni hajlamokat mellőző skolasztikus oktatási rendszer ellen. Okkal és joggal, mondhatnánk, mert amíg a túlzott tekintélyelvre épülő tradícionális társadalmakban az újító szellemet nem, vagy csak kivételes esetekben értékelték, addig a szabadfoglalkozás elvén nyugvó polgári világban az új iránti fogékonyság egyre komolyabb elismerésnek és megbecsülésnek örvendett. Ennek kívántak a nyitottabb szellemek Erdélyben is polgárjogot szerezni.

A közösség sorsával való azonosulás, különösen ha lemondással vagy kockázattal jár, a magát exponáló személyiség magas erkölcsiségéről, az elhívásig fokozódó kötelességérzetről tanúskodik. Nem véletlen, hogy az oktatás megreformálását, illetve az anyanyelvű oktatásnak a társadalom egészére való kiterjesztését mindenekelőtt az az újító szellemű intelligencia sürgette, amely maga is érdekelt volt a polgári irányú átalakulásban, a latin helyett a magyar bevezetését ellenzők zöme pedig a maradi szemléletűek köréből került ki.

Csakhogy az anyanyelvű oktatást szorgalmazók táborában sem volt teljes az egyetértés. A legtöbb vitát az váltotta ki, hogy milyen módon történjen a nyelvcsere. A türelmetlenebbek az egy csapásra, míg a mérsékelték inkább a fokozatosan történő áttérést látták megfelelőbbnek.

A kor vezető értelmiségiei között voltak, akik azt mondták, hogy a magyar nyelvet azért nem lehet egyszerre az idegen nyelv helyébe állítani, mert nincsenek magyar nyelvű tankönyvek. Ennél is komolyabb akadályt jelentett a nyelv pallérozatlansága, az, hogy a magyar nyelv még kevésbé volt alkalmas új tudományos ismeretek közlésére. Ezért egyesek szemében úgy tűnt, hogy nem a hirtelen, hanem a fokozatos áttérés ésszerűbb. Ezt az álláspontot képviselte nálunk Báróczi Sándor, aki a latin nyelv

„mennyire szükséges” használatának módjáról írt „kettős beszélgetésben” azt fejtegette, hogy az oktatást csak lépésről lépésre haladva lehet anyanyelvűvé tenni. Az iskolában tanítsanak ugyan latint, de „ne legyen a Deák nyelv minden applicationnak egyedülvaló tárgya.(...) Szükséges a Deák iskolákat megtartanunk, minthogy nyelvünk nintsen még annyira elkészülve, hogy mindenféle tudományokat közölhetnénk rajta az Ifiúsággal. Hanem emellett igyekezzünk önnön magunk nyelvét is mély álmából felserkenteni...”(19)

A hasznos tudás és életközeli nevelés igényének az egységes és anyanyelvű népoktatás felelt meg leginkább. A széles alapon szervezett iskolarendszer szolgálta a legjobban azt az eudaimonisztikus eszmét, amely szerint az anyagi biztonság és az azonos szellemi habitus alkotja az egyéni és közösségi boldogság alapját, biztosítja az állam békéjét és harmóniáját.

Az egységes iskolahálózat megszervezésére és az elnemzetietlenítést ellensúlyozó anyanyelvű oktatás bevezetésére irányuló törekvés számunkra azzal az előnnyel is járt, hogy jelentősen elősegítette az értelmiségi réteg megerősödését. Ugyanakkor az anyanyelvhez és sajátos értékekhez való ragaszkodás hozzájárult a nemzeti érzés megerősödéséhez, aminek akkor természetesen semmi köze nem volt más népek jogait sértő későbbi – XIX. század végi és XX. és XXI. századi – nacionalizmusokhoz.

„AZ EGÉSZ VILÁG EGY NAGY KÖZTÁRSASÁG”

„Az egész világ nem más, mint egy nagy köztársaság.”(1) André Michell Ramsay híres beszédének ez a zárómondata aforisztikus tömörséggel fejezi ki a szabadkőművesség alap gondolatát: valamiféle kozmikus testvériséget.

De mi is volt *abban az időben* ez a mozgalom? A szabadkőművesség olyan „vallásos-etikai színezetű liberális világpolgár-mozgalom”(2) volt, amely az egyetemes emberi összefogást és a testvériséget írta küzdelmeinek zászlajára. Szervezeteinek külső, formai jegyei a középkori kőművesek templomépítő céheinek hagyományos formáira emlékeztetnek: tagjai páholyokba tömörültek, a páholyok nagypáholyokba egyesültek, melyek élén úgynevezett mesterek, illetve nagymesterek álltak.

Az első szabadkőműves páholyok Angliában alakultak a XVIII. század első negyedében. Alkotmányuk (The Constitution of the Free Masons), melyet James Anderson skót lelkész szerkesztett 1725-ben, később a szabadkőműves társaságok alapokmányává vált.

A mozgalom legfőbb törekvései: az erkölcsi tökéletesedés, az emberbaráti érzelmek fejlesztése, a vallási kényszer elítélése, a felvilágosult eszmék hirdetése, az irodalom- és tudománypártolás, végső célja pedig a közboldogság megteremtése volt.

Az alapszabály szerint a jó szabadkőműves megtartja nemzetiségét, anyanyelvét és hitét, ugyanakkor barátsággal viseltetik bármelyik nemzet fia és minden vallásfelekezett tagja iránt. A szabadkőműves „nem ostoba ateista, sem vallástalan libertinus”, hanem egy új erkölcsi vallás híve.

Noha a mozgalom jellege és tartalma országonként, nemzetenként, sőt páholyonként változott, mindenhol közös vonása volt, hogy tagjai nem voltak vallástagadók, és céljaikat békés eszközökkel kívánták elérni. Martinovicsék jakobinizmusa, forradalmi radikalizmusuk kivételes esete volt ennek az európai méretű mozgalomnak.

Bár a szabadkőművesek nem voltak vallástalanok, az

irodalom és a tudományok pártolásával, az egyenlőség eszméjének hirdetésével és a „világosság” terjesztésével objektíve és hatékonyan hozzájárultak az egyházi hatalom és a skolasztika háttérbe szorításához, a faji és a vallási előítéletek lerombolásához, miáltal „a polgári egyenlőség felé vivő utat egyengették”.(3)

A XVIII. század első felében gyors egymásutánban alakultak szabadkőműves páholyok a kontinens különböző részein. Spanyolországot, Portugáliát nem számítva, ahol a szabadkőművesség elterjesztésére tett kísérleteket igen komoly erővel szorították vissza, a szabadkőműves mozgalom – Oroszország kivételével – egész Európára kiterjedt. Ez a gyors előretörés valósággal megrémítette a katolikus egyházfőket, akik késedelem nélkül igyekeztek gátat vetni a mozgalom továbbfejlődésének. Ezerhétszáznyolcvanháromban Kelemen pápa egyházi átokkal sújtotta a szabadkőműves szövetséget, de az anatómia nem bizonyult eléggé hatásosnak, mert az elkövetkezendő száz esztendő alatt a különböző pápai bullákban a kiátkozást még hatszor megismételték.

A monarchiában Mária Terézia uralkodása idején jelentek meg az első szabadkőművesek. A mozgalom terjedését a császárnő férje, Lotharingiai Ferenc is segítette, aki maga is szabadkőműves volt, 1731-ben lépett be a szövetségbe.

A magyarok egészen korán bekapcsolódtak a mozgalomba, már az 1742-ben alapított első bécsi páholynak több magyar tagja volt. Széchenyi Ferenc (1754-1820) és Ráday Gedeon (1713-1792) magyarországi írók mellett ott voltak az erdélyiek is: Báróczi Sándor és Nalátzy József testőrírók, gr. Bethlen Gábor akkori erdélyi kancellár, Bruckenthal Sámuel, több bécsi magyar tiszt és udvari tisztviselő.

Erdélyben az első szabadkőműves páholy Brassóban alakult 1750-ben. Ezt követte a szebeni, amely egyben a legjelentősebb is volt. „Hosszas tervezgetések után a szebeni páholy 1787-ben nagyszabású tervet fogadott el Erdély múltjának, jelenének történeti, gazdasági és művelődéstörténeti feldolgozására. Németek, magyarok, románok közül tagokat toboroz és az emberbaráti munka mel-

lett Erdély szellemi vezetésében is részt követel. A munkálatok meg is indultak... A hatalmas elgondolásból, ami a nagy francia enciklopédia mintájára készült volna – gyakorlati és elméleti célokat egyaránt óhajtott szolgálni –, az idő rövideje miatt semmi sem jöhetett létre.”(4) Bruckenthal Sámuel, Teleki Sámuel, Aranka György, Gyarmathy Zsigmond, Eder József Károly (1760-1811) történetíró és mások hiába állottak mellé lelkesedésükkel és tudásukkal. A kormányzóság áthelyezése Kolozsvárra egyszeribe megfosztotta Szebent a művelődési és politikai életben betöltött addigi szerepétől, jelentőségétől.

Szeben után Csíkszeredán és Sepsiszentgyörgyön is alakult szabadkőműves páholy. Kolozsvárt csak jóval később eresztettek gyökeret a szabadkőműves eszmék.

Első pillantásra érthetetlennek tűnik, hogy a szabadkőművesség épp Kolozsvárt, az erdélyi magyarság szellemi központjában talált legkésőbb otthonra. Ennek a furcsaságnak a magyarázata Erdély akkori politikai adottságai-ban és a szabadkőművesség különleges elterjedési módjában – fentről terjedt lefelé – keresendő. Erdély politikai központja akkor Szeben volt, a hivatalos nyelv pedig a német. Ez magyarázza azt is, hogy az erdélyi páholyok nyelve akkoriban szintén a német volt, tagjainak többsége is német nemzetiségű. A Bécsből jövő és a Bécs felé vezető út akkor Szebenben vitt keresztül.

A kolozsvári páholy („Diana Vadásztársaság”) megte-remtése Fritsi Fekete Ferenc földbirtokos nevéhez fűződik, aki 1782. aug. 15-én levélben fordult Bánffy György (1747-1822) kormányzóhoz, kérve, tegye lehetővé, hogy „hazánkban minden körülményt tekintve oly hasznos és szükséges természettudomány előmozdításául” Kolozsvárt joga legyen páholyt alapítani. Bánffy hozzájárult a páholy megalapításához, de a körülmények kedvezőtlen alakulása folytán a páholy nem fejtett ki jelentősebb tevékenységet.(5)

A szabadkőműves mozgalom elterjedése korántsem volt zavarmentes, tagjaira száz veszély leselkedett. A szabadkőműves eszmék terjesztőit a hatóságok „veszedelmes” embereknek nevezték, üldözéseknek, meghurcolás-soknak voltak kitéve.

Az első súlyosabb csapás már 1743-ban bekövetke-

zett, amikor a bécsi páholy számos tagját letartóztatták. A különös esemény híre néhány nap alatt Erdélybe is eljutott, ahol élénk vitákra adott alkalmat. Az itthoniak gyors informálása nemcsak a kíváncsiságot volt hivatva kielégíteni, hanem úgy tűnik, hogy a XVIII. század negyvenes éveiben Erdélyben is egyre szélesebb körökben kezdenek foglalkozni a szabadkőművesség gondolatával és ügyével. Íme, két Bécsből küldött levél részlete:

„Ilustrissimo Domino, Domine Adamo Teleki de Szék
Igen Pataka

A magyarok közül máj listában láttam nomináltattak B. Kemény László és Kemény János urak; egy Prinznak s a prussiai legátusnak utat adtanak, a többi mágnások magok házaknál arestáltattak, az alábbvalók sokan incarceráltattak volna. Processus is formáltatott volna ellenek, et quaenam sit summa, essentiae ipsius nominis futura posta declarabit.

Egyéb meritális dolgot nem értettem...

Stephan Túróczy

22. Mart. 1743.”

Micskei Cseh Benjámín 1743 márc. 31-ki levelében a következőkről értesíti gr. Teleki Ádámot (1740-1792), aki Igen Patakán tartózkodik:

„...Ezen a földön a Frey Maurereynak nagy híre va-
gyon feles úri embernek jött tudósítása, hogy Báró Ke-
mény János és László urak is incaptiváltattak, adná Isten
a felsőbb hatalmasságok követi is, hogy benne volnának,
mert így a babilóniai királyné mezítelensége felfedezett-
nék és a magok körükben el nem férő episcopátusok fel-
emelt szava megszegetnék, ha jó a vég progressusa
lészen, ha Isten dicsősége ellen való gyalázattal múlik el;
amíg valóságát nem érthetjük, judicálnunk Isten ellen
vagyon...”(6)

Erdélyben a szabadkőművesség egyre nagyobb nép-
szerűségnek örvend bizonyos körökben, és a fellobbant
kedvet egy ideig még a kisebb-nagyobb kellemetlenségek
sem lohasztják.

1790. márc. 25-én Kazinczy szenvedélyes levélben

számolt be Arankának arról, mit jelent számára a szabadkőművesség: „...Énnekem a kőművesség olyan társaság, amely egy kis karikát csinál a legjobb szívű emberekből, amelyben az ember elfelejti azt a nagy egyenlőtlenséget, amely a külső világban van, amelyben az ember a királyt és a legalacsonyabb embert testvérének nézi, amelyben elfelejtkeznek a világ esztelenségei felől s azt látván, hogy minden tagban egy lélek, t.i. a jónak szeretete dolgozik, örömkönnyeket sír, amelyben ki-ki igyekszik embertársainak nyomorúságát a szerint, amint tehetsége engedi, könnyíteni, amelyben ki-ki olvasni, tanulni, szerzetes atyafiakat munkái, írásai, példái által tanítani tartozik.”(7)

Aranka, akit szoros baráti szálak fűztek a költőhöz, megírja, hogy ő is szabadkőműves. Válaszlevelében Kazinczy elragadtatással üdvözli Arankát: „Érezd szentül szeretett barátom, érezd mennyire ragadott el azon támadott örvendezésem, hogy téged nemcsak Barátomnak, hanem szerzetes Atyámfiának szólíthatlak. Az a szent öröm, amely indulatosan szorítana, ha ölelhetnék meljemre, megnémít; nem tudok egyebet mondani, hanem szeretlek.”(8)

A fentiekből is kitűnik, hogy Erdélyben a magyarországihoz hasonló fejlődés indult el. Az elégedetlenek többsége itt is a szegényebb vagy jogviszonyaival elégedetlen nemesség köréből került ki. A felvilágosodás szellemi hatása alatt felnőtt, reformokat követelő szabadgondolkodó-nemzedék céljait békés eszközökkel akarja elérni.

Az ellenzékiek vezére a „zsibói bölény”, idősebb Wesselényi Miklós volt, aki az erdélyi országgyűlési csatározásokból derekasan kivette ugyan a részét, de politikai szemlélete jelentőségében nem közelíti meg sem a Hajnóczyét, sem a Martinovicsét.

Wesselényi individuális forradalmár volt, az örök elégedetlenkedő típusa. Íme, milyennek látja őt Kemény Zsigmond (1814-1875): „Az aulikus párttal szemben Wesselényi volt a ‘patriótáknak’ addigi vagy hogy a mostani neveket használjam addigi az ellenzéknek legbátrabb előharcosa, ki a megrohanást mindig merte kockáztatni, az ostromban ki nem fáradt, a visszavonulásról tudni sem akart.”(9)

Erdélyben is egyre feszültebbé vált a helyzet, bár ott olyan összeskúvársra, mint Magyarországon a Martinovics-féle volt, a kiváltságos rétegek ellenállása miatt, nem kerülhetett volna sor.

„Ez a vidék – írja Bánffy Farkas 1782-ben a kormányhoz – kivált a magyarság nagyon törekedik a földes Uraság ellen, tsak egy Dosa György találtnék, azt tartom, semmi constientiát sem tsinálnának a nemesség kipusztításából.”(10)

A hatóságok, a titkosrendőrség és a cenzúra szemében a „francia módon” gondolkodó radikális értelmiségiek mindenkinél veszélyesebbeknek számítottak.

Batsányi zárt levélben küldi el legújabb verseit Arankának, hogy mondana véleményyt róluk, de megrémíti az a lehetőség, hogy a forradalmi versek a titkos rendőrség kezére kerülhetnek. Ezért nyomban újabb levelet ír, s arra kéri barátját, tudósítsa, megkapta-e előző küldeményét. Idézzük a levelet, mert nagyon jól kiérződnek belőle a korabeli közállapotok.

„Méltóságos Úr!

Nagyérdemű Barátom Uram!

Igen nagy nyugtalanságban vagyok utolszori levelem, vagy-is inkább az abban küldött versek miatt. Ártalmamra lehetnének, ha eltaláltak tévedni. Kérem azért, méltóztassék töstént feleni s tudtomra adni, ha kézhez vette, vagy sem. Veszedelmes a mi állapotunk itten. A józan észnek mindenkori ellenségei új erőre kaptak. Egész spanyol inquisitiót akarnak bé-hozni. A mi munkánknak különösen nagy és dühös ellenségei vannak, és arra vivék a dolgot, hogy a II. kötetnek első negyedét, mely ezelőtt 3 esztendővel került világosságra!, eltiltani s konfiskálni készülnek.(a) Örömet arra akarnák vinni, hogy majd az után az egész munkát s institutumot el-ronthassák. Azonban hatalmas védelmezői vannak a fels. Királyi Helytartótanácsnál. Személyem ellen különösen agyarkodnak, s minden módot el-követnek, hogy árthassanak. Ego virtute mea me involvo.(b) Ti, tisztelt, szeretett barátom, talán boldogabbak vagytok, mert nem engedtetek annyi hatalmat a papságnak. De tsak ugyan itt sem tarthat sokáig hatalmaskodások. Tovább terjedt már a világosság, hogy-

sem azt többé el-nyomhassák, sőt quo major repressio eo major repercurso...Szörnyű dolgok ezek, úgy-é édes barátom? – de nintsenek különben. Hanem Tu contra audentior ito.(c) A darázs vesztét érezve tsép leg-mérge-sebben. Szomorú állapot, hogy a magyar litteartúrának ezer meg ezer akadályait oly nehéz el-hárítani. A setétségnek apostoli ez ellen fordítyák minden erejeket, mert látva tapasztalják, hogy ezzel együtt terjed a világosság, ezzel együtt fejtődik-ki a népek észbeli tehetsége.

Méltóztassék kedves barátom uram töstént válaszolni, és a fenn-említett levéről tudósítani...

Többnyire tapasztalt szivessége s barátságába ajánlván magamat, mélly tisztelettel vagyok.

A Méltóságos Úrnak
19. mart. 1793.

alázatos szolgája
Batsányi”

Aranka válasza nem ismeretes, azonban Batsányi március 6.-i válaszleveléből arra következtetünk, hogy Aranka erősen bírálta a költő egész magatartását.(11)

Ezerhétszázkilencvennégyben fordulat állt be a mozgalomban. Vezetőit letartóztatták, és monstrumpert indítottak ellenük. Ezzel a kor radikális magyar értelmiségének legkiemelkedőbb képviselőt tették cselekvésképtelenné, a mozgalmat pedig megtörték. A letartóztatottak között volt Martinovics, Hajnóczy József, Sigray Jakab, Szentmarjay Ferenc, Laczkovics János, Batsányi János, Kazinczy Ferenc, Verseghy Ferenc, Szentjóni Szabó László, Óz Pál, Szolarcsik Sándor és Barcsay Ábrahám, de rajtuk kívül másfélszázra tehető azoknak a száma, akiket letartóztattak, vagy az összeesküvésben való részvétellel gyanúsítottak. A felvilágosítók közül alig volt valaki, akit ne gyanúsítottak volna meg, akit valamilyen formában ne érintett volna az üldözés.(12)

Bánffy György kormányzó az udvarhoz küldött jelentésében már a letartóztatások előtt „aggasztónak” nevezte az itthoni helyzetet. Úgy vélte, hogy Erdélyben a protestáns magyar nemesség „titkos társaságba” tömörült, és a szövetség kapcsolatban áll Martinovicsékkal.

A társaság célja nem más, mint az, hogy megszüntesse a mágnások kiváltságait, a katolikus egyház birtokait pedig államosítani akarja, hogy ily módon pénzalapot te-

remtsen a nemzeti katonaság felállítására.

Martinovicsék letartóztatása után az erdélyiek egy ideig még viszonylagos „nyugalomban” éltek. A vizsgálatot Erdélyre csak azután terjesztették ki, miután Martinovics egyik vallomásában azt állította, hogy a mozgalom Erdélyre és Horvátországra is kiterjedt.

Sándor Lipót nádor 1795. március 9.-én már azt jelenti a császárnak, hogy „ámbár már több latrot elfogtunk, a dolog alapjáig még mindig nem jutottunk el”. Valójában azonban csak gyanítanak, semmilyen bizonyíték nincs a birtokukban.

Martinovicsék lefogásától az újabb vizsgálati parancsig az erdélyieknek elegendő idejük volt minden gyanús vagy gyanút keltő iratot, bűntárgyat vagy bűnjelet megsemmisíteni, eltüntetni.

Mindezek dacára egymást követték a házkutatások. A letartóztatások és meghurcolások rettegéssel töltötték el az embereket. A félelem országos méreteket öltött.

Aranka György óvatossága, erősen mérsékelt magatartása nem egyszerűen gyávaságból vagy elvtelen alkalmazkodásból eredt, sokkal inkább attól tartott ő, hogy a mozgalom szerencsétlen kimenetele veszélybe sodorhatja az anyanyelvű művelődés terén addig elért eredményeket.

Ugyanakkor persze az is igaz, hogy Aranka messze nem volt forradalmár alkat, sokkal inkább a lassú, fokozatos változásoknak, semmint a „felforgatásnak” volt a híve.

Teleki Sámuelhez 1795. ápr. 7-én írott levelében egyebek közt így vall erről: „Azután külön is, minek utána a mennyei gondviselés arról a szerencsésen ki folyt semmi diaetáról hazahozott szegény házamhoz, nem felejtkezhetem el arról az édes járomról, melyet annak folyta alatt viseltem, és bátorkodom Excellenciádnak írni. Szinte egy jó barátomnak veszem levelét, és azt írja, hogy legnagyobb szerentséje a hazának ebben a mostan folyt diaetában a volt, hogy az alatt semmit se csináltunk. Mert bizonyosan semmi jót nem tsináltunk volna. Evvel nagyon vigasztalom magamat. Vigasztalom a val is, hogy elébb a zűrzavarra való nagy hajlandóságát s készülését némely magokat hazafijaknak nevező tagjainknak látván: azokon való ijedtségem haszontalan volt. Sok szép szavait jegyeztem meg Nagys. Gr. Te-

leki József Úr Excellentiájának, és azok között azt is, mikor az ország előtt némellyeknek felelte: Én bizony a hazában senkitől sem félek, de ha félnem kellenék, azoktól félnék, a kik olyan erősen láttatnak félni. Hogy én erősebben féltém, a volt oka, hogy némely közülök való emberekkel olykor találkozáván és próbára vévén, nyilván és tisztán észrevettem, hogy minden jó hazafinak, kivált a nagyoknak egyenesen végeket és az egész ország constitutiójának felfordulását szomjuhozzák. Spirabant caedes et sanguinem et incendia, et omne nefas Catilina vel Hora dignum. Mellyet Excellenciádnak már most megcsendesedvén minden, bátorkodom írni, de megpróbálni (értsd: bizonyítani – A.K.) most se tudnék, az ilyen beszédek csak úgy négy szem között esvén meg, de urát mindenkor tudom adni, a nélkül, mint írárok, hogy rá tudjam bizonyítani. Istennek hála, nem csinálánk semmit.”(12)

Wesselényi mellett az 1790-1795-ös erdélyi magyar ellenzéki mozgalom legjelentősebb alakja Barcsay Ábrahám volt. Emellett szól az a látszólag jelentéktelen körülmény is, hogy miután Erdélyben a nyomozás – terhelő bizonyítékok híján – befejeződött, Barcsay ellen tovább folytatták a vizsgálatot. Ugyanis Teleki Sámuel javaslatára Barcsay bécsi barátainál: Csedő László udvari titkárnál és Danczkay József udvari fogalmazónál házkutatást tartottak, amely „eredményesnek” bizonyult. Danczkay iratai közt Barcsay tizenhét rejtjeles levelére bukkantak a nyomozók. Csak a levelek értelmezésével és a jelentéstétellel megbízott személyek jóhiszeműségének volt köszönhető, hogy a „kedélyes hangulatú” leveleket „ártatlannak” minősítették.

Noha a nyomozás a költőre semmilyen államellenes cselekedetet nem tudott rábizonyítani, „Alsó-Ausztria tartományi főnöke, gr. Saurán Ferenc rábírta az uralkodót, hogy Barcsayt aktív ezredesként nevezze ki leibachi állomásparancsnoknak”. Ily módon sikerült őt elszigetelni egykori barátaitól, levelezését és kapcsolatait pedig könnyebben figyelhették.

Megunván kényszerlakhelyét, egy idő után Barcsay hazaindul Erdélybe, de mint szökevényt, császári parancsra, elfogják, és visszarendelik. A költő azonban olyan súlyos

beteg, hogy visszazállítására nem kerülhet sor. Áldozatkész felesége közbenjárására és az erdélyi haladó erők megmozdulására az uralkodó megkegyelmezett neki. Barcsay közéleti szereplése ezzel lezárult. (Jancsó Elemér)

A költő visszavonult birtokára, ahol családjának és az irodalomnak élt. Tovább küzdeni most már különben sem volt érdemes, sem lehetséges: Erdély jó ötven évre „néma tartománnyá” vált.

Általában véve a szabadkőművesség nem volt forradalmi jellegű mozgalom: a társadalmi ellentéteket, szociális bajokat meggyőzéssel és lassú erkölcsi ráhatással akarta orvosolni. A szabadkőművesek jelentős szerepet játszottak a korabeli közvélemény alakításában, és a páholyok konkrét kapcsolatot teremtettek a feudális nemesi társadalom és az új, polgári elemek között. A közép- és délkelet-európai sajátos helyzetből adódóan a mi szabadkőműves páholyaink a nyugat-európaiaktól eltérő feladatokat vállaltak magukra. Főképp az irodalom terén, a természettudományok felkarolásában, a tolerancia-elv hirdetésében, a dogmák és az előítéletek elleni küzdelemben, a különböző emberbaráti, kegyes cselekedetekben tüntették ki magukat. Áldozatos, olykor kockázatos tevékenységük művelődési és szellemi életünk gazdagodásához vezetett. Részben nekik köszönhető a Nyelvmívelő és a Kéziratkiadó Társaság létrejötte, az akadémiai törekvések és a magyar színjátszás elindítása; ők karolták fel a női egyenjogúság és a zsidóemancipáció ügyét; humanista eszméket hirdettek egy olyan világban, amelyben mindennaposak voltak a brutalitások és a diszkriminációk.

Két világ határán állva, tekintetüket a jövőre szegezték. Erdélyben a szabadkőművesek a polgári társadalom előhírnökei voltak.

A MESTER NYOMÁBAN

A felvilágosodás korában Erdélyben elméleti igényrel nagyon keveset írtak az erkölcsről. Ez alól csak Köteles Sámuel (1770-1831) volt kivétel, aki Kant nyomdokain haladva igen jelentős elméleti tevékenységet fejtett ki, de hatását tekintve ő közelebb állt a reformkorhoz, mint a felvilágosodáshoz.

Persze voltak már előbb is kísérletek az erkölcs jelenségvilágának elméleti igényű megfogalmazására, de ezek eléggé szórványosak és kevésbé önállóak voltak. Számunkra mégis jelentősek.

Amit pedig a szépirodalmi, egyházi és tudományos írástudók etikai kérdésekről kifejtettek, azok hosszabb-rövidebb észrevételek, olyan eszmefuttatások voltak, melyek legtöbbször valamilyen időszerű társadalmi jelenség kapcsán vagy ürügyén fogantak. Az elmélettől való ilyenén „idegenkedésnek” a korabeli erdélyi viszonyokban keresendő a magyarázata.

A sietve papírra vetett erkölcsi szentenciák, kívánalmak és követelmények nem a nyugodt meditáció termékei, sokkal inkább a szociális igazságosságért és a nemzeti önállóság kivívásáért folytatott küzdelem hevében születtek, s mint ilyenek, a közösség egészét átfogó nemes szociális harcot voltak hivatva, közvetve, elősegíteni. Nem véletlen, hogy a századfordulón és az azt követő évtizedekben – a nemzeti ébredés időszakában – a leggyakrabban használt fogalmak Erdélyben a szabadság, a hazaszeretet és a szolgálat volt.

A korszak etikai tárgyú írásai közül a legkevésbé elméleti jellegűek, ám a legélethöz közelebbiek Döbrentei Gábor töprengései, aki az Erdélyi Múzeum lapjain igen figyelemre méltó tevékenységet fejtett ki az erkölcsi nevelés terén is. Saját tanulmányokkal csakúgy, mint azzal, hogy maga köré tömörítette és munkára bírta a legkiválóbb erdélyi és magyarországi tollforgató értelmiségieket.

Döbrentei erkölcsi nézeteinek és emberi magatartásának meghatározó jegye: lángoló hazafisága volt. Mivel a partikuláris érdekeket alárendelte a mindenekfölött álló

közösségi, nemzeti érdekeknek, és az áldozathozatalig menő kötelességteljesítés gondolatát hirdette kitarthatóan, magatartására ez a jelzős szerkezet illik legjobban: hősi patriotizmus.

Ez annál nagyszerűbb, mivel Döbrentei a polgári viszonyok kialakulásának, jelesül az önző individualizmus elburjánzásának időszakában élt.

Az Erdélyi Muzéum (1814-1818) alapítójának élet- és gondolkodásmódja kétségtelenül polgári volt. A kontemplatív szemlélődés, a belső emigrációba vonulás idegen volt lelkialkatától, hazafisága – az elkerülhetetlen kudarcok ellenére is – mindvégig cselekvő maradt. Tudta, nem elég csak szeretni a hazát, tenni is kell azért, hogy az ország felzárkózhasson a fejlettebb Európához. Felismer- te, hogy az ember önmegvalósulásának, képességei kibontakoztatásának legfőbb feltétele a közösségi cselekvés: a nemzet szolgálata. Tisztában volt vele, hogy az egyén a maga céljait csakis hazája polgáraként tudja valóra váltani. Az elszigetelődés vagy a társadalmon kívülre menekülés kísérlete olyan hiú ábránd, amely óhatatlanul az egyén vereségével ér véget.

Értelmetlennek és felelőtlennek látta azt a kozmopolita álláspontot, amely a polgárnak a hazával szembeni kötelességeit alárendelte a Világgal, az Emberiséggel szembeni kötelezettségeknek. A célok valóra váltásához tényleg szükség van bizonyos fokú cselekvési szabadságra, de tevékenységünknek nem lehet terrénuma az egész világ. Az embernek „mennél szélesebb mezeje van a munkálkodásra, annál kevésbé tudja nagy, nemes és hasznos tettekre vágyó indulatját kielégíteni.”(1) Használni akarunk? Teljesítsük kötelességünket a hazával szemben, mondja. A polgár „bé tölti kötelességeit, ha azon nemzetnek boldogságát s virágzását előmozdítani segíti, a mellyben az élet javaival él.”(2) Ugyanilyen értelemben írta másutt: „Akkor lesz...az emberből a világ legjobb polgára, amikor előbb legjobb hazafi lenni tudott.”(3)

Döbrentei nem vitatta el az embertől az önszeretet jogát, de az önzést korlátok közé szorította, mert látva látta, hogy „a magahaszna vadászás...az emberi boldogság és tökéletesség (erkölcsösség – A.K.) megesküdt ellensé-

ge...a szíveket egymástól elszaggatja s a hazaszeretetet megfojtja.”(4)

De tünjék tán mégoly szépnek is, az egyénnek nem szabad elmenni odáig az önzetlenségben, hogy egy rosszul felfogott altruizmus nevében értelmetlenül feláldozza személyes érdekeit a köz oltárán, hogy feladva értelmes-szép céljait, végül önmagáról is lemond. A hazaszereteten bizony „sokat játszik önnön-szeretetünk”, mert a mások ellen nem irányuló értelmes önzés alapvető feltétele, ha úgy tetszik, katalizátora képességeink kibontakozásának, és a személyiség kiteljesedésének. Csak magunkat fejlesztve lehetünk igazán hasznára polgártársainknak. Ha az önszeretet az önbecsülést szolgálja, nem is csorbítja és meg sem szünteti a személyiség erkölcsi integritását.

Felvilágosítói hitvallásához híven, Döbrentei az önszeretetet a ráció ellenőrzése alá vonta. Az önzésnek „az észről határok közé szorított tisztultabb része indíthatja bennünk magunk becsülete szeretetét s a kettőnek egybejátszása nemessé tesz, hogy mi, éppen mi, alacsonyodásig ne tapodjunk erkölcsi természetünket.”(5)

Erkölcsvilágában a törvény erejével hat az a követelmény, hogy értelmesen és hasznosan éljünk. Hasznosan pedig akkor élünk, ha tudomásul vesszük, hogy kötelesek vagyunk másokon segíteni. Ez az eszme egy olyan magas erkölcsiségű emberi habitust foglal gondolati keretbe, amit Vörösmarty filozófiai mélységgel így fogalmazott meg valamivel később: „Mi dolgunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbékért”.(6) Ennek az erkölcsi krédónak a jegyében öltött testet Döbrentei patriotizmusa: „A hazaszeretet azon meggyőződésből veszi eredetét, hogy a mi saját hasznunk szorosán össze van kapcsolva azon országnak, mellyben élünk, boldogságával és állandóságával. De mindazáltal a hazaszeretet mégis távol van azon haszon keresésétől, mely mindent csak magáért tesz, a köz-jóért pedig semmit sem, inkább a maga haszna feláldozását megkívánja, ugyanazért az embert az ő lételének felsőleges céljaihoz közelebb viszi.”(7)

A haza felvirágzása elképzelhetetlen a polgárok összefogása, önazonosságunk megőrzésére tett közös erőfeszí-

tés nélkül, mert „A felosztott erők széjjelszakadozva elgyengülnek, s mikor több felé is hajlunk, egy helyt se leszünk bizonyosan”.(8)

Az a tény, hogy társadalomban élünk, kötelességünk-ké teszi, hogy „minden hasznost, a mit tenni erőnkben van, véghez vigyünk, mindentől, a mi nemzetünkre meggyalázást vonna, nemes lélekkel irtózva távozzunk...Aki nem őrzi meleg védelemmel azt, a mi a társaságot nemzetté teszi, magát sepredékké aljasítja.”(9)

Milyen módon érhető el a legfőbb cél: „a haza boldogsága”? Legfőképpen a nemzeti kultúra fejlesztése, gyarapítása révén. Kortársaival együtt Döbrentei is osztja azt a felvilágosítói hitvallást, hogy a tudásban, műveltségben való előrehaladás hozza meg a népek boldogságát. „Midőn óhajtva munkálkodunk azon, hogy egy ország népe tudományi, művészi járatlanságából által lépjék a lelki erők kifejtődése korába, a legszebb emberi létel célja elérését óhajtjuk”.(10)

Mint olyan értelmiségi, aki egész életét szellemi értékek alkotásának szentelte, természetes, hogy visszautasította Rousseau-nak azt a sok vitát kiváltott gondolatát, hogy a tudományok, a művészetek, a civilizáció rontotta meg az embert s a társadalmat. A társadalmi bajok okát, mondja Döbrentei nem a műveltségben, nem a kifinomultságban kell keresni. Az sem igaz, hogy a művészet morbiditáshoz, lelki megbetegedéshez vezet. Mert „ha a műveltség vétkeket szül is, mellyek a természet darabosságában ismeretlenek, de hány, az emberiséget letapodó indulatokból vadon kitörő tettek nem jönnek ebből?”(11) Nem a műveltség az oka a rossznak, állítja az író az ermenovillei remetével szemben, ellenkezőleg, az erkölcsi romlottság épp a műveletlenségben, abban leli okát, hogy az emberek szabadjára engedik a vad indulatokat, az ösztönereket. Ne a műveltség ellen hadakozunk, hanem törekedünk arra, hogy a tudás, a műveltség az emberiesülés szolgálatába állíttassék: „Nem a műveltség ellen kell gyalázkodással ellenállni, hanem a félnyomorultat, a vétkest, ki a műveltek során alulmaradva, árnyékozatul fetrend, új törvény által tartóztatni a műveltséggel járó elvetemedésbe rohanástól.” „...A való-

ban mívelt lelkű s szívű ember nem lehet rossz, ki az, még csak a vad és mívelt állapot között levő általmenetel lépcsőjén álldogál, s nem lévén ereje egészen kihágni, hullong.”(12)

Döbrenteinél a hazaszeretet és az ország szabadsága szervesen összefügg. Úgy érzi, hogy hazaszeretetről csak azoknál a népeknél beszélhetünk, „mellyeknek köztársaságuk vagyon, mellyeknek ereje a közhaszonra való szives törekvésben, s szabadságok a meghatározott s békével bíró jussokban áll...”(13)

Döbrentei meggyőződéssel állítja, hogy zsarnoki uralom alatt sínylődő népekben nem fejlődhet ki hazaszeretet. „Miképp lehetnének az olyan emberek buzgó hazafiak, akiknek élete egy hatalmasnak kényétől s kedvétől függ, ki őket lábával tapodja, miképp lehetne az olyan országot szeretni, mellyet csak strázsák és tömlöcök tartanak fenn?”(14)

Bár a fentebbi megállapítás vitatható, hisz az elnyomottak gyűlölete a zsarnok személye és nem hazájuk ellen irányult, de ki kell éreznünk belőle az író erkölcsi felháborodását, amiért a Habsburg-ház a fel-feltörő közösségi szabadságvágyak véres elfojtásával a birodalom elnyomott népeinek hazáit mégiscsak börtönné változtatta.

Döbrentei emberi nagysága a másokért való önzetlen cselekvésben, s a már-már küldetéssé magasztosult szolgálatban rejlik.

Nem volt nagy író, de amit műveltségszervezőként, Erdély művelődésbeli felemeléséért tett, ő, a nem erdélyi, elévülhetetlen.

A kor átmeneti jellegét a matematikus és filozófiai író Sípos Pál (1759-1816) lelkész fejezte ki a legtisztábban. Ami nem jelenti azt, hogy a legmélyebben és legteljesebben is.

Síposnak az volt a legfőbb törekvése, hogy „összeegyeztesse a vallást a felvilágosodás eszméivel.”(15) Az élet célját maga is a boldogságban látta, a boldogság pedig az élet nyugalma.

Első hallásra úgy tűnhet, hogy ebben a gondolati összefüggésben a boldogság csakis a világtól való elfordulásban valósulhat meg. De Sípos boldogságeszméje –

Benkő Samu találó megállapítása szerint - nem jelent társadalmon-kívüliséget, nem jelent munkátlanságot. Valóban nem. Mert a boldogság, mint a magunkkal való összhang „csak azután jön létre, ha már rendeztük viszonyunkat a külső világgal”.(16) Viszonyunk a világgal pedig csakis tisztességes munkálkodással, pozitív cselekvő magatartással rendezhető.

Sípos Pál szerint az ember nem passzív, szenvedő lény, hanem olyan cselekvő teremtmény, aki azáltal, hogy szembehelyezi a maga akaratát a „természet kéntelenségeivel” (a természeti meghatározottságokkal – A.K.), maga lesz sorsának a kovácsa. Úgy cselekedjünk - tanácsolja Sípos, a Kant tanítvány –, hogy a „természet alája essék a szabad akaratnak, az erkölcsi törvénynek”.(17) Mert az élet legfőbb célja az erkölcsi törvény érvényesülése, beteljesülése.

Etikai kérdésekkel, Döbrenteinek köszönhetően, az Erdélyi Muzéum foglalkozott először, viszonylag magas elméleti szinten. A morált és moralitást elemző írások száma nem volt ugyan magas, de a mennyiségnél sokkal fontosabb volt az a lehetőség, hogy az elmélet iránt fogékony értelmiségiek fórumot kaptak gondolataik kifejtésére, az illetén örömszerző szárnypróbálgatásokhoz. Tulajdonképpen itt, Döbrentei lapjában indult útjára az az erkölcsbölcséleti érdeklődés, amely a XIX. század első harmadában Köteles Sámuel (1770-1831) kiemelkedő elméleti munkásságához vezetett.

Az Erdélyi Muzéum évfolyamaiban megjelent erkölcsbölcséleti írások közül Szabó András nagy lélegzetvételű kétrészes tanulmánya (*Philosophiára vezető értekezések*) a legfigyelemreméltóbb.

Szabó gondolatvilágának minden parányát a kanti bölcsélet delejezte, hatotta át.

Minden igazi filozófia, mondja a tanulmányíró, emberre vonatkoztatott, célja az ember erkölcsi tökéletességének elősegítése: „...igazságnak és erkölcsi tökéletességnek kell lenni a filozófia legfőbb tzeljének...és tárgyának állani kell az igazságra és erkölcsi tökéletességre vezető eszközökből”.(18)

Akárcsak Kantnál, Szabó felfogásában is központi szere-

pet kapnak a megismerő képességek. Az emberi lélek alapvető képességei: az okosság, az értelem és az akarat.(19)

Az okosság olyan adottság, amellyel az ember képes megkülönböztetni a kellőt, vagyis az erkölcsileg érvényeset a morálisan nem kívánatostól. Az okosság „mindenkor és mindenekben azt mondja meg és adja tudtunkra, a mi nek lenni kell, vagy a mi nek lenni nem kell”. Mivel az okosság mindig az erkölcsileg kívánatosra irányul – virtuálisan vagy ténylegesen – magában foglal erkölcsi igazságokat is. Az okosság az ember összes megnyilvánulásainak az iránytűje és végső bizonyossága, hisz „mind az értelemnek, mind az akaratnak törvényeik az okosságban találják fel a magok legfőbb okaikat és igazságait, s ezen tehetségtől kölcsönöznek magoknak erőt és állandóságot”.(20)

És mi az értelem? „Ezen lelki tehetsége által gyűjt (az ember)...magának esméreket s tudományokat”.(21)

Az erkölcsi élet szempontjából legfontosabb képességünk az akarat. Szabó az akaratot azonosítja a szabad akarral, emezt pedig a szabadsággal: „Az akarat nem egyéb az emberben, hanem a szabadság”:(22) Az akarat irányítja cselekedeteinket azáltal, hogy ráhangolja azokat a kellőre. Az így irányított szabad cselekedetek attól kapnak pozitív erkölcsi tartalmat és válnak morálissá, hogy összehangba kerülnek az okosság törvényével, vagyis az erkölcsileg kívánatossal, a kellővel: „Mind az akaratban, mind pedig a szabad tselekedetekben csak úgy vagyon valósgos erköltsi jóság, ha azok az okosság törvényeivel megegyeznek”.(23)

Szabó tartalmi vonatkozásban is tisztázni kívánja a kellő fogalmát. A kellő az igazság és az erkölcsileg érvényes egysége. Ami erkölcsileg érvényes (kívánatos), az igaz is. Az igazság és a tökéletesség (fejlett erkölcsiség) összefüggésében ez utóbbi a domináns oldal abban az értelemben, hogy a dolgokat az erkölcsileg érvényes szankcionálja. Ha a vizsgált dolog az erkölcsi törvénnyel harmonizál, igazzá és kellővé minősül; ha ellentmond neki, vagyis ha a szóban forgó dolog embertelen, emberidegen, haladásellenes, akkor erkölcsileg nem kívánatos, s mint ilyen, elvetendő.

Kanthoz hasonlóan, Szabó is különválasztja az igazságot az érdektől, és csak azt fogadja el valóban igaznak, ami egyszersmind érdekmentes. „Mely szép vagy igaz tárgyban a matériát kedveljük, abban mindenkor hasznot és érdekét keresünk; csak a matériától... a matériának reánk háramolható” (24) hasznától különválasztott igazságot nevezhetjük tiszta igazságnak.

A kellő tehát az igazság és a tökéletesség egysége. Az igazság a megismeréshez tartozik, a tökéletesség erkölcsi természetű. Mint jeleztük, a kellő egységén belül a két összetevőnek nemcsak hogy más-más a rendeltetése, de jelentőségben is különböznek egymástól, és a kettő közül a „tökéletesség” (fejlett erkölcsiség – A.K.) a fontosabb. Az igazság megismerésére irányuló erőfeszítések csupán eszközök a legfőbb cél, az erkölcsi fejlődés útján. „Az erkölcsi tökéletességet úgy kell nézni, mint fő célt, az ismételthet pedig mint ezen fő célnak elérésére szükséges eszközt”. (25)

Bár a tudás az erkölcsi fejlődés hatékony eszköze lehet, egymagában még nem garantálja az egyén erkölcsösségét. Erkölcsösek csak úgy leszünk, ha gyakoroljuk az erkölcsi jót. „Valamint célt kidolgozni értelem nélkül, úgy azt (erkölcsi jó) elérni munka és cselekedet nélkül teljes lehetetlen.” (26)

Az erkölcsi igazság nem más, mint a partikularitásból a nembeliség szintjére emelt egyéni akarat: „az egyén személyes akarata, mely összhangban áll az emberség princípiumával”.

De mi az emberség? Az emberség a közösség akarata, mondja Szabó: „Az egész emberi nemben lévő különböző személyek akaratjoknak szükséges megegyezésekből származott tökéletes egység”. (27)

Az emberség örök és változatlan eszmei valóság, olyan abszolútum, amely nem viszonyul semmihez, de amelyhez minden (egyéni) tettet, gondolatot, akaratot viszonyítani kell. Tehát az emberség (humánus) a legfőbb erkölcsi érték.

Egyéni erkölcsi igazság akkor keletkezik, ha cselekedetünk összhangba kerül a legfőbb erkölcsi igazsággal, értékkel. „Az egyes emberi személy... cselekedeteiben

csak akkor vagyon erkölcsi igazság, midőn akarátja és cselekedete azon erkölcsi egységbe és harmóniába, melyet emberségnek nevezünk, mint alkotó rész, beleillik.”(28)

Szabó osztja Kantnak azt a gondolatát, hogy nem a hipotetikus, hanem a kategorikus imperatívusz jegyében kell cselekedni. Ne azért viselkedjünk erkölcsösen, hogy „erkölcsi tökéletességünkből reánk lelki öröm, jutalom, boldogság háramoljon; erkölcsi cselekvéseink indító okának csakis az erkölcsi törvény iránti tiszteletből, kötelességtudatból”(29) kell fakadnia. Előbb van a cselekvés, csak ez után jöhet a jutalom és az elismerés, amit viszont nem szabad elutasítani: „A magunk hasznunk, interessénk és boldogságunk helyes kívánása az okosságnak törvényeivel semmit nem ellenkezik, sőt hogy kívánunk is kell, az okosság maga mondja. Lemondani erkölcsi érdemünknek jutalmáról, tulajdon természetünk ellen való véték, és valóságos erkölcstelenség volna...De valamiképpen nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk, úgy a jót is nemcsak azért kell cselekednünk, mivel az által boldogok leszünk, hanem boldogok leszünk úgy, ha jót cselekedtünk és cselekszünk...”(30)

Az erkölcsi törvényeknek önzetlen cselekvéssel szerezhetünk érvényt a társadalomban. Csak a „másokért élni tudó” ember érdemes a boldogságra, csupán az ilyen egyén képes a közjó és a haza szolgálatára. Akkor leszünk igazán méltók önmagunkhoz, ha egész tevékenységünket és életünket összhangba hozzuk az igazságosság és méltanyosság követelményével: „...Tulajdon erkölcsi méltóságunkat csak úgy tarthatjuk fenn, ha az okosságnak egyeséget és igazságot kívánó törvényei szerint, minden emberi személyekhez, mint velünk ugyanazon egy erkölcsi tökéletességet alkotó tagokhoz igazságosak leszünk, őket boldogítani s tökéletesíteni igyekezünk. Ellenkezőleg cselekedvén, tulajdon emberi méltóságunkat megalacsonyítjuk és mint arra érdemtelen szolgák, elvesztjük.”(31)

Szabó erkölcsszemlélete nem természettudományos alapokon nyugodott. Minden természeti jelenséget és emberi megnyilvánulást isteni akaratra vezetett vissza. Isten nemcsak első mozgató (primum movens), ősök, hanem

egyben célok is. Minden őerte történik, az ő akaratának a megnyilvánulása. „Ezen természeti törvények szerint munkálkodván, mindenik teremtmény jó Teremtőjének akaratját teljesíti, magát pedig boldogítja s tökéletesíti.”(33)

Az elmélet, a filozófia iránt közelebből érdeklődő erdélyi értelmiségiek közül Köteles Sámuel (1770-1831) – az 1848-49-et megelőző reformkor egyik ideológiai előkészítője – volt a legfilozofikusabb alkat. Hatását tekintve közelebb állt ugyan a reformkorhoz, mint a magáéhoz, mégis felvilágosítónak (is) kell tekintenünk őt. Két okból is.

Először azért, mert a nyugat-európai felvilágosítók eszmetárából, főleg a kanti bölcseletből merítve építette fel gondolatrendszerét.

Másodszor pedig amiatt, mert az erdélyi felvilágosodás utolsó évtizedeiben fejtette ki oktatói-nevelői és filozófia-írói tevékenységét.

Köteles a Nagyenyedi Református Kollégium egyik legkiválóbb tanára volt, tanítványai között olyan kiválóságokat is találunk, mint az író Kemény Zsigmond. De hallgatta őt Marosvásárhelyt az öregedő Aranka György is, aki a Református Kollégium filozófia professzorának előadásaiban bizonyára a kérlelhetetlenül közeledő elmúlás ellen keresett megnyugvást, metafizikai fogzókat.

Apáczai után Erdélyben igazában Köteles karolta fel ismét a filozófiát, de őnála a bölcselet sokkal „átfogóbban és részletesebben, szakszerűbb, elmélyültebb és rendszereesebb formában” jelentkezett, mint a „lánglelkű úttörőnél”.(34)

Köteles nagyműveltségű polgári humanista gondolkodó és filozófiai író volt, Kant eszméinek legavatottabb hazai terjesztője - állapította meg róla Hajós József. A racionalizmus jegyében visszautasított mindent, ami a misztikum ködébe burkolózott; kora társadalmát, a feudalizmust is a racionalizmus oldaláról bírálta. Nem volt forradalmár alkat. Nem volt híve a gyors, mindent „felforgató” változásoknak, inkább a reformokat szorgalmazta. A törvényhozás és a társadalmi viszonyok olyan fokozatos átalakítását sürgette, ami az ésszerűség és a polgári fejlődés irányába mutatott.

Köteles Sámuel meggyőződéses kantianus volt. Ez akkor Erdélyben a leghaladóbb szemléletet jelentette, mert a kanti criticizmus – ha némelykor felemás megoldásokat hozott is – az újat, a korszerűt képviselte mindenféle dogmatizmussal szemben.

A professzor reformokat szorgalmazó mérsékelt magatartása szorosan összefüggött az ugyancsak mérsékelt német felvilágosodással, amelyből bőven merített (35), de összefüggött az elmaradott erdélyi viszonyokkal is.

Írásainak mélyén ott vibrál az emberi méltóság gondolata, a méltóságé, amiről nem mondhatunk le anélkül, hogy erkölcsi integritásunkat fel ne adnók: „Az emberek mint erkölcsi nemes valóságok nem lehetnek csupa eszközei egy vad despota szabad kényének”. Mivel „minden emberek mint öncélok okossággal, szabadsággal, erkölcsi erővel és tehetségekkel bírnak...következőleg eredeti szabadságoknál fogva magokat erkölcsiképpen vég nélkül tökéletesíthetik”.(36) Ebből a gondolatból valósággal sugárzik a felvilágosodásnak az a rendíthetetlen hite, hogy az ember végnélkül tökéletesíthető, tökéletesedhető.

Mint kantianus, meggyőződéssel hirdette, hogy „a politikának meg kell egyezni az erkölcsi tudománnyal”,(37) vagyis a politikát az erkölcshez kell igazítani. Ezt a szép, mélyen emberi kívánalmat kivétel nélkül minden kor politikusanak meg kellene szívlelnie, hisz abból az alapvető emberi igényből fakad, hogy a társadalmi együttélés senkinek ne jelentsen gyötrelmet, ne hozzon szenvedést, hanem valóban emberi legyen. Ezt az örök óhajt, hol félénkebb, hol hangosabb követelést még akkor sem szabad feladni, ha a történelmi tapasztalat eddig épp az ellenkezőjét mutatja: arról győz meg bennünket, hogy – eltekintve a hallatlanul ritka kivételektől – a politikusok nem a politikát igazították az erkölcshez, hanem mindenkor az etikum volt függő, kiszolgáltatott helyzetben a politikummal szemben.(38)

Köteles kétkötetes etikai munkája (*Tiszta erkölcsi filozófia; Erkölcsi anthropológia*) első kötetének legelején kijelenti, hogy az etika tárgya az ember, közelebbről az emberi akarat köré csoportosuló mindenkori kérdések.

Akaratunkat két erő lendíti és tartja mozgásban, az ér-

dek és az értelem. „Az erkölcsi filozófiának tárgya lévén az emberi akarat, mint amelyből származnak minden jó és rossz cselekedetek, azt ha szemesen megtekintjük, úgy találjuk, hogy két rugók által mozgattatik, um. az érzékenység vagy önnönszeretet és az okosság által.”(39)

A két lelki tényező közül Köteles csak a másodikat tekintti erkölcsi természetűnek, az önszeretet (önérdek) a cselekedetek szükségszerű természeti feltétele. A két összetevő egységben van ugyan, de összhangba csak akkor kerülnek, ha az egyén összes megnyilvánulásait az értelem irányítja. „Ha az embert úgy vesszük, mint csupa testi és állati valóságot, őtet mindenkor az érzések és hajlandóságok határozzák a cselekedetre.

Ha úgy vesszük, mint okos és erkölcsi valóságot, az értelemnek és okosságnak képzetei és princípiumai által vezéreltetik. E két forrásból erednek minden emberi cselekedetek. De az emberben egyesülve lévén mind az állati, mind az erkölcsi természet, az okosságnak és az érzékenységnek harmóniás együtt való munkálkodásából csak úgy származik az embernek mind boldogsága, mind méltósága, ha az állati természet az okos természetnek illendőképpen alája vettetik, s mindenkor annak engedi az elsőséget.”(40)

A korabeli erdélyi viszonyok közepette igen figyelemreméltó, hogy Köteles természeti okokkal magyarázta az erkölcs keletkezését.

A filozófus szerint az élő természet és az ember között folytonosság és megszakítottság észlelhető, a minőségi határvonalat az értelem húzza meg.

Az élő természet alacsonyabb szintjein az érzések és az ösztönök uralkodnak. Ezt a növényeknél „formáló erőnek” („*nisus formativus, vis plastica*”) nevezi; az állatoknál és az embernél az ösztön „valamely szükségnek érzése által serkentetik fel”.(41)

Az egyedfejlődés alsó fokán lévő ember is ösztönlény, csak az értelem által irányított élet igazán emberi. „A vak ösztön az embert a személyességnek (*personalitas*) felébredése előtt mozgatja, s ekkor az ember akaratja csak állati kénynek (*arbitrium brutum*) neveztetik. Beállván az emberiségnek második szakasza um. az értelemnek és a

személyességnek szakasza, az embert a cselekedetekre az értelemnek képzetei határozzák meg.”(42)

Különbséget téve természeti és erkölcsi törvények között, Köteles az előbbiben a szükségszerűség, az utóbbiban a szabadság kifejeződését ismeri fel. „A természet törvényei a szükségszerűségnek (necesitas), az erkölcsi törvények pedig a szabadságnak a törvényei...Az erkölcsi törvény az okosságnak és az akaratnak az a lineája, melyet az okosság a maga törekedésében követ...”(43)

Kanttal egybehangzóan fogalmazza meg a legfőbb erkölcsi elvet is, aminek lényege: az értelem szavára hallgató ember szabadságának és méltóságának megőrzése. A legfőbb princípium Kötelesnél ugyanolyan kategórikus, mint a Mesternél. Az erdélyi filozófus teljes mértékben osztja a kanti etikának azt a makulátlanul tiszta, ám ugyanakkor aszkétikus és némileg emberidegen – mert toronymagasan gyarlóságaink fölött irizáló – törvényét, hogy sohasem a haszon, a jutalom reményében, hanem mindenkor csakis a törvény iránti tiszteletből cselekedjünk. „Légy az, ami vagy, tudniillik okos valóság; s mint okos valóság tartsd meg a te eredeti karakteredet, tartsd meg magadat a te függetlenségedben...”(44) Ez csak úgy lehetséges, ha cselekedeteink „egyedül való célja a törvénynek bétöltése és indítóoka, minden ösztönök kirekesztésével, a törvénynek tekintete.”(45)

Kötelest igazán nem lehet a Mesterrel szembeni hűtlenséggel vádolni. Hisz még azt a polgári ihletésű jogfilozófiai elvet is csak komoly változtatásokkal volt hajlandó elfogadni, mely szerint a legfőbb cél a „polgári társaság” boldogsága. A korra oly jellemző eudaimonisztikus princípiumot, hogy tudniillik az ember boldog akar lenni, méghozzá itt a földi és nem a túlvilági életben szeretne boldog lenni, azzal az ismert kanti indoklással utasítja el, hogy ilyenformán a polgár érdekből cselekszik, tetteit az érdek motiválja, nem szigorúan és csakis a törvény tisztelete, ahogy lennie kéne. Ami – tegyük hozzá – nagyon is igaz: az ember cselekedeteinek végső mozgatója valóban az önszeretet, az érdek. Ami moraliter mindaddig nem kifogásolható, amíg nem irányul mások ellen, ameddig nem sérti a másik fél érdekeit, szabadságát vagy méltóságát.

Nos, ezt a határt megérezni s még inkább tiszteletben tartani kutya-nehéz a Mammon-imádó millióknak.

Nyilván Köteles Sámuel távolsól sem akarja boldogtalanságra ítélni polgártársait, ő csak azt szeretné elérni, hogy valamelyest ellensúlyozza a polgári viszonyok kialakulásának időszakában csúnyán elburjándzott individualizmust, kíméletlen önzést. Azzal a szándékkal fordítja meg a gondolatmenetet, hogy tartalmasabbá tegye, embe-riesítse az érezhetően kiüresedő, elidegenedő személyközi kapcsolatokat. Azért tartja legfőbb célnak az erkölcsi-lelki tökéletesedést, mert úgy látja, hogy az erkölcsileg fejlett egyén hatékonyabban segítheti az államgépezet, a társadalom fokozatos tökéletesedését is. „Mentől előbb mentek az emberek az erkölcsi pallérozódásban, mentől tisztábbak és nemesebbek az erkölcsi képzetek és princípiumok, a törvények és a status alkotmánya is annál jobbak és tökéletesebbek lesznek.”(46)

Külön nyereség, hogy ebben a kapcsolatban a hatás is kétirányú, kölcsönös: a tökéletesedő alkotmány is előmozdíthatja „az erkölcsök szelídülését”, a morális haladást.

Köteles helyet biztosít a boldogságnak is az emberek életében, de azt nem eleve kitűzött legfőbb célnak tekinti, hanem az erényesség jutalmaként értelmezi.

Bármennyire különbözzenek is egymástól az egyes gondolatrendszer, minden etika eszmei alappillére az értelem kell hogy legyen. Ez a hang az akkori erdélyi viszonyok között ugyancsak szokatlan lehetett és bátorságra vallott:

„Némelyek azt mondták: követni kell az isteni akaratot, mivel az okosság megromlott és a jót a maga valóságában nem tudja megítélni és megválasztani. Ebben a képzeletmódjában az a nehézség vagy, hogyha az okosság ennyire tehetetlen, úgy azt se tudja megítélni és megválasztani, hogy melyik isteni kijelentésben (reveláció) vagyon valósággal kijelentve az isten akaratja.

Mások azt mondták, hogy engedni kell az isten akaratjának csak abból a tekintetből is, mivel mi mint teremtetések az istentől függünk mint teremtőtől. De ha ezt felésszük, úgy tetszhetnék valakinek, hogy az isten akarat-

ját követni annyit tenne, mint egy hatalmas és független uralkodónak csupa szabad tetszéséhez szabnánk magunkat...

Mások utoljára azt mondják: követni kell az isten akaratját, mivel az ő akaratja a legtökéletesebb, következésképpen az isten csak olyat parancsol és kíván, ami a természet szerint jó. Az isten törvénye és az okosság törvénye harmóniában vannak egymással.

Az igaz, hogy ezen képzeletmódja szerint legkisebb heteronómiának vagy idegen törvényadásnak se létszen helye. Követni kell az isten akaratját és követni kell az okosság törvényét, ezen feltétel mellett egyet térsen. De itt is az a nehézség, hogy mi más módon meg nem tudhatjuk, mi légyen az isten akaratja, hanem csak a mi okos és erkölcsi természetünknek hasonlatosságánál fogva. Ami ti. a mi erkölcsi okosságunkkal egyezik, egyezik az isten akaratjával is; ami azzal ellenkezik, ellenkezik az isten akaratjával is. Következésképpen így is magunkból kell kiindulnunk, és minek elötte tudhatnók, mi légyen az isten akaratja, már elötre esméretünknek kell lennie az erkölcsiségről.

Lehet-e hát ezek szerint az isten akaratja az erkölcsiségre nézve esméretnek princípiuma (principium cognoscendi)? Nem lehet, mert mi a legtökéletesebb valóság tökéletességeiről magunknak másképpen esméretet nem szerezhethünk, hanem ha annak tökéletességeit a mi tökéletességről való képzeleteinkről hozzuk le. Következésképpen minek elötte az isten erkölcsi tökéletességéről és szentségéről magunknak képzetet formálhatnánk, minek elötte tudhatnók, mit parancsol és mit kíván az isten, már elötre tudnunk kell, mi légyen erkölcsiképpen jó.

Nékünk az isten akaratjának meg tudására és meg esmérésére csak két utunk vagy on, ti. vagy az okosság, vagy az isteni kijelentés útja. Ha az isten akaratját az okosság által esmérjük meg: úgy az isten akaratja már elötre feltérszi az okosság princípiumait, következésképpen az erkölcsiségnek első kritériuma és mértéke az okosság létszen. Az isten a maga akaratját nekünk csak az erkölcsi okosság és a lelki esméret törvénye által nyilatkoztatja ki...”(47)

A gondolkozás felszabadítása a hűbéri kötöttségekből felgyorsította a képességek kibontakozását, önbizalmat adva a méltósága tudatára ébredt egyénnek.

Természetesen itt nem az a perdöntő, hogy tőről metszettek, eredetiek-e a filozófus gondolatai, ennél sokkal fontosabb volt az a körülmény, hogy Köteles olyan időszakban hirdette ezeket a szokatlan eszméket, amikor már ezen a történelmi tájon is érezni lehetett időnkét a közeledő változások előszelét.

A századfordulós Erdélyben és a XIX. század első felében mind gyakrabban találkozunk a szabadság, a hazaszeretet és a szolgálat gondolatával. Ezek a fogalmak idővel valóságos kulcsszavakká lettek műveltebb körökben.

Mesterükhöz híven az erdélyi gondolkodók, elitértelmiségiek is szubjektivizálták a szabadságot, azonosítva azt a szabad akarattal. Noha ez filozófiailag vitatható, azaz a kézzelfogható előnnyel járt, hogy aktivizálta a polgárok belső energiáit, hitet öntött az emberekbe. Mert hiszen ha a szabadság nem más, mint az akarat szabadsága, akkor ez sokak szemében úgy tűnt, csakis tőlünk függ, hogy szabadok legyünk.

Márpedig az élet szabadság híján méltatlan az emberhez. Ahhoz, hogy valamivé váljunk, szabadok kell hogy legyünk. „Ha...akaratumk nem szabad, hanem a szükség-szerúségnek változhatatlan törvényei által hajtattatunk, mint egy machina, úgy ezek a princípiumok – ti. az erkölcsiek, A.K. – nem egyebek, hanem merő...álmok és üres képzelődések... Szabadság nélkül nincs az embernek legkisebb méltósága is; nincs egy fő célja, amelyre törekedjék, nincs egy végső rendeltetése...”(48)

Persze az akarat szabadsága nem jelenthet szertelenséget, zűrzavart, anarchiát. Nem tehetünk bármit, nem cselekedhetünk bárhogyan, a nyers indulatok közvetlen hatása alatt. Erkölcsileg csak az a magatartás lehet érvényes, amelyet a józan ész vezérel. „Mentül inkább figyelme-zünk a mi cselekedeteinkben az okosság törvényére, mentül kevésbé engedjük magunkat az indulatok és hajlandóságok által vezéreltetni, annál nagyobb lészen a mi szabadságunk...”(49)

Köteles a méltóságnak kitüntetett helyet biztosított. A

méltóság, mondja, az ember legalapvetőbb és elidegeníthetetlen attribútuma. Minden egyén kötelessége a maga és a mások méltóságának megőrzése és tiszteletben tartása.(50)

Köteles Sámuel a felvilágosodás kései szakaszának és az 1848-1849-et előkészítő reformkornak egyik korai képviselője, a korabeli társadalom fokozatos átalakításának szorgalmazója volt. Az erdélyi magyar felvilágosítók közül gondolkozásban és időben ő állt a legközelebb az új korhoz, átmenetet képezett a felvilágosodás és a reformkor között. A szabadság és a méltóságtudat gondolatának a terjesztésével vitathatatlanul hozzájárult a lassan közeledő 1848-1849-es dicső forradalom és szabadságharc eszmei és érzelmi előkészítéséhez.

ZÁRSZÓ

Illyés Gyula szerint csak a múltunkkal együtt vagyunk egész. Minden olyan egykori befejezettség, amely valamilyen módon beleszól a jelenvalók és az elkövetkezők alakulásába, bennünk él és tovább él. A múlttal való párbeszéd éppúgy hozzátartozik az élethez, mint a lehetséges jövőkről való tünődések.

Az erdélyi felvilágosító magyar értelmiség nemzeti emancipációra és kulturális felemelkedésre tett erőfeszítéseinek tanulmányozása fontos tanulságokkal szolgálhat a kései nemzedékeknek is.

A XVIII. század utolsó harmadának és az azt követő néhány évtized erdélyi társadalma még nem érett meg a forradalomra, mégis az, ami e történelmi tájon a felvilágosodás korában történt, sajátos módon elősegítette az 1848-1849-es forradalom és szabadságharc kibontakozását.

Ha mégoly bizarrnak tűnne is a gondolat, megkockáztatjuk a kijelentést, hogy a felvilágosodás korában Erdélyben – mutatis mutandis – hasonló jelenség játszódott le, mint Németországban a XVIII. század fordulóján. Természetesen mind méreteiben, mind a teljesítményt illetően jóval szerényebb volt amannál, és az itthoni igényeknek és szükségleteknek megfelelően, sajátos formát öltött.

Az újító célzatú mozgalom ott is, itt is a szellem síkjára tolódott s korlátozódott, és a visszapillantó tekintet a francia események megszelídült hullámverését véli felismerni bennük.

Legalapvetőbb célját és a legfőbb jóról kialakított ideá(l)ját az erdélyi értelmiség is a ráció jegyében fogant szabad és boldog társadalomban jelölte meg.

Igaz, hogy ez az eszme/eszmény még nem kapott határozott körvonalat, de gyökereivel megkapaszkodott a honi talajban.

Arról természetesen nem az értelmiség tehetett, hogy álma nem vált valóra, s hogy az *egész* helyett *részekkel* kellett beérnie.

Azok az erkölcsi normák, alapelvek, követelmények és értékek, amelyek jegyében az értelmiség küzdelmeit folytatta, a korabeli társadalmi szükségleteknek az er-

kölcs nyelvén való kifejeződése volt, és többé-kevésbé hatékonyan működtek anélkül, hogy etikai rendszerré álltak volna össze.

Erdélyben akkor még nem alakultak ki világi etikák. Erre csak a mozgalom végén, a valláserkölcshöz egyedulalmanak megszűntével kerülhetett sor.

A felvilágosodás időszakának erkölcsi világképe ellentmondásos volt. Nem elsősorban abban az értelemben, hogy a valláserkölcshöz mellett Nyugaton már világi etikák is létrejöttek, hanem főképp abban a vonatkozásban, hogy a kor emberének erkölcsi tudatában az új és a régi, valamint a világi és a vallási elemek sajátos egységet alkottak. Az erkölcsi világkép ellentmondásossága alapvetően abból eredt, hogy alkotóelemei alig vagy csak nehezen voltak összeegyeztethetők. Hisz a valláserkölcshöz szilárdan a hitre épül(t), az új, polgári etikák pedig a rációt tették meg legfőbb elgázítóul; amaz passzív alkalmazkodást írt elő a híveknek, emezek cselekvő részvételre buzdították a polgárokat; előbbit a túlvilági jóvátételbe vetett hit jellemzi, az igazságszolgáltatást jutalomként fogta fel, és az ember életének minőségétől tette függővé; utóbbiak az ember önbizalmát erősítették, és arra ösztönözték a polgárokat, hogy az elszenvedett jogsérelmekért maguk üljenek törvényt a vétkesek fölött; a valláserkölcshöz a földi rend (társadalom) megváltoztatására irányuló bármiféle törekvést az isteni akarat elleni vétésnek tekintette, a polgári etikák minden ember egyenlőségét proklamálták, és a társadalmi igazságtalanságok felszámolásáért folytatott küzdelmet a legerkölcösebb tetteknek tekintették; az egyházi tanítás szerint minden, ami földi, múlandó és értéktelen, minden, ami értékes, isteni; a polgári morál új értékrendet teremtett, amelyben a való életet kifejező értékek kerültek a hierarchia csúcsára.

A rendi világ mozdulatlan statikájával összhangban álló valláserkölcshöz nyilvánvalóan alkalmatlan volt arra, hogy az embereket szubjektíve felkészítse a társadalmi együttélés elavult formáinak és normáinak újabbakkal való felcserélésére. Ilyesmi, természetesen, szándékában sem állt. A bekövetkező változásokat az új erkölcsi normák és követelmények segítették elő.

A felvillantott helyzetkép magyarázatot ad arra is, miért nem alakultak ki már előbb világi etikák Erdélyben, és ennek a könyvnek a szerzője miért volt kénytelen más irányban (az irodalom, a tudományos élet, a szabadkőművesség stb. felé) tájékozódni azért, hogy a kor értelmiségének ethoszáról, erkölcsi tudattartalmairól képet alkot-hasson.

A választást – az erkölcsbölcselet helyett az élet hihetetlenül sokszínű terepén való tájékozódást – igazolja az a körülmény is, hogy a felvilágosítók a tett emberi voltak. (Természetesen az írás is lehet tett – erkölcsi tett!). A közösség emberi magatartásának meghatározója a polgár tevékeny életszemléletéből fakadó ama törekvés volt, hogy értelmesen, önmaga és mások számára egyaránt haszonnal élje az életét. Ehhez viszont – ha lassan, fokozatosan, reformokkal is, de – meg kellett változtatni a fennálló helyzetet. Aki pedig változtatni akar a status quon, kritikusan viszonyul hozzá, annál az egyszerű oknál fogva, hogy minden tudatos választásban értékelő mozzanat is rejlik. Aki választ, valami ellen és valami mellett dönt valamilyen elkötelezettség jegyében. Az új értékek vagy annak vélt dolgok vállalása – nagy léptékű történelmi változások idején – különösen kockázatos szokott lenni, maximális áldozatot is követelhet. A status quo-val való szembenállás a korabeli értelmiség legjobbjainak a szabadságát, sőt kivételes esetekben még az életét is kockára tette.

A külső és a belső elnyomás mellett a szűkös lehetőségek is szaporították napjaik drámai mozzanatait. Életük csupa alternatíva-keresés volt, illetve a megtalált és helyesnek vélt cselekvési modellek melletti bátor kiállások sem voltak ismeretlenek. Bár magas hőfokon élték az életet, és leghőbb vágyuk önmaguk kiteljesítése volt, személyes sorsuk alakulásánál is fontosabbnak tartották a haza, a nemzet sorsát, jövőjét. Külön érdemük volt, hogy nem rekedtek meg az együttérző szemlélődésnél, a helyzetfelismeréstől csakhamar eljutottak a cselekvéshez. Meghatározó fontosságú követelménynek tartották Erdély felzárkózását a fejlettebb Nyugat-Európa-hoz. Ez az eszmény határozta meg tevékenységük tárgyát, irányát és körét. Így lett magatartásuk egyszerre cselekvő és morális.

Milyen erkölcsi eszmények, alapelvek, követelmények és értékek vezérelték felvilágosító tevékenységében ezt a társadalmi réteget? Csak néhány a sok közül!

Az értelmiség legjavának felfogásában a szabadság egyszerre jelentette a külső világ és önmaguk pozitív alakítását, az egyén kiművelését és a társadalom megreformálását. Erkölcsi univerzumukban a szabadság mint alkotás óhatatlanul magában foglalta a tagadás mozzanatát is: az avitt, anakronisztikus hűbéri viszonyok és az antihumánus számos megnyilvánulása elleni tiltakozást. Az ideális emberképet az eszmény és a valóság kölcsönhatásában, az illúziók szüntelen lebontásával mintázták meg.

Köztudott, hogy hatékony önalakításhoz önelemzésre és a lehetőségek helyes felismerésére van szükség. Közben maguk is szüntelen képezték magukat, rá kellett ébreszteniük az embereket saját belső értékükre, kifejleszteni ama képességüket, hogy szabadon gondolkozzanak, érzelmeiket kulturáltan és őszintén fejezzék ki, egyszóval ki kellett alakítani bennük az igényt egy emberibb életre.

Bár az új magatartásminta kidolgozásában az irodalomra és a művészetekre hárult a legnehezebb feladat, az új erkölcsi modellekhez az élet is kínált beépíteni érdemes elemeket. Amire számos esetben alkalom is nyílt, mivel az intelligencia bizonyos hányada közéleti szerepet is vállalt.

Amikor tehettek, igyekeztek az események középontjában állni, nem egyszer maguk idézték elő azokat.

Személyes példával is hatni kívántak: meggyőzni a tömeget a vágyak helyességéről és arról, hogy a változtatások elkerülhetetlenek.

Ám az itt és mást újíto szellemét meggyökereztető értelmiséginek nem kevés akadályt kellett leküzdenie ahhoz, hogy egy-egy erkölcsi követelménynek, akárcsak a maga szűkebb szakmai területén, érvényt szerezzen.

A legsúlyosabb örökséget és a legnagyobb nehézséget talán a konzervatív nemességnek és a műveletlen jobbagytömegeknek a szellemi és művelődési értékek iránti közömbössége jelentette.

A sarjadó új igényeknek megfelelően kialakult egy új boldogságeszme, amely a legáltalánosabban az egyén ön-

megvalósulásában, a haza felemelésére tett erőfeszítésekben, vagyis az erkölcsi kielégítettségben öltött testet. S bár az új eszmények egyikében-másikában benne voltak még a hűbéri rend meghatározó elemei is, de sokat veszítettek már erejükből, és alárendelődtek a világi törekvéseknek. Amit távolról sem kell amúgy egészében feltétlen pozitívumként felfogni már csak azért sem, mert szabade kritikátlanul elfogadni bármit is pusztán amiatt, mert új?

A szabadság és a boldogság ideája nemcsak mint eszmény határozta meg az értelmiség tudatvilágát, hanem erkölcsi értékévé is tárgyiasult az emberközi kapcsolatokban.

Hasonlóképpen: egyszerre töltött be eszmény, norma és érték szerepet az átértelmezett őszinteség, becsületesség, felebaráti szeretet, áldozatkészség, felelősség, hazafiság, szolgálat és helytállás.

A kor irodalmában, művészeti és politikai életében egyaránt észlelhető, hogy a hűbéri kötöttségek lazulásával lényegesen módosult az egyénnek önmagához és embertársaihoz való viszonya, a hazával és az emberiséggel szembeni kötelességérzete. Ahogy az önkéntesség mind több területről kezdte kiszorítani a külső kényszert, úgy jutott szóhoz mind erőteljesebben a lelkiismeret és mélyült el a felelősségérzet. Ami az értelmiség körében legégyértelműbben az önzetlen cselekvő szolgálatban fejeződött ki. Abban, ahogy ez a társadalmi réteg vállalta feladatait, életformává, választott sorssá nemesítve a helytállást. Életük is ezáltal lett – a költővel szólva – „summája ezrekének”.

Mert az igazi szolgálat mindig cselekvő. A látszatszolgálat csak a szavakat vállalja, a tettektől visszariad.

A cselekvő jellegesen túl az igazi szolgálat másik ismérve: az emberség, emberiesülés (= haladás) irányába tett lépés vagy annak kísérlete. Csak az szolgálja igazán közösségét, népét vagy nemzetét, aki a kellő élet (Hegellel szólva a történelmi szükségszerűség) irányába tesz érte erőfeszítéseket.

A korabeli erdélyi magyar értelmiség elég tisztán látta helyzetét, hivatását, és biztos érzékkel tájékozódott a történelem útvesztőjében. Ezért volt szolgálata nép- és jövőszolgálat egyszerre.

Másokért küzdve, leglényegibb lényegüket, saját méltóságukat is védelmezték. „Minden méltóságomtól megfoszthatnak, de emberi méltóságomtól nem.” – mondotta volt Berzsenyi. A méltóság az ember jelentőségének, önmónomaga értékének felemelő érzése és tudata.

A tudatosult méltóság természetesen kötelez is. E kor intelligenciája lelkiismeretére hallgatva küzdött azért, hogy egy emberibb világ feltételeit megteremtse.

Azok a jogos igények, bátor-szép álmok, amelyek életrehívásáért a felvilágosító erdélyi magyar értelmiség elkötelezetten küzdött, csak a mozgalom vége felé fogalmazódtak meg elméleti szinten. Döbrentei Gábor, Szabó András, Sípos Pál írásai, legfőképpen pedig Köteles Sámuel munkássága fémjelzik ezt a törekvést. Erkölcsbölcseleti munkáik alapvető indítéka méltóságának tudatára ébreszteni a polgárt, önzetlenül szolgálni szabadság- és függetlenség-i törekvéseit, és ekölcshileg igazolni aspirációit.

A kor erdélyi magyar értelmiségének emberi nagyságáról (ethoszáról) nem alkothatunk ítéletet csupán az eredmények alapján. Az elemzésbe, ítélethozatalba feltétlen be kell vonni a körülményeket is, tudniillik azt, hogy az akkori erdélyi viszonyok mit és mennyit tettek lehetővé. A történelem tanúsága szerint ugyanis a társadalom kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb közege lehet a szolgálatnak. Szabadabb társadalmakban ez rendszerint sikeresebb és a szolgáló személyiség élete kevésbé drámai, míg zsarnoki rendszerekben a helytállás kevésbé eredményes, ugyanakkor az exponált személyiség élete drámaibb formákat szokott öltetni. Csakis ennek figyelembevételével kérdezhethjük: megtett-e mindent ez az értelmiség, amit meg kellett tennie? Elment-e addig, ameddig elmehetett?

A körültekintő elemzés azt mutatja, hogy igenis megtett minden tőle telhetőt, és elment addig, ameddig ezt a kor viszonyai közt a józan ész megengedte. Minden további kísérlet meddő erőlködés lett volna, mely fölöslegesen - erkölcshileg nem igazolhatóan, vagyis értelmetlenül - növelte volna az áldozatokat. Küzdelmük – a nem túl látványos eredmények ellenére is – teljes értékű volt. Embri-erkölcsh nagyságuk felelős mivoltuk gyakorlásában, a szolgálatra való elhívásban rejlett.

JEGYZETEK

Az értelmiség – a felvilágosodás és nemzeti ébredés szellemi irányítója

- 1.) Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség, Buk., 1976., 10.1.
- 2.) Uo.
- 3.) Uo.
- 4.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977., 70.1.
- 5.) Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947., 19.1.
- 6.) Benkő Samu: Im., 71-72.1.
- 7.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 86.1.
- 8.) Uo.
- 9.) Benkő Samu: Sorsformáló értelem, Buk., 1971., 22.1.
- 10.) Jakó Zsigmond: Uo.
- 11.) Benkő Samu: Im. 22.1.
- 12.) Uo.
- 13.) Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai, I.köt., Akad. Kiadó, Bp., 1957., 11.1.
- 14.) Jancsó Elemér: A magyar irodalom a felvilágosodás korában, Buk., 7.1.
- 15.) Benda Kálmán: Im. 27.1.
- 16.) Aranka György: Elme-játékai, Nagy-Váradon, 1806 című kötetében a „Felséges II. Józsefnek az 1781-ben lett maghódolás alkalmatosságával” című verse.
- 17.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977.

Rövid korrajz

- 1.) I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok, Akad. Kiadó, Bp., 1966., 99-10. l.
- 2.) Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai, I. köt., Bp., 1937., 11.1.
- 3.) Uo., 12.1.
- 4.) Uo., 12.1.

5.) A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében, Bp., 1963, 290-291.l.

Az Ész mindenhatóságába vetett hit utópiája

1.) Valóság, 1976/10. Belohorszky Pál: A francia felvilágosodás morálfilozófiája

2.) Uo.

3.) Világirodalmi Lexikon, III. köt., Akad. Kiadó, Bp., 1975

4.) Uo.

5.) Erckhardt Sándor: A francia forradalom eszméi Magyarországon, Bp., 1924. (Ember és Természet)

6.) Ludassy Mária: A francia felvilágosodás morálfilozófiája, Bp., 1975., 881.l.

7.) I.m., 876.l.

8.) Uo.

9.) Rousseau számára a természeti állapot tételezése módszertani hipotézis volt, amire azért volt szüksége, hogy levezethesse az egyenlőségből (természeti állapot) az egyenlőtlensége (társadalom) vezető folyamatot, és a magántulajdonban megjelölhesse az egyenlőtlenség okát.

10.) Ráczy Lajos: Rousseau mint moralista, Atheneum, Bp., 1913., 22. évf., 1.sz., 28.l.

11.) J.-J. Rousseau: Emil vagy a nevelésről, idézi Ráczy L. Im.-ben 28.l.

12.) Uo.

13.) J.-J. Rousseau: második levél, idézi Ludassy M., Im., 89-91.l.

14.) J.-J. Rousseau: Társadalmi szerződés (első változat)

15.) Claude Adrien Helvétius: A szellemről, II. értekezés, 15. fejezet.

16.) Ludassy M., Im., 917.l.

17.) Uo.

18.) Uo.

19.) Uo.

20.) Romul Munteanu: Iliminismul, vol.I., Buc.

Vallás- vagy egyházellenesség? A tolerancia-elv

1.) Szacsvay Sándor: Zakariásnak, a pap titkos íródeákjának az ausztriai tartományokban lett vallásbéli megvilágosodásáról Rómából költ levelei az ő lelki barátjaihoz, 1786, név és hely nélkül, átültetés olasz nyelvből.

2.) Uo.

3.) Szeitz Leo: Magyar- és Erdélyországnak rövid esmérete, a melly a két országnak mind világi, mind egyházi állapotját szem eleibe állítja, Pesten, 1791., idézi: Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon, Bp., 1881, 646.l

4.) Teleki József: Essai sur la faiblesse des Esprits-forts, 1760, Hollandia.

5.) Teleki József levele Rousseauhoz, Budapesti Szemle, 1912.

a.) Rousseau *A szavojai vikárius hitvallásában* erősen megtámadta az írás inspirációjáról, a kijelentésről, a csodákról szóló egyházi tantételeket, lásd. *A szavojai vikárius hitvallása*, ford. dr. Rác L., Sárospatak, 1912.

6.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977., 64.l.

7.) Lásd: Irodalomtörténeti Közlemények, Buk., 1929.

8.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 95.l.

9.) Uo., lásd még: Révész Imre: Entre l'ortodoxie et Lumiere, Bp., 1965., Nouvelles Etudes, II., 145.l

10.) Tolnai Gábor: Lázár János, a Voltaire-fordító, Erdélyi Tudományos Füzetek, 142. szám, az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása, Kolozsvár. 1942., 5-6. L.

11.) Aranka György: Apró munkái, Mvásárhely, 1805., 40-41.l.

12.) Aranka György: Két elmélkedés, Kolozsvárott, 1810. 5.l.

13.) Aranka György: Im., 10.l.

Szellemi előzmények

1.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság Iratai, Akad. Kiadó, Buk., 1955., 15.l.

- 2.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977.
- 3.) Hajós József: Kezdeti filozófiai tájékozódások a Bethlen Kollégiumban, Korunk, 1972/5, Különlenyomat.
- 4.) Uo.
- 5.) Bethlen Miklós: Önéletírása, Buk., 1970., 29-30.l.
- 6.) Hajós József: I.m.
- 7.) Bethlen Miklós: I.m., 20.l.
- 8.) Hajós József: Din istoria ideilor inaintate la maghiarii din Transilvania din sec. al XVIII-lea, Cercetari Filozofice, 1959/6.
- 9.) Hermáányi Dienes József: Az evangyéliomi Szent Annának Szent írása szerint való leírása és ezen példának Kótzeli Borbála asszonyra, néhai Toroczkai Péter valóságos özvegyére való alkalmaztatása, Kolozsvár, 1757.
- 10.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975, 95-97.l.
- 11.) Bethlen Miklós: Önéletírása, I. köt., Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1955., 18-19.l.
- 12.) Uo.
- 13.) Uo.
- 14.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 88.l.
- 15.) Mátrai László: Gondolat és szabadság, Bp., 1961.
- 16.) Hajós József: Im.
- 17.) Uo.
- 18.) Bod Péter: Az isten vitézkedő Anyaszentegyháza állapotjának históriája, Basilea, 1760. (név nélkül)

Idegenből hazafelé nézve

- 1.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977., 60.l.
- 2.) Bányai László: Erdély és a felvilágosodás, Korunk, 1939/7-8, 624.l.
- 3.) Uo.
- 4.) Catalogue, Pest, 1770, Idézi: Baranyai Zoltán: A francia felvilágosodás és műveltség Magyarországon, Bp., 1920, 122.l.
- 5.) Ferenczi Zoltán: Egy elfelejtett regényről, Értekezések a nyelv- és széptudomány köréből, XXIII.köt., 9.

Sz., Bp, 1918, 10-13.l.

6.) Alexandru Dutu: Les livres de sagesse dans la culture roumaine, Buc., 1961., 134.l.

7.) Kazinczy Ferenc: Erdélyi Levelek, Bp., 1880., 84-85.l.

8.) Bányai László: Im., 627.l.

9.) Kazinczy Ferenc: Im., 84-85.l.

10.) idézi Baranyai Zoltán: A francia nyelv és műveltség Magyarországon, Bp., 1920., 147.l.

Legyen világosság! - de mekkora?

1.) Andrád Sámuel: Leg-első virágos-kert, Bécs, 1793., 18.l.

2.) Filozófiai Kislexikon, Bp., 1972.

3.) Andrád Sámuel. I. m., 18-20.l.

4.) Uo., 26-27.l.

5.) Uo., 25.l.

6.) Uo., 24-28.l.

7.) Ifj. Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módjáról való vélekedés, Nagy-Váradon, 1806., 14.l.

8.) Uo., 18.l.

9.) Uo., 18-19.l.

10.) Uo. 20.l.

11.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975.

12.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Buk., 1955., 77.l.

13.) Jancsó Elemér: A magyar irodalom a felvilágosodás korában, Buk. 1969., 10.l.

A műfordítás mint kapunyitás

1.) Jancsó Elemér: A magyar irodalom a felvilágosodás korában, Buk., 1969., 11.l.

2.) Radó Antal: A magyar műfordítás története, Bp., 1883.

3.) Andrád Sámuel: A magyar Demokritus életének délig való része, 1791.

4.) Radó Antal: I.m.

5.) Ajtay Sámuel: Fedor és Mária vagy a holtig tartó

ritka hűség és a nagyravágyásból származott gyászos, de méltó szerencsétlenség tüköre, Pozsonyban, 1807.

6.) idézi Radó Antal: A magyar műfordítás története. Bp., 1883., 26.l.

7.) idézi Kazinczy Ferenc: Báróczynak minden munkáji, 1-8. Köt., Pesten, 1814., 7.l.

8.) Erdélyi Muzéum, 1814/1., 151-152.l.

Egységes nemzeti nyelv nélkül nincs polgári nemzet

1.) A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében, Bp., 1963., 300.301.l.

2.) Uo.

3.) Bethlen Miklós: Önéletírása, I.köt., Bp., 1953., 25.l.

4.) Báróczi Sándor: Kasszándra, Előszó, Bécs, 1774.

5.) idézi Alszeghy Zsolt: A magyar irodalom kincsesháza, Atheneum, Bp., év nélkül.

6.) Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947., 25.l.

7.) Benkő Samu: Sorsformáló értelem, Buk., 1971., 209.l.

8.) Salamon Sándor: I.m., 25.l.

9.) Uo.

10.) I.m., 26.l.

11.) Aranka György: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel-állításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez, Kolozsvárott, 1791.

12.) I.m., 12-13.l.

13.) I.m., 13.l.

14.) Uo.

15.) I.m. 13-14.l.

16.) I.m., 10-11.l.

17.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Buk., 1955., 26.l.

18.) Báróczi Sándor: A védelmezett Magyar Nyelv, vagyis a Deákság mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés, Bétsben, 1790.

19.) Jancsó Elemér: I.M., 26.l.

20.) Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei

1777-1848. I. köt., Bp., év nélkül, 81.l.

21.) I.m. 80.l.

22.) I.m. 81.123. Uo.

23.) Uo.

24.) Báróczi Sándor: I.m., 9-10.l.

25.) Kazinczy Ferenc: Báróczynak minden munkáji, 1-8 köt., (Előszó), Pesten, 1814., 19.l

A színház – világi szószerk

1.) idézi A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében, Bp., 1963.

2.) Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete, II. köt., Bp., 1969., 5-52.l.

3.) Alszezhgy Zsolt: Magyar drámai emlékek a középkortól Bessenyeiig, IX. köt., Bp., 1914., 5-7, 25. l.

4.) Magyar Kurír, 1792, 951-952.l.

5.) Alszezhgy Zsolt: Csíksomlyói iskoladrámák, 36.l., lásd: Régi Magyar Könyvtár, 32.l.

6.) Aranka György: Egy Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel-állításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez, Újabb elmélkedés, Kolozsvár, 1791., 13.l.

7.) Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete, IV. köt., Bp., 1931, 95-99.l.

8.) Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947, 42-43.l

A könyv a szellemi műveltség legfőbb hordozója

1.) Jakó Zsigmond: Írás, könyv, értelmiség, Buk., 1977, 285.l.

2.) I.m. 288.l.

3.) Uo.

4.) Uo.

5.) A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében, Bp., 1965., 295.l

6.) Jakó Zsigmond: I.m., 289.l.

7.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra (tanulmányok), Bp., 1975, 83.l.

8.) Jakó Zsigmond: I.m., 89.l.

- 9.) Dankanits Ádám: A XVIII. század helye könyvtörténetünkben, Korunk, 1972, 1249.l.
- 10.) A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében, Bp., 1965., 297.l.
- 11.) Uo.
- 12.) Uo.
- 13.) Kristóf György: Tudományos intézetek Erdélyben 1919-ig, Erdélyi Tudományos Füzetek, 135. Sz., Kolozsvár, 1942., 5-7.l.
- 14.) Jakó Zsigmond: I.m. 298.l.
- 15.) Jancsó Elemér: Erdély a felvilágosodás századában, Cluj, 1937., 6.l.
- 16.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Buk., 1955., 55.l.
- 17.) Jakó Zsigmond: I.M. 297.l.
- 18.) Kristóf György: I.m. 6-7.l

Az erdélyi magyar sajtó bölcsőjénél

- 1.) Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947., 100.l2.
- 2.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Buk., 1955., 36.l.
- 3.) Dr. Hofbauer László: Az Erdélyi Híradó története, Erdélyi Tudományos Füzetek, 43. szám, Cluj-Kolozsvár, 1932.
- 4.) Wiesner: Denkwürdigkeiten der Oesterreichischen Zensur, 145., idézi: Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Bp., 1888., 106-108.l.
- 5.) Gáll Ernő: Intelectualitatea in viata sociala, Buc., 1963, 138.l.
- 6.) Szerb Antal: Magyar Irodalomtörténet, Bp., 1972., 209.l.
- 7.) Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete, IV. köt., Bp., 1931., 73-75.l.
- 8.) Pásztortűz, 1924, június 8., 27-28.l.
- 9.) lásd Hajdák József: Baróti Szabó Dávid, Bp., 1942., 23.l.
- 10.) Salamon Sándor: I.m., 106.l.
- 11.) idézi Sötér István: A francia szellem a régi Ma-

gyarországon, Bp., 1940., 39.l.

12.) Szerb Antal: I.m., 184-185.l.

13.) Pintér Jenő: I.m., 184-185.l.

14.) Pintér Jenő: I.m., 195.l.

15.) Bányai László: Erdély és a felvilágosodás, Korkunk, 1939/7-8., 631.l.

16.) Uo.

17.) Uo., 631-632.l.

18.) Bodor Aladár: Döbrentei Gábor erdélyi szereplése, Bp., 1907., 7.l.

19.) Uo.

20.) Bodor Aladár: I.m., 28.l.

21.) idézi Benkő Samu: Sorsformáló értelem, Buk. 1971., 220.l.

22.) Benkő Samu: I.m., 228-229.l.

23.) Ballagi Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Bp., 1888., 129.l.

„Egyedül az eredeti jó munka a nemzetnek tulajdon birtoka”

1.) Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947, 17-18.l.

2.) Uo.

3.) I.m., 18.l.

4.) I.m., 18-19.l.

5.) Andrád Sámuel: Leg-első virágos-kert, Bétsben, 1793., 50-51.l.

6.) I.m., 51-52.l.

7.) I.m., 54.l.

8.) Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete, I-II. köt., Bp., 1969.

9.) Uo.

10.) Benedek Marcell: Könyv és színház, Bp., 1969., 24.l.

11.) R. Munteanu: Iluminismul, vol. I., 47-48.l.

12.) P. Hazard: La crise de la conscience Européenne, 1680-1715., Paris, 1935.

13.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 164-165.l.

- 14.) Pintér Jenő: Magyar irodalomtörténete, Bp., 1931., 118-119.l.
- 15.) A szerencsétlen szerelmesek..., fordította Nalátzy József, Kolozsvárott, 1793.
- 16.) Uo.
- 17.) Nalátzy József: Eufemia vagy a vallás győzelme; szomorú darab D'Arnaud által, mely frantziából fordítottatott, Pozsonyban, 1783.
- 18.) A. Hauser: I.m.
- 19.) Andrád Sámuel: I.m., 39-40.l.
- 20.) Uo., 49.l.
- 21.) Aranka György: Elme-játékai, Nagy-Váradon, 1806.
- 22.) Hermányi Dienes József: Nagyenyedi síró Heraklitus és hol mosolygó, hol kacagó Demokritus kéziratgyűjteménye 1762-ből, I-II. köt., Kolozsvár, 1943.
- 23.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 98. l.
- 24.) I.m., 93.l.
- 25.) Uo.
- 26.) I.m., 93.l.
- 27.) Mikes Kelemen: Törökországi Levelek, Franklin Társulat, Bp., 39. levél.
- 28.) A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 70.l.
- 29.) Barcsay Ábrahám Danczkay Józsefhez 1790. júl. 27-én írt levele, idézi Jancsó Elemér: Barcsay útja a jakobinus mozgalom felé, NyIrk., 1965/1-2., 17.l.
- 30.) Barcsaynak ugyanahhoz 1793. júl. 5-én írt levele, Uo.
- 31.) Jancsó Elemér: I.m. 18.l.
- 32.) Uo.

Az olvasóközönség kialakulása

- 1.) Alszeghy Zsolt: A magyar irodalom kincsháza, Atheneum kiadása, 3.l.
- 2.) Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete, II. köt., Bp., 1969., 32-67.l.
- 3.) Széchenyi István: Világ, Akad. Kiadó, Bp. 1831.,

31.1.

4.) Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848, I. köt., év nélkül, 512.1.

5.) Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947., 38-41.1.

6.) Báróczi Sándor: Kasszándra, Bétsben, 1774., Előszó.

7.) Nalátzy József: A szerencsétlen szerelmesek..., Kolozsvárott, 1793., Előszó.

8.) Salamon Sándor: I.m., 4o.1.

9.) Uo., 125.1.

10.) Kis János: Az anglus szemlélő, Erdélyi Múzeum, 7. Szám, Pesten, 1817., 133.1.

11.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Buk., 1955., 35.1.

12.) Bodolay Géza: Irodalmi diáktársaságok 1785-1848., Akad. Kiadó, Bp., 1965., 184.1.

Az önszerveződő tudományos élet

1.) Mikes Kelemen: Törökországi levelek, Bp., 62. Levél.

2.) Benkő Samu: Sorsformáló értelem, Buk., 1971., 54.1.

3.) Kis János: Miért szükséges a tudományokat és a szépmesterségeket virágoztatni?, Erdélyi Muzéum, 3. Füzet, Pesten, 1815., 38-39.1.

4.) Benedeki Enyedi János: Falusi emberek patikája, Kolozsvár, 1801., 11.1.

5.) Salamon Sándor: a Világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947., 108.1.

6.) I.m., 112.1.

7.) Döbrentei Gábor: A műveltség becse s a haza szeretetének nemes volta, Erdélyi Muzéum, 7. füzet, 44. 1, Pesten, 1817.

8.) Aranka György: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság fel-állításáról való rajzolat, a haza felséges rendeihez, Kolozsvár, 1791.

9.) Jancsó Elemér: Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai, Buk., 1955.

Ha az ember tetszés szerint formálható, akkor neveléssel minden cél elérhető

- 1.) Ember és emberség a felvilágosodás humanizmusában, Korunk, 1965/10.
- 2.) Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei 1777-1848, I. köt., Bp., 1927., 6.l.
- 3.) I.m.: 45.l.
- 4.) ifj. Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módjáról való vélekedés, Nagy-Váradon, 1806.
- 5.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977., 11.l.
- 6.) Döbrentei Gábor: Erdélyi Múzeum, 10. Füzet, 1818., Pesten.
- 7.) Uo.,5.l.
- 8.) Hopp Lajos: Adaptáció és írói szemlélet Mikes műveiben, lásd: A francia felvilágosodás és a magyar kultúra, Bp., 1975., 44.L.
- 9.) Mikes Kelemen: Törökországi levelek, 62. Levél.
- 10.) Uo.
- 11.) Uo.
12. Ifj. Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módjáról való vélekedés, Nagy-Váradon, 1806.
- 13.) U.o.
- 14.) Szilágyi Ferenc: A közönséges iskolai nevelésnek a házival összehasonlítása, Erdélyi Múzeum, 6. Füzet., 1818., Pesten.
- 15.) Ifj. Cserey Farkas: I.m.: 26.l.
- 16.) Kornis Gyula: I.m., 498.l.
- 17.) Szilágyi Ferenc: I.m., 117.l.
- 18.) I.m. 133-134.l.
- 19.) Báróczi Sándor: A védelmezett Magyar Nyelv vagyis a Deáknak mennyire szükséges voltáról való kettős beszélgetés, Bétsben, 1790., 62-63.l.

„Az egész világ egy nagy köztársaság”

- 1.) Albert Lantoiné: Le rite écossois, ancien et accepté, Paris, 1930., 18-20.l., idézi Jancsó Elemér: A magyar szabdközművesség irodalmi és művelődéstörténeti szerepe a XVIII. században, Kiadja az „Ady Endre” társaság, Cluj,

1936., 11.l.

2.) Új Magyar Lexikon, Bp., 1962.

3.) Benda Kálmán: A magyar jakobinus mozgalom iratai, Bp. 1957., 22-23.l.

4.) Jancsó Elemér: I.m., 250.l.

5.) Uo., 245.l.

6.) Uo., 239-240.l.

7.) idézi Salamon Sándor: A világosság százada, Sepsiszentgyörgy, 1947., 24.l.

8.) idézi dr. Perényi József: Aranka és Kazinczy Ferenc, Erdélyi Irodalmi Szemle, Cluj-Kolozsvár, 1927., 3-4-l.

9.) Kemény Zsigmond: Történelmi és irodalmi tanulmányok, A két Wesselényi Miklós, Bp., 1906, 30-31.l.

10.) idézi Jancsó Elemér: I.m., 38-39.l.

11.) idézi Benda Kálmán. I.m., 875.l.

a.) a Magyar Múzeum ama számáról van szó, amelyben Batsányi versei megjelentek

b.) idézet Horatius Ódájából

c.) Verseghy Ferencről van szó

12.) idézi Benda Kálmán: I.m., 81-82.l., 1795. ápr. 7., Marosvásárhely, Teleki nemzetség lt. Teleki Sámuel osztály, Missilis.

A Mester nyomában

1.) Döbrentei Gábor: A hazaszeretetről, Erdélyi Muzéum, 3. Füzet, 1815, Pesten, 17.l.

2.)Uo.

3.) Döbrentei Gábor: A műveltség becse és a haza szeretetének nemes volta, Erdélyi Muzéum, 7. Füzet, 1817., Pesten, 69. l.

4.) Döbrentei Gábor: A hazaszeretetről, I.m. 18-19.l.

5.) Döbrentei Gábor: A műveltség becse és a haza szeretetének nemes volta, 61.l.

6.) Vörösmarty Mihály: Gondolatok a könyvtárban, Vörösmarty Mihály munkái, I. köt., Franklin Társulat, Bp., 1902.

7.) Döbrentei Gábor: A hazaszeretetről, I.m., 17.l.

8.) Döbrentei Gábor: A műveltség becse..., 52.l.

9.) Im., 44.l.

- 10.) I.m., 44-45.l.
- 11.) I.m., 49. l.
- 12.) I.m., 50.l.
- 13.) Döbrentei Gábor: A hazaszeretetről. I.m., 19-20.l.
- 14.) I.m., 20.l.
- 15.) Benkő Samu: A helyzettudat változásai, Buk., 1977., 104-105.l.
- 16.) Benkő Samu: I.m., 106.l.
- 17.) Sípos Pál: A keresztény vallásnak és a világosság-
nak együtt való terjedéséről, idézi Benkő Samu: I.m.,
104-105.l.
- 18.) Szabó András: Philosophiára vezető értekezések,
Erdélyi Múzeum, I. füzet, 91.l.
- 19.) Szabó András: Erdélyi Muzéum, II. füzet, 54.l.
- 20.) I.m., 55.l.
- 21.) Uo.
- 22.) I.m., 56.l.
- 23.) Uo.
- 24.) I.m., 87-88.l.
- 25.) Erdélyi Muzéum, 2. Füzet, 47-48.l.
- 26.) I.m., 48.l.
- 27.) I.m., 61.l.
- 28.) I.m., 61-62.l.
- 29.) I.m., 78.l.
- 30.) Uo.
- 31.) Uo.
- 32.) Erdélyi Muzéum, 1. Füzet, 91.l.
- 33.) Erdélyi Muzéum, 2. Füzet, 50. L.
- 34.) Hajós József: Köteles Sámuel, Buk., 1969., 7.l.
- 35.) I.m.
- 36.) Köteles Sámuel: Tiszta erkölcsi filozófia, Maros-
vásárhely, 1817., 43, 55.l.
- 37.) Hajós József: I.m., 157.l.
- 38.) Uo.
- 39.) Köteles Sámuel: Tiszta erkölcsi filozófia, 56.l.
- 40.) I.m., 56-57.l.
- 41.) I.m., 58.l.
- 42.) I.m., 58-59.l.
- 43.) I.m. 79.l.
- 44.) I.m., 79.l.

- 45.) Uo.
- 46.) I.m., 173.l.
- 47.) I.m., 190-194.l.
- 48.) I.m., 198-199.l.
- 49.) I.m. 224.l.

TARTALOM

Előszó helyett	5
Az értelmiség - a felvilágosodás és nemzeti ébredés szellemi irányítója	7
Rövid korrajz	19
Az Ész mindenhatóságába vetett hit utópiája	24
Vallás- vagy egyházellenesség? A tolerancia-elv	37
Szellemi előzmények	52
Idegenből hazafelé nézve	62
Legyen világosság! - de mekkora?	70
A műfordítás mint kapunyitás	76
A magános küzdelmek ideje lejárt	84
Egységes nemzeti nyelv nélkül nincs polgári nemzet	87
A színház – világi szószék	108
A könyv a szellemi műveltség legfőbb hordozója	119
Az erdélyi magyar sajtó bölcsőjénél	131
„Egyedül az eredeti jó munka a nemzetnek tulajdon birtoka”	144
Az olvasóközönség kialakulása	162
Az önszerveződő tudományos élet	170
Ha az ember tetszés szerint formálható, akkor neveléssel minden cél elérhető	175
„Az egész világ egy nagy köztársaság”	195
A Mester nyomában	205
Zárszó	222
Jegyzetek	229

A kor erdélyi magyar értelmiségének emberi nagyságáról (ethoszáról) nem alkothatunk ítéletet csupán az eredmények alapján. Az elemzésbe, ítélethozatalba feltétlen be kell vonni a körülményeket is, tudniillik azt, hogy az akkori erdélyi viszonyok mit és mennyit tettek lehetővé. A történelem tanúsága szerint ugyanis a társadalom kedvezőbb vagy kedvezőtlenebb közege lehet a szolgálatnak. Szabadabb társadalmakban ez rendszerint sikeresebb és a szolgáló személyiség élete kevésbé drámai, míg zsarnoki rendszerekben a helytállás kevésbé eredményes, ugyanakkor az exponált személyiség élete drámaibb formákat szokott ölteni. Csakis ennek figyelembevételével kérdezhetjük: megtett-e mindent ez az értelmiség, amit meg kellett tennie? Elment-e addig, ameddig el lehetett?

A körültekintő elemzés azt mutatja, hogy igenis megtett minden tőle telhetőt, és elment addig, ameddig ezt a kor viszonyai közt a józan ész megengedte. Minden további kísérlet meddő erőlködés lett volna, mely főlegesen - erkölcsileg nem igazolhatóan, vagyis értelmetlenül - növelte volna az áldozatokat. Küzdelmük – a nem túl látványos eredmények ellenére is – teljes értékű volt. Emberi-erkölcsi nagyságuk felelős mivoltuk gyakorlásában, a szolgálatra való elhívásban rejlett.

Aniszi Kálmán: író, újságíró, nyugalmazott egyetemi adjunktus. 1939. október 14-én született a Bihar megyei Nagykakucson. Nagyváradon érettségizett, esti tagozaton. Kolozsváron két évig zenepedagógiát hallgatott. A Babes-Bolyai egyetem filozófia szakán szerzett tanári oklevelet. 1970-1972 között újságíró a kolozsvári Igazságnál. 1971-től 1985-ig filozófiát, filozófiatörténetet és esztétikát tanít a kolozsvári „Ion Andreescu” Képzőművészeti Főiskolán. 1985-1990 között a Korunk filozófia és társadalomtudományok rovatának a szerkesztője. Több mint húsz évig a Kolozsvári Rádió Magyar Szerkesztőségének állandó külső munkatársa. 1982-ben egyetemi doktori címet szerez Gáll Ernő akadémikus irányításával.

1990-ben visszahonosodott Magyarországra. Egy évig a szombathelyi Vas Népénél újságíró. 1991-1994 között a budapesti Zrínyi Kiadó felelős szerkesztője; egyidejűleg a miskolci Bölcsész Egyesületnél filozófiatörténetet tanít. A Magyar Írószövetség tagja, az újraalakult Erdélyi Szépművészeti Céh alapító tagja, az Erdélyi Szövetség vezetőségi tagja.

Több tanulmánykötet társszerzője. A Zrínyi Kiadónál számos szépirodalmi és társadalomtudományi művet gondozott.

Önálló kötetei: *A filozófia műhelyében*, Kriterion, Bukarest, 1978.; *Forgószélben*, Intermix Kiadó, Ungvár-Budapest, 1994.; *Tanúságtevők*, NIS Kiadó Kolozsvár, 1995.; *Mintha már virradna*, Közdok Kiadó, Budapest, 2000.; *Magyar sorskérdések Erdélyben*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2000.; *Maradj önmagad*, Közdok Kiadó, Budapest, 2001.; *Gyertyagyújtók*, Közdok Kiadó, 2001.

ISBN 963-552-359-9

9 789635 523597